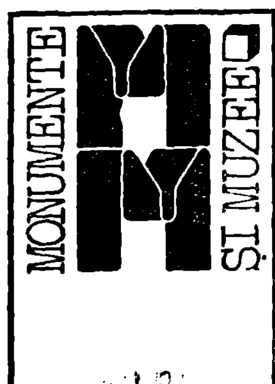
Hadrian Daicoviciu Dorin Alicu

COLONIA ULPIA TRAIANA AUGUSTA DACICA SARMIZEGETUSA




MONUMENTE
ȘI MUZEE

Coperta seriei: ANDREI GH. DAN

Pe coperta IV: **Venus. Statuetă de bronz**
(secolul al II-lea e.n.).

Hadrian Daicoviciu Dorin Alicu

COLONIA ULPIA TRAIANA AUGUSTA DACICA SARMIZEGETUSA



EDITURA SPORT-TURISM



București, 1984

CUVÎNT ÎNAINTE

Au trecut aproape două decenii de la apariția ultimului ghid destinat vizitatorilor vestigiilor arheologice din capitala Daciei romane și în acest răstimp peisajul monumental al orașului antic s-a schimbat în foarte mare măsură. Săpăturile reluate pe scară largă în 1973 au scos la iveală o serie de edificii necunoscute, la multe din acestea efectuîndu-se și lucrări de consolidare. Muzeul, îmbogățit cu numeroase și valoroase piese epigrafice, sculpturale, arheologice, a dobîndit un nou local și se prezintă astăzi vizitatorului într-o organizare mult diferită față de trecut.

Acestea au fost rațiunile de căpetenie care ne-au îndemnat să oferim publicului larg un nou ghid al Ulpiei Traiane. Ni s-a părut potrivit să includem în el — pe lîngă descrierea monumentelor vizibile astăzi și a muzeului — un scurt istoric al metropolei provinciale și prezentarea sumară a unor monumente care fie că nu mai există, fie că au fost iarăși acoperite de țărînă; credem că numai astfel cititorul va putea avea o idee mai limpede despre ceea ce a fost odinioară capitala provinciei traiane. De asemenea, am socotit că n-ar fi lipsită de interes prezentarea unor descoperiri care se află astăzi în alte muzee decît cel din comuna Sarmizegetusa.

La capătul acestor scurte lămuriri, cel care poposește, cu Ghidul în mînă, printre ruinele monumentale ale Ulpiei Traiane să îngăduie a fi salutat de autori cu antica urare: Vale viator!

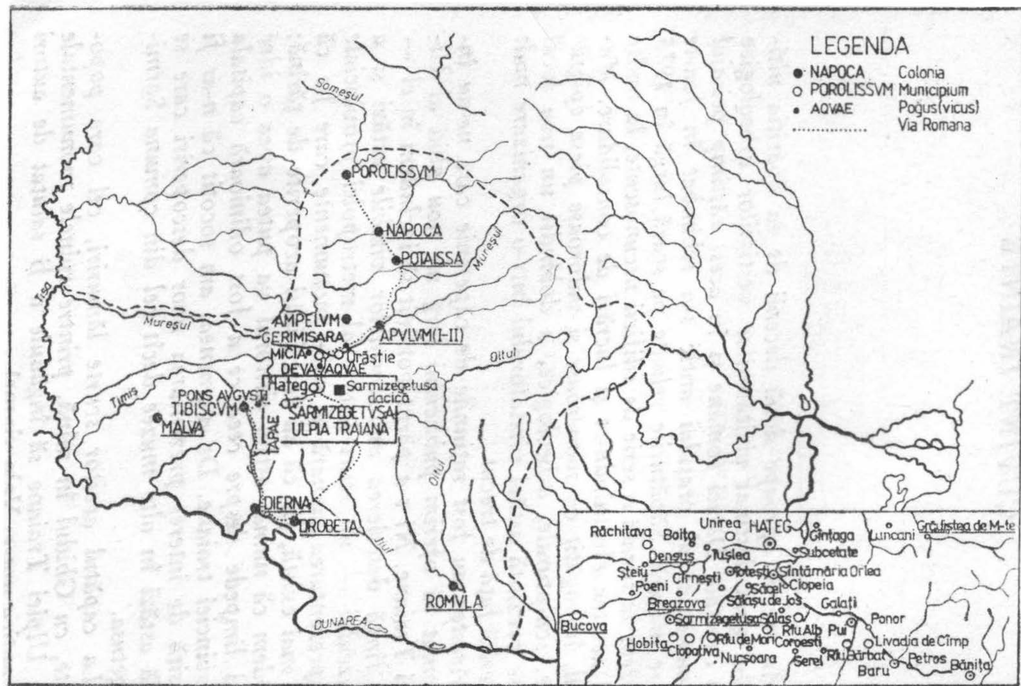


Fig. 1. Dacia romană.

I. AŞEZAREA

Capitala Daciei romane — *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* — se ridica odinioară la poalele masivului muntos Retezat, în colţul sud-vestic al Ţării Haţegului de astăzi, pe un platou nu prea înalt (531 m deasupra mării) care coboară în pantă uşoară spre nord. Oraşul se afla la vreo 8 km depărtare de cunoscuta trecătoare care face legătura între Banat şi Transilvania şi care purta în antichitate numele de *Tapae*, astăzi numindu-se Porţile de Fier ale Transilvaniei (fig. 1). Ruinele antice (vezi planşa) se află în hotarul comunei româneşti *Sarmizegetusa* (mai înainte *Grădişte*) din judeţul Hunedoara.

Între Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi *Sarmizegetusa Regia*, cetatea de scaun a lui Decebal (fig. 3) din Munţii Orăştiei, cucerită de Traian (fig. 2) în anul 106 e.n., nu există nimic comun din punct de vedere topografic. Ele sînt două aşezări distincte, iar identitatea parţială de nume se explică prin împrejurări istorice despre care va fi vorba mai jos (p. 16—17).

Alegerea de către împăratul Traian a locului pentru oraşul care-i va purta numele n-a fost întîmplătoare: prin aşezarea sa metropola provinciei se bucura de anumite avantaje strategice şi economice. Munţii Retezat la sud şi Munţii Poiana Ruscă la nord constituiau bariere naturale greu de străbătut pentru eventualii atacatori. Dinspre vest, culoarul Timiş — Bistra era apă-



Fig. 2. Traian (imagine de pe Columna Traiană).



Fig. 3. Decebal (imagine de pe Columna Traiană).

rat de puternicele castre de la *Tibiscum* (azi Jupa) și Voislova, primul situat la o distanță mai mare, celălalt în imediata apropiere a Sarmizegetusei romane. Spre nord-est, securitatea orașului era asigurată de castrul de la *Micia* (azi Vețel), iar dinspre sud-est accesul prin valea Jiului sau prin pasul Vîlcan era controlat de castrul de la Bumbești. În felul acesta, capitala, al cărei *territorium* se întindea de la Tibiscum la Micia și poate pînă la intrarea Jiului în defileu, se putea dezvolta în liniște.

Prin Ulpia Traiana trecea drumul imperial care, venind de la Dunăre (de la *Lederata* și *Drobeta*), ajungea în extremul nord al provinciei, la *Porolissum* (Moigrad). Acest drum era principala arteră de comunicație a provinciei Dacia, legătura sa cu Italia și cu Roma, capitala Imperiului.

Pe de altă parte, o climă stabilă, sănătoasă, ferită de vînturi puternice, de inundații sau secetă, cu veri lungi și ierni bogate în precipitații, era propice practicării agriculturii, cîmpia și dealurile dinspre est fiind, fără îndoială, și în antichitate o sursă importantă de produse agricole. Pășunile bogate din jur favorizau creșterea animalelor, ocupație documentată arheologic prin descoperirea, în Poiana Selei, a unui sălaș montan. Pădurile de foioase și de conifere din vecinătate ofereau lemnul necesar construcțiilor și vînatul pentru hrană și spectacole de amfiteatru.

Bogăția în materiale de construcție aflate la îndemînă (lut pentru cărămizi și țigle, gresie pentru blocurile masive ale zidului de incintă, micașist, paragnais, piatră de rîu, nisip, calcar și, în sfîrșit, marmura extrasă din cariera de la Bucova, aflată la nu mai mult de 12 km spre vest) a conferit Sarmizegetusei, din punct de vedere edilitar-arhitectonic, întîietate între orașele provinciei Dacia.

La Sarmizegetusa romană se poate ajunge fie cu trenul, prin Simeria — Călan — Subcetate sau prin Petroşani — Subcetate, fie cu autovehicule pe şoseaua (DN 68) Haţeg — Caransebeş. În primul caz, vizitatorii vor lua drumul din spatele gării şi-l vor urma pînă la intersecţia cu şoseaua, de acolo înaintînd pe aceasta, spre stînga, pînă la ruinele dezvelite, semnalate prin indicatoare, şi la muzeu. În al doilea caz, vor putea fi folosite locurile de parcare din vecinătatea monumentelor antice.

Pentru vizitarea temeinică a acestor monumente şi a Muzeului arheologic este nevoie de 4—5 ore, dar o cercetare fugară se poate realiza şi într-un timp mai scurt. Personalul de specialitate al muzeului asigură îndrumarea grupurilor de vizitatori în interiorul acestuia; vizitarea ruinelor în aer liber şi vizitarea individuală a muzeului pot fi înlesnite de folosirea acestui ghid.

II. ISTORIA ŞI VIAŢA ORAŞULUI ANTIC

Întemeierea şi organizarea. Spre sfîrşitul verii sau la începutul toamnei anului 101 e.n., după cîştigarea sîngeroasei bătălii de la Tapae, trupele romane pătrundeau în Ţara Haţegului. Ele au iernat, probabil, acolo, căci războiul era departe de a fi terminat, şi poate că tot acolo, în locul care se va transforma mai tîrziu în curtea mare a Palatului augustalilor (vezi mai jos, p. 148—149) se va fi ridicat altarul poruncit de Traian (Cassius Dio, LXVIII, 9) în amintirea soldaţilor căzuţi în luptă.

Abia în anul următor, cînd Traian, după spusele aceluiaşi Cassius Dio, „se apucă să se urce chiar pe culmile munţilor, luînd cu pericole munte după munte, şi se apropie şi de scaunul domniei dacice", abia atunci trimise Decebal soli să ceară pace. Hotărît să nimicească o dată pentru totdeauna primejdioasa putere a dacilor şi să le transforme ţara într-o provincie a Imperiului Roman, Traian îşi dădea totuşi seama că posibilităţile de a înfăptui acest lucru, încă în acel an, erau reduse. Capitala dacică era foarte aproape, dar asedierea şi luarea ei cu asalt cereau o încordare a forţelor de care trupele lui Traian nu mai erau capabile la sfîrşitul celor doi ani de lupte îndîrjite. Împăratul acceptă, aşadar, să încheie pace, dar gîndul cuceririi definitive a Daciei nu-l părăseşte şi el dictează regelui dac condiţii menite să-i reducă posibilităţile de rezistenţă într-o viitoare încleştare. Dărîmarea fortificaţiilor, înapoierea ingine-

rilor şi a meşterilor trimişi de romani în urma păcii încheiate de Domiţian în anul 89 e.n., ca şi a dezertorilor din armata romană, cedarea unor teritorii relativ întinse (Cîmpia munteană, sudul Moldovei, Oltenia răsăriteană, Banatul estic), renunţarea la o politică externă proprie — iată cum a trebuit să plătească Decebal înfrîngerile din anii 101—102.

În chip firesc, romanii voiau să evite, într-un al doilea război, repetarea cumplitei lupte de la Tapae. De aceea, ei păstrează în mîinile lor strîmtoarea Porţilor de Fier transilvănene, aşezînd în cîmpie, la vreo opt kilometri spre răsărit de trecătoare, o garnizoană formată din legiunea a IV-a *Flavia Felix*. În acel moment, Sarmizegetusa romană, sau cel puţin locul pe care se va ridica ea, intră în istorie, dar e puţin probabil ca cineva să fi bănuit în 102 e.n. că peste cîţiva ani numai, după moartea eroică a lui Decebal şi desfiinţarea regatului dac (vara anului 106), această tabără militară din colţul sud-vestic al Ţării Haţegului se va transforma într-un mare oraş, metropolă a unei noi provincii romane. Aşa s-a întîmplat totuşi, căci, după cum s-a văzut mai sus (p. 7—10), locul ales prezenta numeroase avantaje de ordin strategic şi economic.

Comandată de *Gnaeus Pinarius Aemilius Cicatricula Pompeius Longinus*, fost consul şi guvernator al Moesiei Superioare şi al Pannoniei, legiunea a IV-a *Flavia Felix* şi-a construit pe locul viitorului oraş un castru de pămînt ale cărui urme au putut fi sesizate în cursul săpăturilor recente. Pe laturile de nord, est şi sud, traseul incintei castrului coincide cu traseul zidurilor urbane; pe latura de vest însă, valul de pămînt cu palisadă al taberei militare mergea de-a lungul malului drept al pîrîului Apa Mică, în timp ce incinta oraşului se află pe malul stîng (vezi fig. 5); cu alte cuvinte, suprafaţa castrului legiunii era cam cu un sfert mai mică decît cea cuprinsă între zidurile capitalei.

În intervalul dintre cele două războaie dacice ale lui Traian, castrul din Ţara Haţegului a constituit principalul punct de sprijin pentru apărarea teritoriilor cucerite de romani în apusul Daciei. În 105 e.n., generalul Longinus, comandant al legiunii a IV-a *Flavia Felix* şi al celorlalte trupe lăsate de Traian în Dacia, a fost atras de Decebal într-o cursă şi s-a sinucis. Legiunea a participat la războiul din 105—106 şi avem toate motivele să credem că a fost prezentă la asediul şi la asaltul final al Sarmizegetusei Regia; în orice caz, ea a lăsat în cetatea de scaun a regilor daci un detaşament care a rămas acolo pînă la 118 e.n., dată la care legiunea a fost transferată la *Singidunum* (azi Belgrad), în Moesia Superioară. Dar, după încheierea victorioasă a războiului, grosul legiunii n-a mai revenit în Ţara Haţegului, ci şi-a fixat garnizoana la *Berzobis* (azi Berzovia), în Banat; în curînd, tabăra veche se va transforma în oraşul-capitală al provinciei nord-dunărene.

Operaţiile militare odată terminate, Traian mai rămîne în teritoriul cucerit pînă în anul următor (107) pentru organizarea noii provincii. El însuşi promulgă în acest scop obişnuita *lex provinciae*, stabilind condiţiile şi normele după care se va cîrmui şi exploata pămîntul cucerit. Această lege nu ni s-a păstrat.

O întîmplare fericită a făcut, în schimb, să ajungă pînă la noi inscripţia conţinînd, într-o formă lapidară, actul de întemeiere a primului oraş din Dacia. Descoperită, pe la începutul secolului al XVI-lea, în hotarul satului Grădişte-Sarmizegetusa (locul precis nu se cunoaşte) şi păstrată fragmentar şi cu destule greşeli numai în nişte manuscrise medievale, inscripţia e publicată în *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL), vol. III, nr. 1443, şi, mai recent, în *Inscripţiile Daciei romane* (IDR), vol. III/2, nr. 1. În reconstituirea corectă a textului, ea sună în felul următor: *Ex auctoritate* (sau *auspiciis*) *Imp*(*eratoris*) *Caesaris divi Nervae f*(*ilii*)



Fig. 4. Sesterț (avers: efigia lui Traian; revers: scena întemeierii rituale a Ulpiei Traiane).

Nervae Traiani Augusti condita Colonia Dacica per D(ecimum) Terentium Scaurianum leg(atum) eius pr(o) pr(aetore). În traducere, aceasta înseamnă: „Din porunca (sau: sub auspiciile) împăratului Caesar Nerva Traianus Augustus, fiul divinului Nerva, a fost întemeiată Colonia Dacica prin Decimus Terentius Scaurianus, guvernatorul său". Numele guvernatorului provinciei, D. Terentius Scaurianus, arată că întemeierea noului oraș a avut loc în primii ani după cucerirea Daciei (după unele păreri chiar în 106 sau 107, după altele între 108—110).

Întîmplarea a mai voit ca, pe lîngă acest document oficial, să mai dispunem și de reprezentarea figurată a fondării coloniei. Este vorba despre reversul unei monede de bronz (*sestertius*) emise la Roma din ordinul Senatului (*senatus consulto*), care i-o dedică „celui mai bun principe" (*optimo principi*), tocmai în vederea celebrării acestui eveniment (fig. 4). Întemeierea coloniei (*deductio coloniae*) s-a făcut, după cum arată imaginea de pe monedă, potrivit străvechiului rit moștenit de romani de la etrusci (*Etrusco ritu*). Întemeietorul (*conditor colo-*

niae), în cazul nostru guvernatorul D. Terentius Scaurianus, care îndeplinea acest rit în numele împăratului, îmbrăcat în costumul prescris (*cinctus Gabinus*), mînă un plug tras de un taur alb şi de o vacă albă. Cu acest plug ritual se trage brazda (*sulcus primigenius*) ce marchează limitele consacrate religios ale viitorului oraş. De-a lungul brazdei se vor înălţa zidurile coloniei, iar patru porţiuni lăsate nebrăzdate indică locurile viitoarelor porţi.

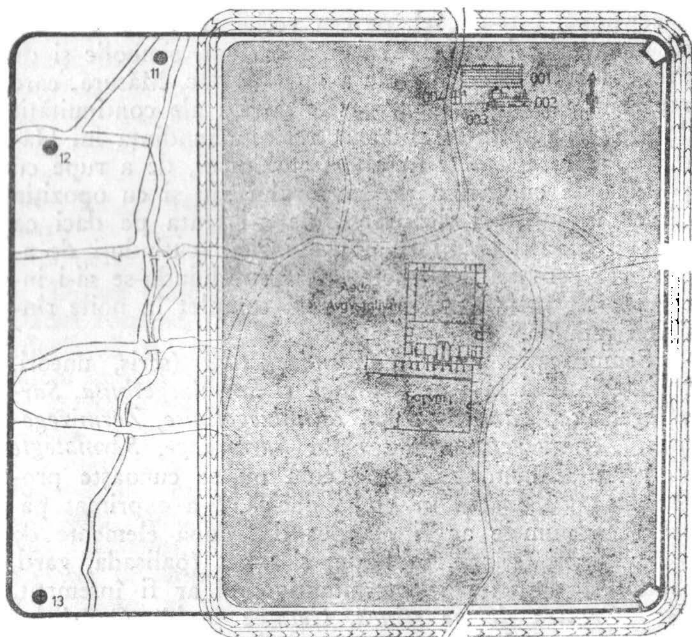
Dintre toate oraşele — 11 sau 12 la număr — ale Daciei romane, numai capitala a fost fondată printr-o adevărată şi tradiţională colonizare (*deductio*) cu cetăţeni romani, între care mulţi erau veterani ai legiunilor ce participaseră la cele două războaie. Oraşul astfel întemeiat a primit de la început titlul de *colonia*, cel mai înalt rang urban din Imperiu, fiind înscris în tribul *Papiria*, din care făcea parte şi Traian, împăratul-ctitor. Mai mult, colonia a fost dăruită cu dreptul italic (*ius Italicum*), ceea ce, pentru cetăţenii ei, însemna scutirea de impozitul funciar. La fel cu întregul pămînt arabil al provinciei, şi întinsul teritoriu rural al coloniei a fost parcelat (*centuriatio*) în loturi (*sortes*) mai mari sau mai mici. Loturile atribuite cetăţenilor romani din colonie treceau pentru totdeauna din proprietatea statului în deplina lor stăpînire.

După cum se poate vedea din inscripţia de întemeiere, numele iniţial al capitalei a fost *Colonia Dacica*, explicabil prin faptul că aceasta era singurul oraş din noua provincie în vremea lui Traian. În anul 118, împăratul Hadrian dezvoltă acest nume în *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*. Aşadar, în lungul şir de epitete adăugat de urmaşul lui Traian la denumirea capitalei provinciei figurează şi *Sarmizegetusa*, numele cetăţii de scaun a lui Decebal. Acest gest al împăratului urmărea să arate dacilor că noua stăpînire

o continuă, într-un fel, pe cea veche, a regilor daci, și că noua ctitorie a lui Traian a preluat, simbolic și de drept, locul vechii capitale a statului dac. Măsura, care reprezintă una din numeroasele dovezi ale continuității dacice sub stăpînirea romană, reflectă tendința lui Hadrian, manifestată și în alte împrejurări, de a rupe cu politica de cuceriri a predecesorului său și cu opoziția dintre învingători și învinși, de a-i trata pe daci ca pe toți ceilalți locuitori ai provinciei, scutindu-i de amintirea recentei lor înfrîngeri și străduindu-se să-i integreze cît mai repede și cît mai complet în noile rînduieli romane.

Semnificația numelui *Sarmizegetusa* (scris, uneori, în inscripții și la autorii antici, și *Sarmizegethusa*, *Sarmisegethusa*, *Zarmizegetusa*, *Zarmizegethuse*, *Zermizegetusa*, *Zermizegethuse* sau chiar *Sarmazege*, *Sarmategte* etc.) nu se cunoaște, după cum nu se cunoaște pronunțarea lui exactă în limba dacică. S-a exprimat părerea că numele ar fi compus din două elemente de bază: *zermi* (stîncă, înălțime) și *zeget* (palisadă, gard, cetate) și din cîteva determinative; el ar fi însemnat, deci, *Cetatea de pe stîncă, Cetatea înaltă.* Ca și celelalte încercări de acest gen, explicația rămîne o simplă ipoteză; ne putem întreba, de altminteri, dacă romanii ar fi preluat un nume care venea, prin sensul său, într-o contradicție atît de vădită cu poziția geografică a capitalei provinciei.

Cu timpul, numele orașului întemeiat de Traian se simplifică în acela de *Colonia Sarmizegetusa*, sub care apare foarte des în inscripții. Pe la începutul celui de-al treilea veac al erei noastre, sub împăratul Severus Alexander, denumirii oficiale a coloniei i se mai adaugă și epitetul de *Metropolis* (metropolă), menit să sublinieze poziția deosebit de înaltă a Ulpiei Traiane printre celelalte orașe ale Daciei romane.



LEGENDA: Zidurile orașului — Zidurile castrului ⋝⋝⋝ Șanțuri. ● Monumente presupuse 0 20 40 60 80 100m

Fig. 5. Planul zonei *intra muros*.

Cum arăta noua colonie? Forma pe care i-o dăduse întemeietorul era cea obișnuită la romani pe atunci: plugul mînat de Decimus Terentius Scaurianus însemnase un patrulater cu colțurile rotunjite (fig. 5). Suprafața terenului înconjurat de ziduri era de 32,4 ha, laturile lungi ale dreptunghiului măsurînd cîte 600 m, iar cele scurte cîte 540 m. După cum s-a constatat în cursul săpăturilor, zidurile aveau o temelie în *opus incertum* (pietre de rîu legate cu mortar), lată de 1,65 m. De la nivelul bermei în sus, paramentul exterior, vi-



Fig. 6. Zidul orașului pe latura de est.

zibil, al zidului (0,75 m lățime) era construit din blocuri fasonate de gresie (fig. 6) și era înzestrat cu creneluri la partea superioară, în timp ce paramentul in-



Fig. 7. Aggerul zidului pe latura de est.

terior (0,80 m lăţime), sprijinit de *agger*, era, ca şi temelia, în *opus incertum;* fireşte, e probabil ca în porţiunea care se ridica deasupra aggerului şi acest parament să fi fost construit din blocuri. Aggerul avea o lăţime de 4 m şi se păstrează astăzi pe o înălţime de 2 m (fig. 7). *Via sagularis*, largă de 3 m, care mergea pe lîngă baza aggerului, avea un fel de temelie de pietriş şi nisip, peste care fusese aşezat, judecînd după stratul compact de arsură, un paviment de lemn. La colţuri incinta urbană avea bastioane trapezoidale; din acestea, bastioanele de NE şi de SE (fig. 8) au fost săpate în perioada interbelică, dar astăzi sînt acoperite cu pămînt.

Înalt de 4—5 m, zidul nu era singurul element defensiv al oraşului. În afara lui se mai aflau două şan-



Fig. 8. Bastionul de sud-est al orașului.

țuri (fig. 9), cel exterior (mai depărtat de zid) avînd o deschidere de 7 m și o adîncime maximă de 2,50 m; dimensiunile corespondente ale celuilalt șanț erau de 6,50 m și 2,70 m. Este interesant de remarcat că umplutura șanțului interior este formată dintr-un strat subțire de pămînt negru, gras, peste care se suprapun dărîmăturile din zidul cetății, în timp ce șanțul exterior are pe fund un strat gros de mîl brun, amestecat cu nisip, peste care s-a așternut un strat de nisip; totul arată, așadar, că acest șanț a fost, într-o anumită perioadă, plin de apă și acest fapt este neobișnuit pentru antichitate.

Pe fiecare latură, orașul avea cîte o poartă, dar nici una din ele n-a fost încă dezvelită în cursul săpăturilor. Porțile opuse erau legate între ele printr-un drum (*via*); în felul acesta, orașul era străbătut, de la un capăt la celălalt, de două străzi principale.



Fig. 9. Șanțurile de apărare de pe latura de sud a orașului.

În interior, edificiile se grupau în jurul unei piețe mari, patrulatere (*forum*), care se afla la întretăierea celor două străzi principale, precum și de-a lungul acestora și al altora, secundare, formînd complexe (*insulae*). Locul de frunte în orașul împrejmuit de ziduri îl ocupau clădirile publice, atît profane (*curia*, palatele dregătorilor, termele etc.), cît și sacre (templele, Palatul augustalilor și altele). Despre edificiile mai mult sau mai puțin cunoscute din săpăturile vechi și recente va fi vorba în paginile ce urmează.

Orașul nu se restrîngea însă la teritoriul înconjurat de ziduri. Zidurile marcau numai limitele „oficiale" (în sensul de consacrate religios) ale coloniei, constituind, totodată, un mijloc de apărare și un loc de refugiu în caz de pericol. Dincolo de ele, pe o mare întindere, erau situate case (*villae*), ateliere de cărămidari, olari, sticlari, temple și alte construcții publice (de exemplu, amfiteatrul, *schola gladiatorum*) sau private. Tot în afara zidurilor se găseau și cimitirele orașului (*sepulcreta*) identificate atît la est, cît și la vest de incintă. În felul acesta, orașul ocupa o suprafață mult mai vastă decît cea a incintei fortificate, iar populația lui se putea ridica la 25 000—30 000 de oameni, număr însemnat pentru acele vremuri.

Aidoma Romei, orașele din Imperiu aveau și ele un mic senat, așa-numitul ordin (consiliu) al decurionilor (*ordo decurionum*). În componența consiliului intrau foștii demnitari ai orașului, demnitarii în funcție și fruntașii vieții publice și economice, cu condiția de a fi oameni de toată încrederea din punct de vedere politic și de a dispune de o anumită avere (în genere, 100 000 de sesterți), calitatea de decurion fiind, de obicei, acordată pe viață și chiar moștenită din tată în fiu. Întreaga cîrmuire a orașului se afla în mîinile acestui consiliu care emitea hotărîri (*decreta decurionum*) asemănătoare, ca formulare, celor ale senatului roman.

Ordinul decurionilor acordă titluri, onoruri, imunități, reprezintă colonia în fața guvernatorului provinciei, răspunde colectiv de bunul mers al încasărilor, trimite delegați la Roma pentru a prezenta felicitări și urări împăratului sau cu alte prilejuri. Întîmplarea ne-a păstrat o inscripție (CIL III 1562 = IDR, III/1, 56) ridicată la Băile Herculane, în vara tîrzie a anului 153 e.n., de membrii unei delegații a provinciei care se întorcea de la Roma, unde fusese trimisă pentru a asista la instalarea în consulat a lui Marcus Sedatius Severianus, fost guvernator al Daciei Superioare (în 150/151 — 153); din această delegație făceau, fără îndoială, parte și fruntași ai Ulpiei Traiane, căci noul consul era și patron al coloniei, care-l onorase, în for, cu o inscripție și un bust (vezi mai jos, p. 163—164).

Locul de frunte în lista decurionilor (*album decurionum*) îl dețineau, firește, personalitățile cu mare influență și putere (guvernatorii provinciei, procuratorii financiari, senatorii, cavalerii), după care urmau bancherii, negustorii bogați, antreprenorii, marii proprietari de pămînt și arendașii, foștii militari de diverse grade etc. Cei mai cu vază erau proclamați *patroni* ai coloniei sau distinși cu titlul onorific de *quinquennalis* sau *duumvir* (*ornamenta quinquennalia*, *ornamenta duumviralia*). Simplii decurioni se numeau *pedani*. Nu cunoaștem numărul membrilor din consiliul decurional al Ulpiei Traiane, dar, judecînd după alte orașe, el putea fi de 30—50 de inși. Mulți dintre cetățenii cu avere ambiționau măcar titlul onorific de decurion (*ornamenta decurionalia*), pe care-l plăteau cu bani (*summa honoraria*), fără a face însă efectiv parte din consiliul decurional.

Dregătorii (*magistratus*) cei mai înalți erau, la Ulpia Traiana ca și în alte colonii romane, cei doi *duumviri iuredicundo* care răspundeau de întreaga conducere a orașului, ducînd la îndeplinire hotărîrile consiliului

decurionilor. Ei judecau și în litigii mai mici, procesele importante fiind rezervate guvernatorului sau instanțelor lui speciale. Ca și cei doi consuli de la Roma, duumvirii își exercitau atribuțiile cu rîndul și, tot asemenea consulilor, ei purtau solemna togă cu tivitură de purpură (*toga praetexta*), participau la diverse adunări așezați într-un jilț de onoare (*sella curulis*) și aveau chiar dreptul la doi lictori.

Toți magistrații orașului erau aleși anual, dar o însemnătate deosebită aveau duumvirii aleși în al cincilea an, așa-numiții *quinquennales*, corespunzînd cenzorilor din vechea Romă republicană. În atribuțiile lor intrau revizuirea și completarea listei decurionilor, recensămîntul populației și stabilirea impozitelor, arendarea unor bunuri și drepturi ale coloniei, alcătuirea bugetului pe cinci ani etc. Acest buget consta din veniturile aduse de pămînturile, pășunile, pădurile și imobilele coloniei, din diferite legate, donații, taxe, accize, amenzi, arenda unor drepturi (ca pescuitul, de exemplu) și din cheltuielile cerute de plata micilor slujbași, de aprovizionarea cu grîne, de organizarea spectacolelor, de întreținerea lăcașurilor de cult, de construcții și de alte obligații edilitare.

Natural, duumvirii Ulpiei Traiane se alegeau numai dintre cetățenii influenți și bogați, de felul acelui *Publius Aelius Strenuus*, cavaler roman, pe care atît capitala, cît și alte orașe ale provinciei se întrec în a-l cinsti cu ranguri municipale sau cu demnități religioase (CIL III 1209). Cîteodată, însuși împăratul accepta, ca o înaltă distincție pentru oraș, să fie ales *duumvir quinquennalis* al coloniei, magistratură pe care o exercita printr-un reprezentant al său (*praefectus quinquennalis*), numit dintre fruntașii orașului; o inscripție (CIL III 1497 = IDR, III/2, 107) ni-l face cunoscut pe *Marcus Cominius Quintus*, *pontifex coloniae* și *praefectus quinquennalis* al acesteia, care-l reprezenta pe un împărat

Antoninus (mai curînd Caracalla decît Antoninus Pius). Pentru meritele lui, *M. Cominius Quintus* e onorat de conducerea orașului cu o inscripție în for (astăzi în Muzeul din Deva).

Edilii (*aediles*) erau dregătorii imediat următori în rang, însărcinați cu îngrijirea clădirilor publice, cu poliția orașului, cu întreținerea drumurilor, cu aprovizionarea publică, cu organizarea spectacolelor etc., în timp ce cvestorii (*quaestores*) se ocupau de administrarea bunurilor și a finanțelor orășenești și aveau în grijă arhiva ordinului decurionilor. Dregătoriile, ca și calitatea de decurion, erau onorifice, ba chiar îi costau destul de mult pe cei aleși, aceștia fiind obligați, prin forța obiceiului consacrat, de a face danii în bani sau în alimente și de a-și arăta mărinimia prin organizarea de jocuri, spectacole și prin ridicarea de construcții publice. Tocmai de aceea, alegerea lor, care era inițial un drept al adunării cetățenilor, devine din ce în ce mai mult o formalitate: magistrații sînt propuși de consiliul decurionilor, iar poporul îi aclamă fie pe loc, fie cu prilejul unor serbări sau spectacole. Cu timpul, calitatea de *curialis* (magistrat sau decurion) devine o mare povară pentru cetățeanul respectiv, din pricina atîtor obligații și, mai ales, a marii răspunderi materiale față de fisc.

Toți acești dregători ai orașului, aleși pe un an și reeligibili după un timp, erau ajutați de o mulțime de funcționari (*scribae, librarii*), de argați, curieri, crainici, servitori (*viatores, praecones, apparitores* etc.), unii fiind recrutați dintre oamenii liberi, alții din rîndurile sclavilor publici. Spre deosebire de magistrați, funcționarii și ceilalți slujbași erau remunerați.

Paza și ordinea în oraș o asigurau lictorii și o poliție urbană (*vigiles nocturni*) subordonată edililor, iar în teritoriul rural *beneficiarii* (o jandarmerie a drumurilor) împreună cu paznicii diferitelor așezări.

Sub jurisdicția Ulpiei Traiane se afla însă nu numai teritoriul dinăuntrul și din vecinătatea imediată a zidurilor orașului. Capitala, ca și alte orașe ale provinciei, dispunea de un teritoriu mai larg, înscris și acesta în tribul *Papiria*. După cîte ne putem da seama, teritoriul Sarmizegetusei era cel mai întins, el ajungînd spre nord pînă la Mureș, spre vest pînă la Timiș, iar spre sud-est poate pînă la intrarea Jiului între munți. Pe acest teritoriu răsăriseră cîțiva *pagi* (comune rurale de tip roman depinzînd de o *colonia*). Un astfel de *pagus* era și Călanul actual (pe atunci *Aquae*, *Pagus Aquaensis*), întemeiat în apropierea unor binefăcătoare izvoare termale, condus de un *praefectus* care era decurion la Ulpia Traiana, după cum rezultă dintr-o inscripție (CIL III 1407). Alt *pagus* era *Micia* (*Pagus Miciensis*), în hotarul actualei comune Vețel, așezare care se constituise pe lîngă importantul castru de acolo și era condusă de doi *magistri* corespunzînd oarecum duumvirilor de la orașe (ei judecau în satul lor și litigiile mărunte). Este probabil, deși nu avem pînă acum dovezi suficiente în această privință, că și localitatea *Germisara*, situată în apropierea izvoarelor termale de la Geoagiu-Băi și a castrului de la Cigmău, era tot un *pagus* dependent de Ulpia Traiana. La vest, localitatea *Pons Augusti*, stație vamală atestată epigrafic (CIL III 7853), poate și *pagus*, aparținea în mod sigur teritoriului rural al capitalei. Însăși localitatea *Tibiscum* (Jupa, lîngă Caransebeș), atestată la mijlocul secolului al III-lea ca *municipium*, fusese inițial un *pagus* al Sarmizegetusei.

Ulpia Traiana în istoria provinciei Dacia. Fiind cea mai veche așezare urbană din Dacia, colonie cu drept italic și principal centru cultural și religios al provinciei, Ulpia Traiana a ocupat un loc de frunte și pe alte planuri. Chiar de la întemeiere, orașul a devenit centrul politico-administrativ al provinciei, adăpostind

între zidurile lui și reședința guvernatorului în perioada în care Dacia era o provincie unitară, iar guvernatorii ei erau de rang consular (106—118). O dovadă limpede în acest sens o constituie inscripția (CIL III 7904 = IDR, III/2, 205, în Muzeul din Lugoj) ridicată aici de centurionul *M. Calventius Viator*, de la cartierul general al guvernatorului *C. Avidius Nigrinus*, între anii 112—117. Chiar și în deceniile următoare, cînd guvernator al Daciei Superioare era comandantul legiunii a XIII-a *Gemina* de la Apulum, el își petrecea, fără îndoială, o bună parte din an la Sarmizegetusa, unde, între altele, ținea și scaunul de judecată, fapt care explică prezența avocaților (*defensores*) la Ulpia Traiana. Reședință oficială a guvernatorilor a fost orașul și după 168—169, cînd Dacia, deși împărțită în trei unități financiare distincte (*Dacia Apulensis*, *Dacia Porolissensis* și *Dacia Malvensis*), a fost pusă iarăși sub autoritatea supremă a unui *legatus Augusti pro praetore* de rang consular.

La Ulpia Traiana și-au avut reședința tot timpul procuratorul financiar al Daciei unitare (pînă la 118 e.n.), apoi al Daciei Superioare (pînă la 168—169) și al Daciei Apulensis (între 168/169 și 271/274), poate și procuratorii vămilor și ai altor bunuri imperiale. Procuratorul financiar al Daciei Apulensis îl înlocuia, de altminteri, pe guvernatorul celor trei Dacii cînd acesta absenta sau cînd funcția nu era ocupată.

Toți acești înalți funcționari imperiali erau înconjurați de o întreagă pleiadă de slujbași: *corniculares* și *adiutores officii corniculariorum* (șefi și subșefi ai cancelariei), *tabularii* (arhivari-contabili), *adiutores tabulariorum*, *librarii ab instrumentis censualibus*, *librarii a rationibus* (agenți fiscali) și *scribae tabularii*. Unii din ei erau sclavi, mulți liberți, iar alții făceau parte din rîndurile armatei. Într-o slujbă a patrimoniului împărătesc se aflau *Eutyches* și *Ampliatus* ca *dispensatores*

(casieri), împreună cu sclavii vicari ai lor. Tot din categoria acestor slujbaşi făcea parte şi *Ianuarius*, un libert al împăratului, care se intitulează *nummularius* (CIL III 7903 = IDR, III/2, 196). Nu este clar dacă acest personaj era un agent de schimb sau un slujbaş de la monetăria care emitea, pe la mijlocul secolului al III-lea e.n., monedele de bronz pentru provincia Dacia; în adevăr, după unele opinii, această monetărie funcţiona la Viminacium, în Moesia Superioară.

La importanţa politico-religioasă deosebită a coloniei Ulpia Traiana Sarmizegetusa a contribuit substanţial şi cultul imperial oficial al întregii provincii, al cărui sediu se stabilise în acest oraş şi care se practica, după cum se ştie acum, chiar în incinta Palatului augustalilor. Aici, la altarul împăratului divinizat (*ara Augusti*), marele preot al Daciei întregi (*sacerdos arae Augusti* sau *coronatus Daciarum trium*) aducea sacrificii solemne pentru sănătatea împăratului domnitor şi pentru binele împărăţiei, în numele acelui congres provincial reprezentativ al Daciei (*concilium Daciarum trium*), care se întrunea anual în capitala politico-religioasă a întreitei provincii. Constituit din delegaţii oraşelor şi ai districtelor rurale (*territoria*), conciliul, prezidat probabil tot de marele preot al cultului imperial, dezbătea variatele probleme şi nevoi ale provinciei, formula, eventual, plîngeri împotriva unor dregători necinstiţi, aducea, de obicei, elogii guvernatorului, îşi exprima loialitatea şi supunerea faţă de împărat, printr-o hotărîre consemnată într-o inscripţie şi transmisă uneori, prin delegaţi, stăpînului de la Roma. O asemenea hotărîre-mesaj privindu-l pe împăratul Severus Alexander s-a păstrat într-o inscripţie (IDR, III/2, 79), iar alta, din anul 241 e.n., pentru Gordianus al III-lea, ne este cunoscută din CIL III 1454 = IDR, III/2, 80 (în Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca; vezi fig. 10).

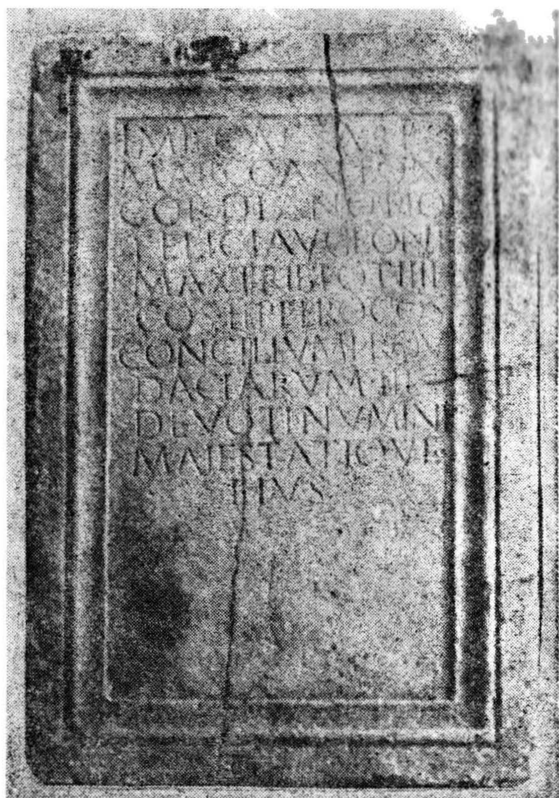


Fig. 10. Inscripţie dedicată de *concilium Daciarum trium* împăratului Gordianus al III-lea.

Cele mai vechi inscripţii care menţionează fie conciliul celor trei Dacii, fie pe *sacerdos arae Augusti* datează din timpul împăratului Severus Alexander (222—235) şi, desigur, nu întîmplător şi titlul de *metropolis* al oraşului apare sub acelaşi împărat. Între cele două

fenomene există o strînsă şi logică legătură: o dată cu instituirea conciliului celor trei Dacii, i se acordă oraşului, de către Severus Alexander, titlul de *metropolis*, pe care Ulpia Traiana îl va păstra pînă la sfîrşitul stăpînirii romane în Dacia.

Despre istoria capitalei între momentul întemeierii sale şi acela al abandonării oficiale a provinciei traiane informaţiile literare lipsesc cu totul. Cunoştinţele noastre despre evenimentele la care a fost părtaşă Ulpia Traiana se datorează exclusiv mărturiilor epigrafice, arheologice şi numismatice. Strînsa legătură care exista, în epoca romană, între viaţa social-politică şi cea religioasă a făcut ca în inscripţii cu caracter sacru să fie menţionate şi unele evenimente politice şi dinastice, cum sînt războaiele, diversele acţiuni întreprinse de împăraţi, atentatele comise împotriva lor, întîmplări din viaţa lor familială, mişcări de trupe, schimbări în administraţia provinciei sau a Imperiului, cariera diferitelor personaje diriguitoare etc.

Prezenţa împăratului Traian în localitate, în timpul războaielor dacice şi chiar în preajma întemeierii, poate fi considerată ca sigură. Recunoştinţa oraşului către ctitorul său se va fi manifestat prin inscripţii ca acelea din care numai cîteva litere, mari şi frumoase, dar neinteligibile, ni s-au păstrat (CIL III 1444 şi 7968 = IDR, III/2, 69, 485); epigrafele erau, foarte probabil, încununate de cîte o statuie a împăratului.

Abia întemeiată, Colonia Dacica trece, ca şi întreaga stăpînire romană asupra Daciei, prin grelele clipe ale războiului (poate şi ale răscoalei) din 117—118. Împăratul Hadrian vine şi el în provincie, lăsîndu-l apoi aici, ca guvernator, pe cavalerul *Quintus Marcius Turbo*. Stabilindu-şi cartierul general, după cum bănuim, în capitala Daciei, Turbo îi înfrînge pe iazygii care atacaseră frontierele romane, faptă pentru care conducerea oraşului se grăbeşte să-i ridice inscripţii de mulţumire

(CIL III 1462 şi 1551 = IDR, III/2, 96; III/1, 131) în anul 119, cînd Turbo este numit prefect al pretoriului şi pleacă la Roma.

Este neîndoielnic că Hadrian (117—138) a vizitat capitala Daciei în timpul călătoriei sale prin provincie (sfîrşitul anului 117 şi începutul anului următor). I s-a ridicat aici un monument (statuie?) în anul 118, drept recunoştinţă pentru măsurile luate în vederea apărării Daciei.

În timpul împăratului Antoninus Pius (138—161), întreaga provincie, deci şi capitala ei, cunosc o intensă şi înfloritoare viaţă economică, deşi la hotare se produc ciocniri cu dacii liberi. În anul 142 e.n., un decurion al Ulpiei Traiane, *Quintus Aurelius Tertius*, îi ridică împăratului o inscripţie (CIL III 1448 = IDR, III/2, 72) în care vesteşte totodată că a donat obştii 80000 de sesterţi drept mulţumire că a fost ales într-o funcţie sacerdotală *(ob honorem flamoni)*. În vremea aceluiaşi împărat se situează şi vizita la Roma, amintită mai sus (p. 24), a unei delegaţii a provinciei.

După o jumătate de veac de linişte şi de înflorire a vieţii urbane, Ulpia Traiana a fost confruntată cu cea mai mare primejdie din istoria sa. În anul 166 e.n., populaţiile libere de la graniţa Illyricului pînă în Gallia s-au ridicat, în frunte cu marcomanii de neam germanic, împotriva Imperiului. Cunoscut sub numele de război marcomanic, acest conflict a fost deosebit de grav şi a durat pînă în anul 180 e.n. Guvernatorii Daciei au făcut mari eforturi pentru a apăra hotarele provinciei, dar a fost nevoie ca legiunea a V-a *Macedonica* să fie adusă de la *Troesmis* (Moesia Inferioară) şi aşezată la *Potaissa* (Turda), iar împăratul Marcus Aurelius (161—180) a socotit de cuviinţă să procedeze la o reorganizare a celor trei provincii dacice, aşezîndu-le iarăşi sub cîrmuirea unui guvernator unic de rang consular. Celui dintîi dintre aceştia, *Marcus Claudius Fronto*, Ulpia Traiana

Sarmizegetusa îi ridică, în anul 169 e.n., o inscripţie (CIL III 1457 = IDR, III/2, 90, în Muzeul Banatului din Timişoara) în care-l numeşte *fortissimus dux*, *amplissimus praeses* („neînfricat general, strălucit cîrmuitor"). Dar în anul 170 e.n., teritoriul provinciei este invadat, regiunea auriferă pustiită şi duşmanii se apropie de capitală.

La drept vorbind, duşmanii au ajuns pînă sub zidurile Sarmizegetusei. Săpăturile mai vechi ale lui Constantin Daicoviciu şi cele mai noi, efectuate din 1973 încoace, au pus în evidenţă urme clare de distrugere totală sau parţială, după mijlocul secolului al II-lea e.n., a edificiilor din afara incintei oraşului. Despre aceeaşi situaţie vorbeşte o inscripţie (IDR, III/2, 11; vezi p. 176), în care se afirmă că porticele şi cubiculele templului lui Liber Pater au fost incendiate de violenţa duşmanilor.

În cele din urmă, Ulpia Traiana a fost salvată şi i-a dedicat împăratului Marcus Aurelius, în jurul anului 172 e.n., o inscripţie (CIL III 7969 = IDR, III/2, 76), poate cu statuie, în care îşi exprimă recunoştinţa pentru salvarea dintr-un grav pericol (*ancipiti periculo virtutibus restituta*). Recunoştinţa oraşului s-a reflectat şi în cîte o inscripţie dedicată fratelui împăratului, Lucius Verus, decedat în anul 169 (CIL III 1450 = IDR, III/2, 74, în Muzeul din Deva) şi împărătesei Faustina (CIL III 1449 = IDR, III/2, 75).

După încheierea războiului marcomanic, domnia dinastiei Severilor a însemnat pentru Dacia o perioadă de reconstrucţie şi de înflorire economică, ceea ce le-a adus împăraţilor o serie de închinări din partea Ulpiei Traiane. Numai Caracalla (211—217) este onorat prin trei inscripţii, probabil cu prilejul poposirii sale în Dacia şi al luptelor victorioase purtate în nordul Daciei şi al Pannoniei în anul 213 e.n. În ceea ce-l priveşte pe Severus Alexander, grija pentru provincia nord-dună-

reană se traduce elocvent prin instituirea conciliului celor trei Dacii și prin dăruirea Ulpiei Traiane cu titlul de *metropolis*.

Nici după Severus Alexander situația Daciei (și, deci, a capitalei ei) nu ne apare atît de amenințată pe cît ne-am aștepta, deși în această perioadă încep timpuri grele pentru Imperiu. Sub Gordianus al III-lea (238—244), colonia Ulpia Traiana își exprimă devotamentul față de împărat, în anul 239 (CIL III 1175 și 1433; IDR, III/2, 266), iar doi ani mai tîrziu, același lucru îl face *concilium Daciarum trium* reunit în capitală (CIL III 1454 = IDR, III/2, 80; vezi fig. 10). Sub Philippus (244—249), năvălirea carpilor din anul 247 se îndreaptă mai cu seamă spre regiunile extracarpatice ale provinciei Dacia, Ulpia Traiana nefiind, în nici un caz, afectată. Dar, evident, metropola Daciei nu putea rămîne indiferentă față de aceste evenimente. Un altar este închinat mai multor divinități, foarte probabil ca mulțumire pentru victoria repurtată de Philippus asupra carpilor, de către *Publius Aelius Hammonius iunior*, procurator al Daciei Apulensis în 247—249 (IDR, III/2, 246; vezi p. 177—178 și fig. 11).

Că și faptele lui Decius (249—251), celebrat în 250 e.n. ca *restitutor Daciarum* („salvator al Daciilor") de Colonia Nova Apulensis (CIL III 1176), și grija lui pentru apărarea Daciei împotriva goților și a carpilor au fost cinstite precum se cuvenea de colonia Ulpia Traiana o demonstrează statuia de bronz ridicată împăratului, probabil în forul orașului, desigur în același an (vezi p. 205 și fig. I).

Alături de împărați, foștii guvernatori și procuratori ai Daciei se bucură și ei, fie ca patroni, fie ca binefăcători ai coloniei, de expresia recunoștinței conducerii orașului prin inscripții, uneori prin busturi și statui, de obicei cu prilejul părăsirii provinciei și al avansării lor în demnități. Dintre cazurile cele mai cunoscute îi



Fig. 11. Inscripţie dedicată mai multor divinităţi de procuratorul P. Aelius Hammonius.

amintim pe *Terentius Gentianus*, fiul primului guvernator al Daciei (CIL III 1463 = IDR, III/2, 99), *Lucius Annius Fabianus*, guvernator al Daciei Superioare în anii 139 — 141/142 (CIL III 1455 şi 7972; IDR, III/2, 84), *Publius Furius Saturninus*, *praeses dignissimus*, consul în anul 161 sau 162 (CIL III 1177 şi 1460; IDR, III/2, 92, în Muzeul din Deva), *M. Claudius*

Fronto (menţionat mai sus, p. 32—33), *Gaius Arrius Antoninus*, guvernator al celor trei Dacii în anii 176—177, şi fiii săi *Antoninus* şi *Quadratus* (IDR, III/2, 85—87; vezi mai jos, p. 164, 168, 219).

Ultimele două decenii ale stăpînirii romane în Dacia sînt prea puţin reflectate în inscripţiile din Sarmizegetusa. Din timpul lui Gallienus (253—268) nu avem în epigrafia Ulpiei Traiane decît inscripţia (CIL III 7971 = IDR, III/2, 82) închinată fiului acestuia, P. Licinius Cornelius Valerianus, *nobilissimus Caesar*, de către oraş, care îşi proclamă pompos numele întreg, cu toate epitetele: *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa Metropolis*. Aceasta s-a întîmplat între anii 255 şi 258, poate o dată cu cinstirea şi a împăratului însuşi. Acest fapt şi slăbirea accentuată a circulaţiei monetare pot fi considerate semne ale crizei grave prin care trecea Imperiul Roman în cel de-al treilea sfert al secolului al III-lea e.n. Totuşi, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa se mai ridică edificii şi în această perioadă (vezi mai jos, p. 144).

În anul 271 (după alte opinii, 274), împăratul Aurelian, dîndu-şi seama că linia Dunării nu poate fi apărată împotriva asalturilor barbare dacă o armată de 40000 — 50000 de oameni se află imobilizată în Dacia, s-a hotărît să scurteze frontul şi să sacrifice provincia întemeiată de Traian, deşi trupele acesteia îşi făcuseră pe deplin datoria şi-i apăraseră cu destul succes hotarele. Legiunile şi trupele auxiliare au primit ordinul de retragere; funcţionărimea a plecat împreună cu ele. Proprietarii de pămînt şi de sclavi, negustorii, proprietarii de ateliere mai importante etc. au urmat trupele în retragerea lor, căci interesele lor de clasă se identificau cu stăpînirea imperială. Dar masa populaţiei Daciei, de la sate, dar şi din oraşe, formată din autohtonii mai mult sau mai puţin romanizaţi, din coloniştii săraci şi din sclavi, a rămas pe loc.

Care a fost soarta Ulpiei Traiane în perioada imediat următoare abandonării Daciei?

Constatările făcute cu prilejul săpăturilor demonstrează că orașul n-a fost complet părăsit. Sînt evidente urmele arătînd cum construcțiile din epoca romană au fost utilizate, după abandonarea oficială a Daciei, de o populație săracă și numeric diminuată. În *aedes augustalium* (vezi mai jos, p. 149—150), basilica vestică a fost împărțită în două încăperi inegale de un zid construit din piatră nefasonată și din lut, fără mortar; în imediata apropiere a încăperii mai mici au fost identificate vetre de foc și un canal neacoperit pentru evacuarea apei de ploaie. Nemaifiind în stare să păzească și să apere zidurile orașului, lungi de peste 2 km, locuitorii Sarmizegetusei au blocat intrările în amfiteatru, transformîndu-l astfel într-o adevărată fortăreață. Un mic tezaur monetar încheiat cu piese de la Valentinian I (363—375) a fost ascuns într-una din lojile amfiteatrului, desigur în perioada critică a năvălirii hunilor. Monede izolate de la urmașii lui Aurelian au fost găsite în repetate rînduri pe teritoriul orașului.

În spațiul dintre clădirile 001 și 002 (vezi mai jos, p. 133—144), a fost descoperit un zid lucrat în aceeași tehnică primitivă ca și cel din basilica apuseană a Palatului augustalilor. Pentru acest zid se folosiseră, împreună cu alte materiale eteroclite, două altare ridicate de *Marcus Lucceius Felix*, procurator financiar al Daciei Apulensis în 242—245. Deoarece acest înalt funcționar provincial n-a suferit niciodată *damnatio memoriae*, este greu, chiar imposibil de crezut că altarele sale ar fi fost incastrate într-un zid de calitate atît de proastă relativ curînd (25—30 de ani) după sfîrșitul misiunii sale dacice; această reutilizare a intervenit mult mai tîrziu, într-un moment cînd nu numai numele lui *M. Lucceius Felix*, dar și amintirea administrației romane încetaseră să mai aibă vreo însemnătate. Această situație implică

datarea în perioada postaureliană a zidului menționat. Concluzia este confirmată de descoperirea, în dărîmăturile acestui zid, a unui fragment ceramic (vezi mai jos, p. 144, 211) avînd incizată o *crux monogrammatica* datată, în genere, în prima jumătate a secolului al IV-lea e.n. (fig. 12). Această descoperire vorbește nu numai despre dăinuirea populației autohtone la Sarmizegetusa după abandonarea oficială a provinciei, ci și despre creștinarea progresivă a locuitorilor rămași în oraș. Despre aceleași realități mărturisește și un opaiț creștin (fig. 13).

Cît va fi durat această stare de lucruri nu putem preciza. Probabil pînă ce, o dată cu venirea hunilor și a neamurilor tîrîte de aceștia, dar mai ales după căderea „imperiului" lui Attila, ca o consecință a anarhiei ce se instalează atunci, se sting și ultimele licăriri de viață urbană romană în Dacia. O populație nevoiașă, cu alte rosturi decît cea de odinioară, va mai fi sălășluit la adăpostul clădirilor vechi. Ne face să credem aceasta ascunderea tezaurului de monede într-una din lojile amfiteatrului, dar și fibula de bronz aflată pe teritoriul fostului oraș, pierdută prin secolul al VII-lea e.n. de cineva care mai viețuia pe aici. În asemenea împrejurări, nu e de mirare că orașul strălucit de odinioară, părăsit și neîngrijit acum, cade încet în ruină. Dărîmarea o provoacă elementele necruțătoare ale naturii: ploile, furtunile și, mai ales, cutremurele de pămînt. Incendiile pricinuite de cetele migratoare întregesc această operă de distrugere. Peste vreo patru-cinci secole, un vast cîmp de ruine marchează locul unde fusese cîndva o măreață capitală. O vegetație slabă prinde să acopere piețele, străzile și mormanele de dărîmături.

Cînd vremurile de bejenie au mai trecut, după cîteva secole, populația românească, revenită din locurile mai adăpostite unde se refugiase, găsi un teren plin de „grohote" și „mormane", pe care, uitată fiind cu desăvîrșire

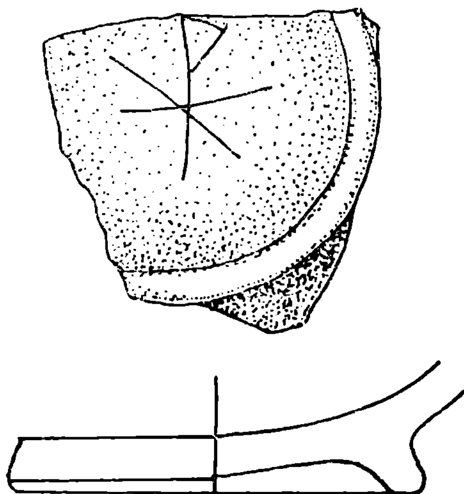


Fig. 12. **Fragment ceramic cu chrismon.**

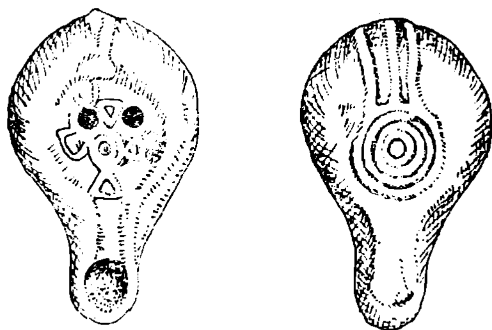


Fig.13. Opaiţ creştin (sec. IV e.n.).

denumirea străbună, îl numi cu termenul slav, curent pe atunci în limba română, *Grădiște* („loc cu ruine de cetate“). Peste ruine sau în apropierea lor și-au durat românii din zonă colibele modeste de plugari și păstori, iar mai tîrziu de iobagi ai feudalilor unguri; pentru a drena locurile de pășune de apa care se aduna în gropile dintre grămezile de dărîmături, au săpat canale pe care cercetările recente le-au pus adesea în evidență (fig. XIII).

Stăpînirea maghiară a botezat satul de iobagi cu numele de *Várhely*, traducînd astfel denumirea românească. Sub acest nume de Várhely apare satul pentru prima dată într-un document oficial din 30 octombrie 1398. Păstrarea, la românii din partea locului, a denumirii de *Grădiște* dovedește anterioritatea prezenței lor pe locul anticei colonii romane; în caz contrar, românii ar fi împrumutat denumirea maghiară și i-ar fi zis satului *Orhei*.

Adevărata nimicire a ceea ce mai rămăsese din construcțiile și monumentele Ulpiei Traiane începe abia acum, prin exploatarea nemiloasă a ruinelor ca o nesecată carieră de marmură și piatră. Materialul luat de aici a fost folosit la conacele moșierilor, la casele țărănești și la biserici; tipic este cazul bisericii românești din satul Densuș din apropiere, care, ridicată prin secolele XII—XIII, a fost clădită într-un frumos stil romanic, cu blocuri și monumente epigrafice ori sculpturale aduse de la Sarmizegetusa.

Populația Ulpiei Traiane. Chiar de la întemeiere capitala Daciei romane a fost colonizată cu numeroase elemente romanizate, latinofone, unele venite de-a dreptul din Italia, dar cele mai multe din provinciile occidentale (mai ales din Dalmatia și Pannonia); mare trebuie să fi fost și numărul veteranilor, căci gentiliciul *Ulpius* (al împăratului Traian) este frecvent atestat la Sarmizegetusa. Colonizarea oficială inițială a adus în oraș, desigur, și elemente din sudul Dunării (din Tra-

cia și Moesia), în timp ce locuitori de origine orientală propriu-zisă apar numai începînd cu domnia lui Hadrian. Predominarea absolută a elementului romanizat este elocvent ilustrată de inscripții: circa 400 în limba latină și vreo 10 în limba greacă; de altminteri, antroponimele romane reprezintă și ele o majoritate covîrșitoare (circa 75%).

Dintre coloniștii de origine italică sau vest-provincială pot fi amintite, *exempli gratia*, familiile *Antonia, Celsenia, Clodia, Cominia, Domitia, Iulia, Manlia, Procilia, Sentia, Servia, Titia, Valeria, Varenia.*

Printre elementele neromane sau neromanizate, locul cel dintîi îl ocupă cele orientale, deși ele sînt departe de a avea ponderea care li s-a atribuit în trecut. Coloniști orientali timpurii sînt acei *Aelii* sirieni pe care îi întîlnim în inscripții ca veterani sau urmași ai acestora, unii dintre ei deținînd chiar funcții înalte în oraș. Un val de orientali pătrunde în Dacia pe la sfîrșitul secolului al II-lea și începutul veacului următor ca urmare a relativei bunăstări din provinciile dunărene în epoca Severilor. Cît despre numărul persoanelor cu nume illirice, celtice sau traco-dacice, el este mic, acest fapt datorîndu-se romanizării multor coloniști încă în provinciile lor de origine și, bineînțeles, romanizării autohtonilor.

Viața economică și socială a orașului. Deși își trage începuturile de la tabăra militară menită să nu lase trecătoarea de la Tapae în mîinile lui Decebal, Ulpia Traiana ajunge foarte repede să nu mai joace nici un rol militar. Urmele epigrafice lăsate în zona ei de legiunea a IV-a *Flavia Felix* (peste 200 de stampile pe cărămizi și țigle) datează din perioada celor două războaie dacice ale lui Traian sau din anii imediat următori. După întemeierea coloniei nu rămîne aici decît garda guvernatorului provinciei. Așadar, capitala nefiind și un centru

sim mai bine atestat în inscripţii. Existenţa unui colegiu al hamalilor (*lecticarii*), care aveau un *defensor* al lor (CIL III 1438 = IDR, III/2, 314) este, de asemenea, neîndoielnică. La *Pons Augusti* azi Marga, este atestat, într-o inscripţie provenind, foarte probabil, din Sarmizegetusa (CIL III 1547 = IDR, III/1, 272) un colegiu al plutaşilor (*utricularii*).

În legătură cu colegiile trebuie să spunem că ele sînt o instituţie tipică a lumii greco-romane şi, mai ales, romane imperiale. Ele nu sînt, propriu-zis, nişte bresle profesionale aidoma celor medievale, deşi cu timpul vor dobîndi din ce în ce mai mult acest caracter de corporaţii închise meşteşugăreşti, supuse unui regim de exploatare din partea statului. În secolele II—III, colegiile reprezintă o formă de asociaţii liber constituite (dar cu aprobarea expresă a cîrmuirii şi supravegheate îndeaproape de conducerea oraşului), avînd ca scop cultul unei divinităţi, ajutorarea reciprocă a membrilor, grija pentru înmormîntarea cu pompa cuvenită a celor decedaţi şi de mormintele lor, cum ne arată, de exemplu, două inscripţii din Ulpia Traiana şi Apulum (CIL III 1504 şi 1210; cf. IDR, III/2, 413). Averea colegiilor era constituită din donaţiile făcute de oameni cu dare de mînă şi din cotizaţiile obligatorii ale membrilor. În unele cazuri, intrarea în colegiu era supusă unei taxe. Colegiile îndeplineau şi unele sarcini de utilitate publică: stingerea incendiilor, îngrijirea cimitirelor, întreţinerea unor lăcaşuri de cult sau a altor edificii publice etc. Prin viaţa lor internă (întruniri, alegerea organelor de conducere, acordarea de titluri şi onoruri) şi prin manifestările ocazionale pe care le organizează colegiile (ospeţe, serbări cu caracter religios şi social, procesiuni), masa aceasta numeroasă de *collegiati*, cuprinzînd bărbaţi de toate vîrstele şi condiţiile (în unele colegii se primeau şi femei, ba chiar sclavi), lipsită de adevărate drepturi politice, e ţinută în frîu, dar mai ales în iluzia

că are și ea un rol politic în cadrul societății orășenești romane. Rolul social-economic al colegiilor în viața societății romane era însă important.

În general, colegiile meșteșugărești romane erau organizate în centurii și decurii, avînd în frunte pe așa-zișii *principales* — un *praefectus*, un *magister* sau un *decurio* — și punîndu-se sub protecția vreunui personaj bogat și influent, pe care și-l alegeau drept patron (*patronus*) sau apărător (*defensor*). La Ulpia Traiana, *collegium fabrum* avea cel puțin 15 decurii de cîte 10—20 de membri fiecare și cu un șef (*decurio*) în frunte; colegiile și decuriile posedau steaguri proprii (*vexilla*) și impunătoare localuri de întruniri (*scholae*). Localul primei decurii a colegiului fabrilor, de exemplu, a fost înzestrat (CIL III 7960 = IDR, III/2, 13; piesa se află la Muzeul din Lugoj) de către *Tiberius Claudius Ianuarius* și de fiul acestuia, *Claudius Verus*, cu pictura porticului (*pictura porticus*), cu bănci de odihnă (*accubita*), cu un proportic (*proporticus*), bucătărie (*culina*) și cu un „frontal" (*frontalis*) pentru onoarea ce i s-a făcut tatălui de a fi fost ales patron, iar fiului de a primi la ospețe porție dublă (*honor dupli*). La fel, și localul decuriei a XV-a fost înfrumusețat cu un portic lung de 45 de picioare (13 m) de către *Titus Ancharius Octavius*, decurion al coloniei (IDR, III/2, 10, în Muzeul din Deva), care a răsplătit în felul acesta cinstea alegerii sale ca patron al decuriei (*ob honorem patronatus*). Colegiul fabrilor mai avea și un sanctuar (*aedes*), lăcaș al zeului său tutelar (*Genius collegii*); chiar și decuriile acestui colegiu își aveau geniul lor protector (CIL III 1424, 7905 = IDR, III/2, 214, 215).

Inscripțiile privitoare la colegii nu ne dau decît o imagine parțială a activității meșteșugărești de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Lor li se mai pot adăuga însă alte monumente epigrafice, precum și datele săpăturilor arheologice. Se cunosc astfel pietrari (*lapidarii*)

care prelucrau marmura din cariera de la Bucova, precum şi alte genuri de roci aflate în împrejurimile oraşului, ca acel *Titus Iulius* (cunoscut din inscripţia CIL III 1601, descoperită, probabil, tot pe teritoriul larg al Sarmizegetusei) sau ca *Diogenes* şi *M. Cocceius Lucius*, atestaţi la *Aquae* şi la *Micia* (CIL III 7895 şi 1365). În Muzeul din Deva se păstrează o statuie feminină de la Ulpia Traiana, pe care artistul lapicid şi-a pus semnătura: CLA(udius) SATVRNIN(us) SCULPSIT (CIL III 1413 = IDR, III/2, 15; fig. 14). În sanctuarul dedicat lui Aesculapius şi Hygiei s-au descoperit urmele unui atelier de sculptură (vezi mai jos, p. 122), care, evident, nu era singurul din oraş. Studiul mai multor monumente din capitala Daciei romane a permis formularea concluziei că exista aici o adevărată „şcoală de sculptură", cu un anumit stil de execuţie. Se pare că acelaşi lucru se poate afirma şi despre bronzieri, adică despre producătorii de obiecte (şi chiar de obiecte de artă) de bronz.

Descoperirea unor cuptoare de olărie la sud şi la est de incinta urbană reprezintă cea mai sigură dovadă că exista o producţie locală de ceramică, inclusiv de opaiţe. Cît despre ţigle şi cărămizi, confecţionarea lor este bine atestată atît de descoperirea unor cuptoare în acelaşi „cartier" al oraşului, cît şi de prezenţa la Ulpia Traiana a unui mare număr de astfel de produse purtînd stampila proprietarilor de ateliere cum sînt *Ianuarius*, *Iulius Valerius*, *Manius Servius Donatus* etc. Recent a fost dezvelit un atelier de sticlărie lîngă templul închinat zeului Silvanus (vezi p. 130—132).

Nu ne putem, desigur, îndoi nici de existenţa la Ulpia Traiana a altor categorii de meşteşugari, cum ar fi argintarii, cojocarii, croitorii, cizmarii etc. Nici nu ne putem închipui, de altfel, viaţa unei metropole provinciale romane, în secolele II—III, fără marea mulţime a lucrătorilor şi meşteşugarilor de tot felul, de



Fig. 14. Statuie feminină de marmură sculptată de Claudius Saturninus.

la zidari și fauri pînă la brutari și bărbieri. Oferindu-și zgomotos marfa ori serviciile, ei umpleau de o larmă pitorească străzile orașului în zilele de lucru. Mulți dintre ei vor fi fost sclavi sau liberți.

Producția meșteșugărească a Ulpiei Traiane nu avea însă vreo importanță mai deosebită în economia generală a Imperiului. Ea era destinată, în primul rînd dacă nu chiar exclusiv, nevoilor locale, adică nevoilor orașului și ale populației întinsului teritoriu aflat sub jurisdicția lui. Dacă facem abstracție de mărfurile de lux, importate din Italia, din Orientul Apropiat sau din alte provincii pentru locuitorii cu dare de mînă, pe piața Ulpiei Traiane schimbul se făcea mai cu seamă între produsele meșteșugărești ale orașului și produsele agricole ale zonei înconjurătoare. Căci, ca orice capitală antică, și Ulpia Traiana era un mare centru consumator. Nu întîmplător, alături de loturile aparținînd proprietarilor mici și mijlocii care-și lucrau singuri pămîntul, găsim în teritoriul rural al orașului mari ferme (*villae rusticae*) producătoare de cereale-marfă, cum este cea de la Hobița (vezi mai jos, p. 82).

Ca pretutindeni în lumea antică sclavagistă, și la Ulpia Traiana societatea se împărțea în cele două mari stări: *oamenii liberi* și *sclavii*.

Clasa dominantă, exploatatoare, o constituie fruntașii vieții publice, economice, sociale și politice, așa-numiții (în secolul al III-lea e.n.) *honestiores*. Din ea făceau parte înalții demnitari ai provinciei care-și aveau sediul aici, dregătorii orașului (*magistratus*), decurionii, la care se adaugă apoi pleiada de funcționari superiori din serviciile imperiale și provinciale, marii proprietari de pămînt, bancherii, arendașii, marii negustori etc. În componența vîrfurilor societății orășenești din Ulpia Traiana nu intrau însă, propriu-zis, demnitarii militari în funcție. Persoanele din cadrele armatei întîlnite în inscripții se află aici în trecere, cu

diferite treburi și misiuni oficiale. Cu atît mai des apar în funcții de conducere foștii militari.

Deși în lumea antică romană preoțimea nu forma o profesie sau o tagmă aparte, sacerdoții, cumulînd funcțiile religioase, ocupate temporar sau pe viață, cu cele laice, fac parte integrantă din clasa exploatatoare și din aparatul de conducere. În fruntea cultului public al coloniei stă pontiful (*pontifex*), urmat de un șir întreg de *flamines*, *sacerdotes* ai diferitelor divinități, ca și de nelipsita categorie a augurilor (*augures*), prezicători și maeștri ai ceremonialului cultual. Pe toți îi întrece în demnitate și autoritate sacerdotele cultului împărătesc și al Romei (*sacerdos arae Augusti* sau, și mai pompos, *coronatus Daciarum trium*), ca unul ce e marele preot al provinciei întregi. Slujbele religioase puteau fi cumulate, cum s-a mai spus, cu cele civile, dar și cu cele mai rentabile ocupații; un grăitor exemplu îl oferă *P. Aelius Strenuus*, cavaler roman, augur și fost duumvir al coloniei Sarmizegetusa, augur al coloniei Apulum, decurion al coloniei Drobeta, sacerdote al cultului imperial, patron al mai multor colegii și, în același timp, arendașul pășunilor, al ocnelor de sare și al monopolului vînzării sării în întreaga provincie (CIL III 1209), fapt care explică toate demnitățile și onorurile de care se bucură. Alt cavaler roman, *M. Cominius Quintus*, a fost și *quinquennalis* (în două rînduri) al coloniei, și *pontifex*, și *sacerdos arae Augusti* (CIL III 1513, 1473, 1497, 7907 = IDR, III/2, 108, 371, 107, 19). Ca și slujbele civile, și demnitățile religioase sînt răscumpărate: *Q. Aurelius Tertius*, decurion, pentru cinstea de a fi fost ales *flamen* (*ob honorem flamoni*) contribuie cu 80000 de sesterți (prețul, pe atunci, a vreo 5 000 de miei) la aprovizionarea cu grîne a orașului (*ad annonam*), după cum reiese dintr-o inscripție (CIL III 1448 = IDR, III/2, 72). Dintr-o altă inscripție de pe la sfîrșitul secolului al II-lea sau începutul celui de-al III-lea (CIL III

1482 = IDR, III/2, 129), aflăm că T. *Varenius Probus*, fost *quinquennalis* al coloniei, ia asupra sa pavarea unei jumătăţi dintr-o piaţă publică (*area*), cheltuind pentru această lucrare importanta sumă de 50000 de sesterţi în cinstea fiului său *Varenius Pudens*, cavaler roman, prefect al unei cohorte, flamen al mai multor colonii, identic probabil cu acel *patronus causarum* de care a fost vorba mai sus (p. 43). Acesta îi ridică tatălui său o inscripţie onorară, încununată de un bust sau de o statuie. La o asemenea *area* destinată folosului obştesc se referă şi o inscripţie (CIL III 7983 =IDR. III/2, 9) în care se spune că decurionul coloniei *M. Iulius Iustus*, pentru cinstea de a fi fost ales pontif (*honor pontificatus*), îngrădeşte şi sistematizează un *campus*, ridicînd totodată şi o statuie în această piaţă. De un sanctuar reclădit şi lărgit de un decurion şi edil al oraşului, din al cărui nume nu ni s-a păstrat decît cognomenul *Herculanus*, vorbeşte altă inscripţie (IDR, III/2, 7).

Spre această clasă tind, desprinzîndu-se prin avere de marea masă a oamenilor de rînd (*humiliores*), şi păturile mijlocii ale orăşenilor: negustorii, proprietarii de pămînt şi de ateliere, diverşii oameni de afaceri, avocaţii etc. Dintre aceştia unii sînt foşti sclavi care şi-au răscumpărat cu bani libertatea, devenind *liberti*, şi s-au îmbogăţit. Una din căile de pătrundere a lor în societatea înaltă, care-i ţinea încă la distanţă, era calitatea de membru al corporaţiei politico-religioase a *augustalilor* despre care va fi vorba mai jos (p. 145—146).

O bună parte din cetăţenii Ulpiei Traiane o constituiau elementele de toate gradele provenite din armată (veteranii). Pentru acest fenomen care este caracteristic secolului al III-lea, un exemplu ni-l oferă inscripţia pusă în forul Sarmizegetusei veteranului din legiunea a XIII-a *Gemina*, *C. Iulius Valerius*, decurion şi fost duumvir al coloniei, de către cei cinci copii ai lui, dintre care

cei trei băieți sînt și ei militari, doi ajungînd apoi, ca și tatăl lor, decurioni ai Ulpiei Traiane (IDR, III/2, 113).

Numeroși trebuie să fi fost în oraș și sclavii, deși ponderea lor demografică e imposibil de stabilit, căci numai o mică parte apar în inscripții. Sclavii sînt fie în slujba orașului sau a statului, respectiv a împăratului (*servi publici*), în calitate de funcționari, dar și de servitori, argați, tăietori de piatră și de lemne, îndeplinind și cele mai grele munci, fie în serviciul particularilor (*servi privati*), ca sclavi de casă și de curte (*servi domestici*) sau ca truditori în ateliere și pe ogoarele proprietarilor, în vilele rustice, la cîmp, în pădure și la munte (*servi rustici*). Mulți din sclavii împărătești sau particulari își declină calitatea de *verna*, adică de a se fi născut și de a fi crescut în casa stăpînului. Ei, sclavii, lucrează în carierele de piatră și în mine, fie că acestea sînt ale particularilor, fie că aparțin statului (împăratului). Tot dintre ei se recrutează gladiatorii și cei condamnați să lupte cu fiarele sălbatice în amfiteatrul capitalei.

Indiferent în ce sectoare lucrează, sclavii, prin numărul și activitatea lor, constituiau și în Dacia, ca pretutindeni în Imperiul Roman, o importantă forță productivă. Totuși, după cît se pare, în provincia traiană numărul lor nu era prea ridicat, o însemnată parte a producției sociale fiind realizată de oamenii liberi.

Inscripțiile nu-i atestă însă pe sclavii care munceau pe ogoare, în mine, cariere și ateliere meșteșugărești, ci pe aceia, puțini la număr, care, datorită însușirilor lor, erau întrebuințați în munci mai ușoare, dar nu lipsite de răspundere: ispravnici (*vilici*), secretari, pedagogi etc. Soarta lor, din punct de vedere juridic, nu se schimbă însă: toți sclavii sînt lipsiți de orice drepturi, sînt considerați ca un lucru (*res*) și stau sub nelimitata putere a stăpînului.

În anumite condiții, unii dintre sclavi reușesc să se căpătuiască prin slujba pe care o dețin, își agonisesc o mică avere personală (*peculium*) și izbutesc chiar, în cele din urmă, să se răscumpere din sclavie, devenind *liberti*. Rămînînd mai departe într-o oarecare dependență față de fostul stăpîn, devenit *patronus*, libertul, care activa de-acum pe cont propriu, continua de fapt să lucreze și în folosul patronului, făcîndu-se uneori mai util chiar decît îi fusese ca sclav. Așa se explică și frecvența destul de mare a acestor eliberări. Cei mai mulți dintre acești sclavi și liberți căpătuiți sînt în slujbe împărătești.

Unii dintre sclavii publici atestați epigrafic la Ulpia Traiana dețin funcții importante și bănoase. Ca *stare socială*, ei sînt sclavi, dar aparținînd împăratului și fiind oarecum, în calitatea lor de funcționari, reprezentanți ai puterii de stat, ei fac parte, din punct de vedere economic, din clasa dominantă. Ei pot, asemenea lui *Eutyches*, casier (IDR, III/2, 216), să aibă chiar propriii lor sclavi (*vicarii*). Un asemenea sclav în slujbă împărătească, *Nemesianus, servus librarius Caesaris*, un fel de agent fiscal, ridică pe cheltuiala sa, din temelie, un sanctuar zeiței *Caelestis Virgo Augusta*, corespondenta romană a divinității africane *Tanit*, cu care era identificată împărăteasa-mamă *Iulia Domna* din casa Severilor (IDR, III/2, 17).

Sclavii publici și liberții din Sarmizegetusa romană se grupează într-un fel de colegiu pus sub ocrotirea unui *Genius* (CIL III 7906 = IDR, III/2, 218).

Ierarhia socială a acestei capitale provinciale trebuie să ne-o închipuim, păstrînd, evident, proporțiile, asemenea celei existente (și mult mai bine cunoscute din documente de tot felul) în Roma imperială. În vîrf se afla o pătură subțire de bogătași: marii proprietari de pămînturi și de sclavi, înalții funcționari ai administrației imperiale, negustorii, cămătarii și arendașii bo-

gați. La polul opus se situa masa lipsită de orice drepturi a sclavilor, cu puținele excepții ale acelora care, folosiți în administrație, aveau o situație mai bună. Între aceste două extreme se găsea pătura oamenilor liberi care cuprindea atît elemente cu o stare materială mijlocie (mici negustori, proprietari de ateliere meșteșugărești etc.), cît și oameni modești și chiar săraci: meșteșugari, hamali, cărăuși, care-și cîștigau hrana muncind din greu, sau plebei lipsiți de orice ocupație, trăind din distribuțiile gratuite de grîne și abătuți, prin organizarea de jocuri, spectacole și lupte în amfiteatru, de la gînduri care n-ar fi fost nici pe placul, nici în interesul clasei dominante.

Documentele de care dispunem nu ne spun, din păcate, nimic despre formele concrete pe care le vor fi îmbrăcat contradicțiile de clasă, dar faptul că, la părăsirea Daciei, o parte din populația Ulpiei Traiane preferă să rămînă pe loc decît să caute adăpost în dreapta Dunării, sub ocrotirea acvilelor imperiale, vorbește de la sine.

Viața spirituală la Ulpia Traiana. După cum s-a putut vedea, poziția deosebită a Ulpiei Traiane printre celelalte așezări urbane din Dacia nu se explică prin rațiuni de ordin militar sau economic; temeiul ei erau, pe de o parte, prioritatea cronologică a Sarmizegetusei față de celelalte municipii și colonii din provincie, întemeiate mai tîrziu și succesiv, iar pe de altă parte, însemnătatea ei politică (reședință a guvernatorului și a locțiitorului său) și rolul preponderent pe care-l deținea în viața culturală și religioasă a întregii provincii. Această poziție privilegiată se concretizează și în titlul pompos de *metropolis*, cu care colonia lui Traian este împodobită de Severus Alexander în primele decenii ale secolului al III-lea.

Ca mare centru cultural, Ulpia Traiana întrecea, într-adevăr, toate celelalte oraşe ale provinciei, atît prin numărul edificiilor publice profane sau religioase, cît şi prin mulţimea lucrărilor de artă. Printre cele dintîi amintim *forul*, *aedes augustalium*, *amfiteatrul*, diverse *temple*, de care se va vorbi pe larg mai jos, iar pentru operele de artă este suficient să amintim că la Ulpia Traiana se ridicau, după cum ştim din descoperiri arheologice sau din indicaţii epigrafice, busturi sau statui ale împăraţilor Traian, Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Septimius Severus, Caracalla, Gordianus al III-lea, Philippus, Decius şi, desigur, şi ale altora.

Descoperirile sistematice sau întîmplătoare dezvăluie o intensă activitate edilitară şi o extrem de bogată viaţă artistică la Ulpia Traiana.

Clădirile numeroase şi mari, multe din ele cu etaj, construite din piatră şi cărămidă, îmbrăcate în plăci de marmură, basilicile şi templele cu pilaştri şi coloane de marmură şi de gresie, artistic lucrate, străzile şi pieţele pardosite cu lespezi de piatră şi înconjurate de portice, monumentele de toate categoriile dădeau oraşului un aspect impunător. Unele dintre lucrări au fost executate chiar de la început, în parte de către soldaţii legiunii a IV-a *Flavia Felix*, la îndemnul împăratului Traian sau al celor dintîi guvernatori ai provinciei; despre Hadrian ştim că a introdus apa printr-un apeduct ce pornea de la poalele munţilor învecinaţi (CIL III 1446 = IDR, III/2, 8). O parte a clădirilor au fost ridicate de colegii, de ordinul augustalilor, de credincioşii vreunui cult etc. Multe din lucrările edilitare se făceau din donaţiile în bani ale unor demnitari ca *Titus Varenius Probus* (vezi mai sus, p. 50).

Mozaicul pardoselilor din diferite clădiri şi obiectele găsite printre ruine — statui şi statuete de marmură, bronz (uneori aurit) şi argilă, reliefuri, piese decorative şi podoabe, de provenienţă locală, dar şi de import —

vorbesc despre înflorirea artei. Cunoaştem chiar şi numele unui sculptor: *Claudius Saturninus*, care şi-a pus semnătura pe o statuie feminină de marmură (vezi mai sus, p. 46 şi fig. 14). În diferite clădiri dezvelite prin săpături s-au găsit urme de tencuială pictată cu motive geometrice, uneori şi cu motive vegetale.

Cu toate că ştirile scrise ne lipsesc, putem presupune existenţa aici, ca şi în alte oraşe, a unor şcoli publice (*ludus* sau *ludus litterarius*) pentru deprinsul cunoştinţelor elementare: cititul, scrisul, socotitul etc. Ne dă dreptul la aceasta ,nu numai analogia cu alte centre urbane din Imperiu, ci şi aflarea în capitala Daciei a unei cărămizi pe care un elev anonim a zgîriat de trei ori, cu evidentă stîngăcie, alfabetul latin (CIL III 8077, 10 = IDR, III/2, 539). La Germisara şi Micia, în teritoriul rural al Ulpiei Traiane, reliefuri funerare înfăţişează nişte copii care ţin în mînă două condeie pentru scris (*styli*) şi un săculeţ pentru păstrarea altor rechizite şcolare. Nu e deloc exclusă existenţa la Ulpia Traiana şi a unor şcoli mai înalte, de jurisprudenţă şi retorică. Aşa s-ar explica, poate, faptul că o inscripţie legată de cultul zeiţei Caelestis este redactată în versuri (vezi p. 172) şi că la Germisara s-a găsit o dedicaţie în versuri, vădind mai multă originalitate poetică decît alte monumente analoage descoperite în Dacia sau în provinciile vecine:

Hanc tibi marmoreo caesam de monte dicavi
Regina undarum, nympha, decus nemoris
Voto damnasti perfecta quem prece Bassus
Moenitae propter moenia Germisarae.

Ţie, regină a apelor, nimfă, podoaba pădurii,
Bassus, a' căruia rugi tu le-ai plinit bucuros,
Ţi-a dedicat, dintr-o stană de marmură, altarul acesta
Lîngă Germisara ta, de pe-ntăritele culmi.

(trad. T.A. Naum)

Pe o inscripţie funerară (CIL III 1537 = IDR, III/2, 430) începutul îl constituie un citat din Vergiliu (*Eneida*, I, 253: *hic pietatis honos*), iar cuvintele următoare (*haec sunt pia dona mariti*) completează hexametrul.

Din toate manifestările pe care le sesizăm pe tărîm social şi cultural la Ulpia Traiana se desprinde constatarea că şi în acest oraş, ca şi în întreaga provincie, formele de viaţă sînt cele *romane occidentale*. Aproape toate inscripţiile sînt scrise în limba latină, şi anume într-o latină corectă; în această limbă se exprimă prin inscripţii chiar şi locuitorii de certă origine orientală. Despre orientarea spre Occidentul roman grăieşte şi existenţa la Ulpia Traiana a unui impozant amfiteatru (vezi p. 87—100). Influenţa orientală se făcea simţită mai ales în religie, căci cultele orientale sînt la modă în secolele II—III în întreg Imperiul Roman, şi în unele particularităţi ale construcţiilor şi monumentelor (contraforturile de la Palatul augustalilor, sarcofagele cu capacul în formă de acoperiş), în mozaicuri şi în unele piese sculpturale. Ca şi organizarea administrativă, felul de viaţă este însă acela al Occidentului latinofon. Nu încape nici o îndoială că aceasta se datorează şi unei politici conştient promovate de împăraţi (care voiau să facă din provincia Dacia, importantă din punct de vedere strategic, un adevărat bastion al romanităţii), dar şi majorităţii zdrobitoare de colonişti romani sau romanizaţi. Aceştia, deşi nu se manifestă atît de zgomotos şi de ostentativ ca orientalii (în majoritatea lor negustori şi oameni de afaceri), au format elementul cel mai numeros, de bază, al populaţiei aduse în Dacia *ex toto orbe Romano*, element capabil să asigure rapida romanizare a autohtonilor în condiţiile speciale în care fusese cucerită şi organizată această provincie de frontieră.

Viaţa religioasă din Ulpia Traiana şi din teritoriul larg al ei prezintă un interes deosebit din pricina epocii în care se desfăşoară (secolele II—III) şi a compoziţiei populaţiei capitalei. Inscripţiile şi reprezentările figurate, descoperite în număr impresionant, dovedesc că ea era cît se poate de intensă şi de variată.

Bine atestat la Ulpia Traiana este cultul imperial şi al Romei. Sînt adorate casa domnitoare (*domus divina*) şi *Roma aeterna*, buna înţelegere dintre împăraţii asociaţi la domnie (*Concordia imperatorum*), fiinţa zeificată a împăraţilor înşişi (*numen et providentia imperatorum, numen domini nostri, numen sanctissimorum Augustorum*).

Alături de cultul imperial, aproape toate cultele şi divinităţile păgîne din Imperiu se întîlnesc în capitala Daciei, fie că este vorba de temple, sanctuare şi alte lăcaşuri de închinare mai mici, fie că este vorba de simple altare sau de reliefuri consacrate, în anumite locuri, diferiţilor zei şi zeiţe. După cum e şi firesc, sînt atestate, în primul rînd, obişnuitele divinităţi ale panteonului greco-roman: *Iuppiter, Iuno, Mars, Minerva, Aesculapius* şi *Hygia, Apollo, Diana, Liber Pater* şi *Libera, Dis Pater* şi *Proserpina, Nemesis, Hecate, Mercurius, Venus, Fortuna, Neptunus, Silvanus, Hercules, Quadriviae.* Uneori dedicaţiile sînt colective: *dii consentes, dii deaeque immortales, omnes dii immortales, dii faventes.* Seria ar putea fi completată cu cîteva altare închinate unor divinităţi abstracte ca *Genius Daciae Felicis, Fortuna Daciarum, Victoria Augusta, Genius coloniae Sarmizegetusae* şi altele. Cîteodată numele divinităţilor sînt însoţite de epitetul *Augustus* sau *Augusta*, prin contaminarea divinităţii cu împăratul, dar şi de alte epitete: *Diana sancta potentissima, Apollo sanctus, Dea praesentissima Core, Volcanus mitis, Mars Singilis* (de la numele unei localităţi din Hispania), *Iuppiter optimus maximus Apenninus* (de la Munţii Ape-

nini din Italia), *Fortuna Praenestina* (de la localitatea italică Praeneste) etc.

Nu lipsesc nici cîteva divinități de origine celtică: *Eponae* și *Campestres*, *Apollo Grannus* și *Sirona*, *Mars Camulus*, *Rosmerta*. Este posibil ca divinități autohtone, dacice, să se ascundă, prin *interpretatio Romana*, sub haina și numele unor zeități ca *Liber Pater* și *Libera Mater*, *Diana*, *Hercules*, *Deus Silvanus*, *Dea Nemesis Regina*. De la Ulpia Traiana se cunosc cinci plăcuțe cu reprezentarea enigmaticilor „Cavaleri danubieni", pe care cu toată dreptatea îi putem considera ca divinități locale traco-daco-illire. Poate tot de origine autohtonă să fie cuplul anonim de divinități reprezentat șezînd pe tron în trei piese de teracotă aflătoare în muzeul din Deva (fig. 15).

Foarte numeroase sînt manifestările către divinitățile orientale și egiptene, fapt explicabil atît prin binecunoscutul fenomen al răspîndirii tocmai în această epocă a religiilor salvatoare și a sincretismului religios, cît și prin înclinarea mai pronunțată spre exteriorizarea gîndurilor și a sentimentelor religioase din partea păturii orientale a populației citadine. Inscripții și reliefuri atestă aceste culte orientale la modă, care aveau lăcașuri de cult (*sacella*, *templa*) de obicei în afara incintei coloniei: templul zeilor palmyrieni (*dii patrii Malagbel*, *Bel*, *Bel Hamon*, *Benefal*) construit din temelii de bogătașul *P. Aelius Theimes;* templul (*sacrarium*) zeului *Iupiter Dolichenus* (Baal din Doliche, devenit atît de roman prin sincretizarea cu Iuppiter și datorită adorării lui de către militari și veterani), adăpostit, după cît se pare, în interiorul orașului, în colțul sud-vestic al acestuia.

Unele divinități de caracter iudeo-păgîn sînt adorate prin altare închinate lui *Theos Hypsistos Epekoos*, lui *Deus Aeternus* împreună cu *Iuno* și cu *Angeli* care aveau o sectă (un colegiu) de *colitores* (adoratori), lui *Men*,



Fig. 15. Cuplu divin pe tron (teracotă).

lui *Iuppiter Optimus Maximus Heliopolitanus*. Alte divinități orientale sînt *Cybele* (*Magna mater deorum*), *Dii magni*, *Theoi philanthropoi* și *Iuppiter Turmasgades*, căruia *cohors II Flavia Commagenorum equitata sagittariorum* îi închină la Micia un altar.

Printre cultele orientale, cel mai răspîndit și cu ceremoniile cele mai spectaculoase era cultul zeului *Mithras* (*Nabarze*, de origine persană), pomenit uneori și sub numele de *Sol invictus* sau *Deus invictus* (e posibil însă ca *Sol invictus* să reprezinte o divinitate siriană atunci cînd nu e menționat și numele de *Mithras*). Cultul acesta implica ritualuri complicate de inițiere și procesiuni pompoase, acompaniate de muzică. După toate aparențele, au existat la Ulpia Traiana mai multe comunități de credincioși mithraici, fiecare comunitate numărînd maximum 100 de bărbați (femeile erau excluse) și dispunînd de cîte un templu (*mithraeum*); dintr-unul, cu ocazia săpăturilor din 1881—1883 (vezi mai jos, p. 68—70), au ieșit la iveală o mare mulțime de reliefuri, statui, altare și inscripții.

Divinitățile egiptene, pătrunse în Dacia mai degrabă prin intermediul Italiei decît prin Orient sau direct, sînt *Serapis* (care apare și sub numele de *Invictus deus Serapis*) și *Isis* (care apare o dată ca *Dea Regina*). La nord-vest de incinta orașului se găsea templul zeiței punice *Tanit*, care apare sub denumirea romanizată de *Caelestis Virgo* sau *Dea Caelestis*. La Sarmizegetusa nu exista însă, la drept vorbind, un cult al acestei zeițe și ridicarea templului său de către *Nemesianus*, *servus librarius* al împăratului, era o manifestare de loialitate față de Iulia Domna, soția lui Septimius Severus, adorată în Imperiu în ipostaza de *Caelestis Dea*.

Nici o dovadă sigură, epigrafică sau de altă natură, despre existența, în secolele II—III, a cultului creștin la Ulpia Traiana Sarmizegetusa n-a apărut pînă acum. Ar fi, totuși, posibil ca inscripția funerară a lui *Chrysocomas*, în limba elenă, care începe cu cuvîntul ἐνθάδε (*scilicet* κεῖται), formulă mult întrebuințată în epigrafele funerare creștine, să aibă acest caracter. Sigur este că și la Sarmizegetusa creștinismul se răspîndește în secolul al IV-lea e.n., după cum sugerează un fragment ceramic

cu chrismon descoperit în săpăturile recente (vezi p. 38, 144). Bineînţeles, este perfect posibil să fi existat şi mai devreme în capitala provinciei adepţi clandestini ai noii credinţe, care se afla pe atunci în luptă aprigă cu religia mithraică.

Se poate constata că sclavii şi liberţii din oraş se închină, de obicei, zeilor de origine orientală, luîndu-se după curentul epocii şi imitîndu-i pe stăpînii veniţi din regiunile răsăritene ale Imperiului.

În fruntea preoţimii locale, care se recrutează din păturile superioare ale societăţii, stă *pontifex coloniae*; urmează *flamines*, *augures*, *flamines Laurentini*, *flamines Laurentium Lavinatium*, *sacerdotes* ai diferitelor culte orientale.

Legătura strînsă dintre religie şi viaţa social-politică este una dintre caracteristicile antichităţii. La Ulpia Traiana această realitate se manifestă prin numeroasele dedicaţii religioase făcute în cinstea sau pentru sănătatea împăratului, a casei domnitoare şi a membrilor ei, pentru salvarea Imperiului, a Romei, a Daciei etc., acestea fiind deseori adorate ele însele ca nişte divinităţi. Mai pregnant iese la iveală acest raport dintre stat şi religie în cultul oficial al împăratului, ca simbol al stăpînirii romane şi al unităţii Imperiului. Încă din cele dintîi decenii s-a creat şi la Ulpia Traiana corporaţia politico-religioasă a augustalilor (*ordo augustalium*), avînd şi un palat (*aedes*) impozant în centrul oraşului (vezi mai jos, p. 145—159). Instituţia augustalilor îşi trage originea de pe timpul lui Augustus (27 î.e.n. — 14 e.n.) şi este caracteristică provinciilor apusene ale Imperiului.

III. ISTORICUL CERCETĂRILOR

Făcînd abstracție de folosirea unor inscripții și piese sculpturale de la Ulpia Traiana drept materiale de construcție pentru vechile biserici românești din Țara Hațegului (Densuș, Sîntămăria Orlea etc.), interesul cărturăresc pentru antichitățile de aici pare să se fi trezit în secolul al XV-lea. Istoricul italian *Antonius Bonfinius* semnalează cîteva epigrafe ajunse, în acea vreme, la Buda, la curtea regelui Matei Corvinul. Cel dintîi care a studiat vestigiile romane de la Ulpia Traiana a fost clericul *Ioannes Mezerzius* (János Megyericsei), care a început încă din anul 1495 să adune inscripții romane în vederea întocmirii unei culegeri. O copie a manuscrisului său a fost dusă la Veneția de Filip Mórá din Ciula, ambasador al regelui Ungariei în Serenissima Republică, ceea ce a făcut ca lucrarea clericului ardelean să devină cunoscută în cercurile cărturărești europene.

Din cele 120 de inscripții adunate de Mezerzius din întreaga Transilvanie, 36 provin de la Sarmizegetusa; printre ele se află însă și cîteva al căror text a fost, total sau parțial, „confecționat" de Mezerzius însuși. Marele merit al acestui autor constă în faptul că, pe baza materialului epigrafic de care dispunea, a identificat just satul românesc Grădiște cu vechea capitală a Daciei traiane.

O contribuție de seamă la cunoașterea monumentelor epigrafice ale Ulpiei Traiane a adus-o cronicarul și is-

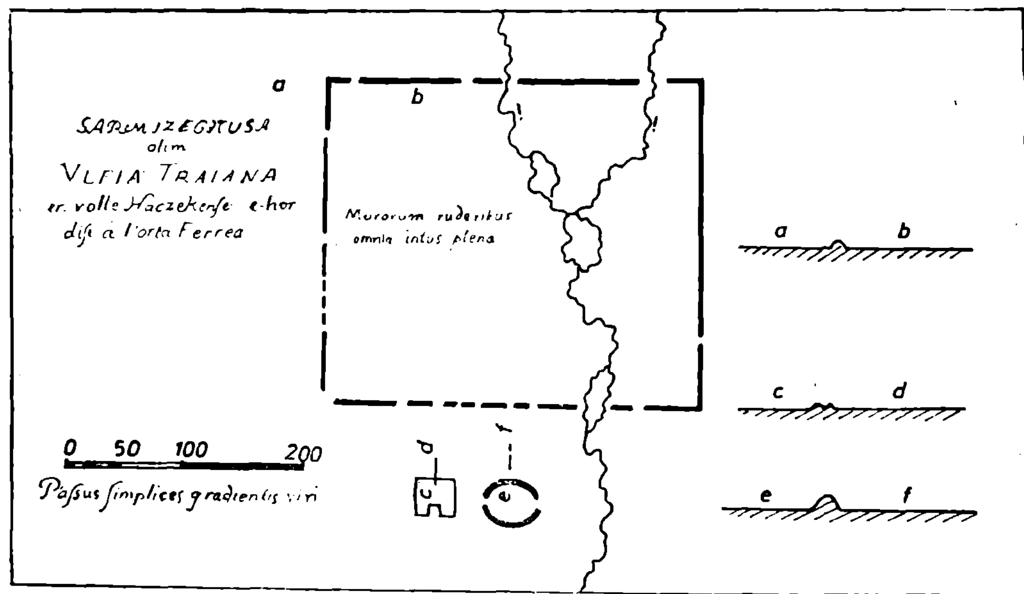


Fig. 16. Planul Ulpiei Traiane (după A. F. Marsigli).

toriograful transilvănean *Stephanus Zamosius* (István Szamosközy). În lucrarea sa *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*, publicată, în 1593, la Padova, unde Zamosius se afla la studii, sînt cuprinse şi 26 de inscripţii de la Ulpia Traiana şi din împrejurimi; din păcate, o bună parte din ele sînt false, adică redactate de Zamosius, care rămîne, totuşi, un pionier al încercărilor de a reconstitui trecutul oraşului.

Nu poate lipsi din enumerarea cercetătorilor medievali ai Sarmigezetusei numele inginerului militar italian (aflat în slujba împăratului Austriei) *Aloysius Ferdinand Marsigli*, de la sfîrşitul secolului al XVII-lea, care-şi publică rezultatele cercetărilor în lucrarea *Danubius Pannonico-Mysicus*, în 1726. El a fost primul care a întocmit un plan al oraşului (fig. 16), bazat numai pe observaţiile făcute asupra terenului; amfiteatrul şi alte construcţii sînt corect localizate. Cît priveşte materialul epigrafic, o serie de inscripţii de la Ulpia Traiana ne sînt cunoscute numai din opera lui Marsigli, căci de atunci încoace ele s-au pierdut ori s-au şters. O activitate asemănătoare a desfăşurat, la începutul secolului al XVIII-lea, *Giuseppe Ariosti*, căpitan în armata împăratului Carol al IV-lea; el a adunat mai multe inscripţii de la Ulpia Traiana şi din satele învecinate, trimiţîndu-le, pe Mureş, Tisa şi Dunăre, la Viena, unde se păstrează şi astăzi la Biblioteca Naţională. Din nefericire, o parte din epigrafe şi alte antichităţi s-au scufundat la Seghedin; totuşi, textul inscripţiilor s-a păstrat, căci Ariosti îl transcrisese încă la Ulpia Traiana.

Importantă a fost şi contribuţia maiorului *S. J. Hohenhausen*, care, în monografia sa *Die Alterthümer Daciens im heutigen Siebenbürgen* (Viena, 1773), a publicat planul oraşului (fig. 17) şi o serie de monumente arhitectonice, epigrafice şi sculpturale din capitala provinciei Dacia. În acelaşi an, intr-un punct pe care nu-l

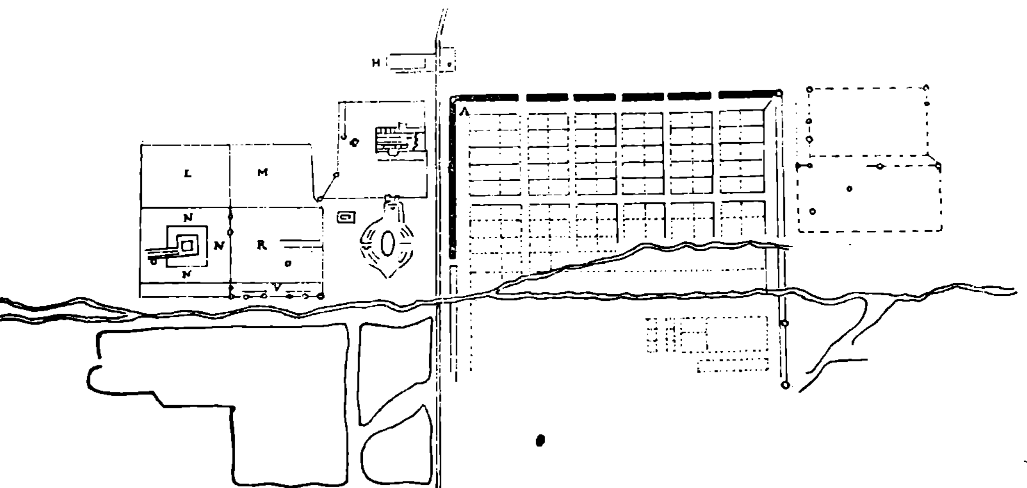


Fig. 17. Planul Ulpiei Traiane (după S. J. Hohenhausen).

mai cunoaştem, a fost descoperit întîmplător un mozaic din pietricele de culoare roşie, albastră, verde şi albă, care a fost prezentat viitorului împărat Iosif al II-lea cu prilejul vizitei sale în Transilvania.

În anul 1823, s-a descoperit întîmplător, în apropierea casei baronesei Noptsa, un mozaic (*opus musivum*) multicolor, care forma pardoseala a două încăperi. Punctul descoperirii se află la nord de incinta oraşului, în dreapta drumului care duce spre gara Sarmizegetusa. Astăzi mozaicul nu mai există, fiind distrus după 1832 de un ofiţer austriac, dar el a fost desenat după descoperire şi publicat de mai multe ori.

Mozaicul din prima încăpere reprezintă scena *Judecăţii lui Paris* (fig. II/1). În stînga se vede grupul celor trei zeiţe (Hera, Afrodita şi Pallas Athena), iar în dreapta, şezînd pe un jilţ, e înfăţişat Paris cu bonetă frigiană şi *pedum* în mîna stîngă, chibzuind căreia dintre ele să-i ofere mărul ca premiu al frumuseţii. Zeul Hermes, cu coiful înaripat şi cu caduceu, asistă la scenă. În cea de-a doua încăpere, mozaicul (fig. II/2) îl reprezintă pe regele Priam al Troiei, care, condus de acelaşi Hermes, vine să-i ceară în genunchi lui Ahile corpul lui Hector, prinţul troian ucis în luptă de eroul grec. Lîngă Ahile e înfăţişat Automedon, conducătorul carului său de luptă.

Cele dintîi săpături la Ulpia Traiana le-a efectuat, pare-se, *Johann Michael Ackner*, care a dezvelit, la 10 septembrie 1832, în interiorul oraşului antic, un mozaic (8,15 × 6,45 m) destul de deteriorat, reprezentînd-o pe zeiţa Victoria (fig. 18) înconjurată de amoraşi şi alte divinităţi (fig. III) ; o parte a mozaicului are un decor vegetal şi geometric. Locul descoperirii se află, probabil, în centrul satului actual, dar el nu poate fi stabilit cu certitudine, întrucît J.M. Ackner a acoperit din nou mozaicul cu pămînt.

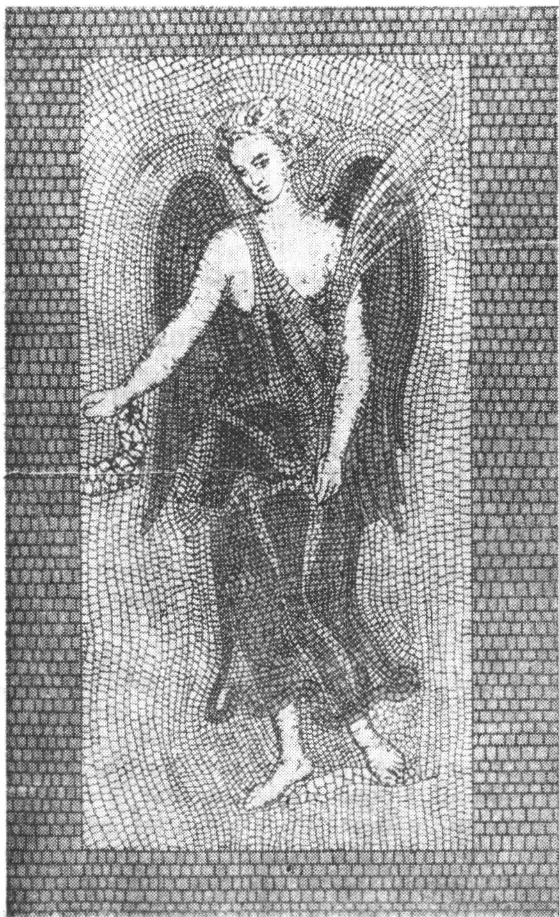


Fig. 18. Zeița Victoria de pe mozaicul descoperit de J. M. Ackner.

Ackner a mai vizitat Sarmizegetusa şi în 1847, publicînd ulterior o serie de inscripţii şi de vestigii arheologice.

În anul 1871 (statute aprobate în 1880), a fost întemeiată la Deva *Societatea de istorie şi arheologie a judeţului Hunedoara* care a organizat, în 1882, muzeul judeţean şi a efectuat, între 1881 şi 1893, săpături arheologice la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Principalele edificii dezvelite cu acest prilej au fost următoarele (se dă numai descrierea sumară a monumentelor care astăzi nu mai sînt vizibile; cele care pot fi vizitate vor fi descrise, pe larg, mai jos):

1. **Templul zeului Mithras (mithraeum).** Templul, aşezat în partea de sud-vest a cetăţii, *extra muros*, pe malul stîng al pîrîului Apa Mică, a fost săpat, în 1881—1883, de *G. Téglás* şi de *P. Király*. Din zidurile templului se păstra, după afirmaţiile autorilor, doar o parte din *cella*, pe baza căreia şi prin comparaţie cu sanctuarele de la Hedderheim şi Ostia, P. Király reuşeşte să reconstituie ipotetic planul templului (fig. 19).

Potrivit acestei ipoteze, templul avea o lungime de 44,23 m şi o lăţime de 12,46 m. Aşezat pe un teren în pantă uşoară, el era, în parte, adîncit în pămînt, imitînd lăcaşurile de cult originare ale divinităţii, care erau peşterile naturale. Grosimea zidurilor sale era de 1 m, cu excepţia zidului din spate al cellei, care avea 1,50 m grosime. Dimensiunile interioare ale cellei erau de 4,20 × 3,80 m; în această încăpere sacră se cobora din naos cu ajutorul a două trepte. Imediat în faţa scărilor cellei se găsea, pare-se, un altar uriaş pentru ritual. Cella era, probabil, despărţită de naos printr-o perdea grea, obişnuită în ritualul cultelor orientale. Zidurile cellei erau vopsite, pe un fond roşu, cu linii şerpuite albastre şi cu figuri geometrice. Pardoseala era formată dintr-un strat de *cocciopesto* (mortar foarte dur, cu sfărîmături de cărămidă în compoziţie), gros de 5 cm.

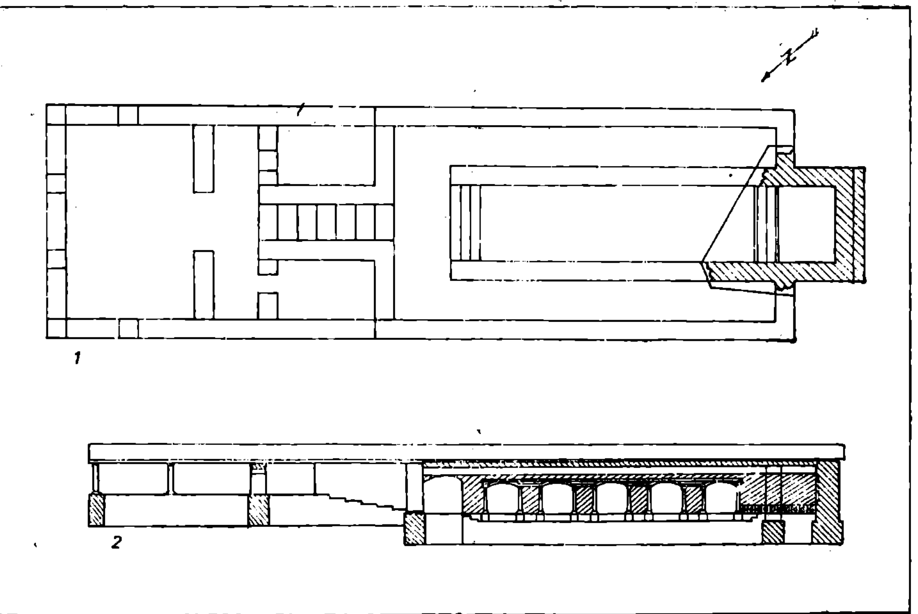


Fig. 19. **Templul lui Mithras (după P. Király): 1. Plan; 2. Secțiune longitudinală.**

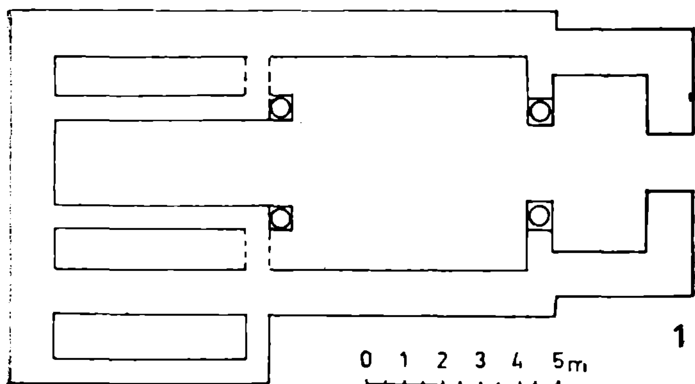
Cu statuile divinităţilor Cautes şi Cautopates (acoliţi ai lui Mithras) P. Király delimitează o extremitate a naosului, iar cu „colţul de poartă" (expresia îi aparţine şi poate sugera un bloc fasonat) marchează intrarea în naos, în care se cobora pe nişte trepte. Fragmentele de coloane şi capitelurile descoperite în naos îl duc la ideea existenţei a trei nave, delimitate de două şiruri de coloane. Fragmente de coloane şi altare găsite în exteriorul porţii naosului îi permit să adauge un portic în faţă, completînd astfel pronaosul templului. Se pare că templul era acoperit cu o boltă construită din arcuri succesive de cărămidă peste nava centrală, necesară pentru a imita peştera tradiţională în care se desfăşura cultul mithraic; navele laterale erau acoperite de cîte un tavan de grinzi de lemn, care cobora în pantă uşoară spre exterior.

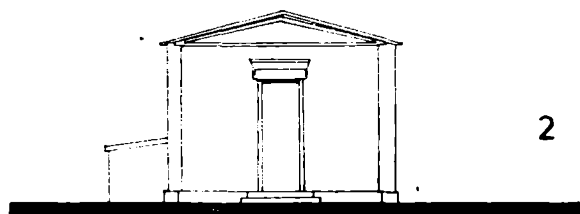
Templul fiind aşezat pe un teren înclinat, are zidurile cellei, în partea de jos a pantei, mai adînc înfipte în pămînt, dovada fiind faptul că s-au păstrat; zidurile pronaosului, în partea de sus a pantei, aveau o temelie superficială, astfel încît au dispărut cu totul.

O informaţie dată de P. Király permite schiţarea unei cronologii a templului. Se pare că avem de-a face cu două incendieri succesive ale acestuia: prima o putem presupune în timpul războaielor marcomanice, cînd întreaga zonă *extra muros* a fost mai mult sau mai puţin distrusă. Deci, templul exista înainte de 170, fiind refăcut după această dată. Pentru al doilea incendiu data nu se poate preciza.

În timpul săpăturilor a ieşit la iveală un material epigrafic şi sculptural extrem de bogat (circa 200 de piese), publicat de P. Király şi reluat apoi în toate lucrările referitoare la cultul lui Mithras.

2. **Templul zeilor palmyrieni** (fig. 20). Săpat în anul 1881 de către P. Király şi G. Téglás, acest edificiu a fost publicat, 25 de ani mai tîrziu, de către cel





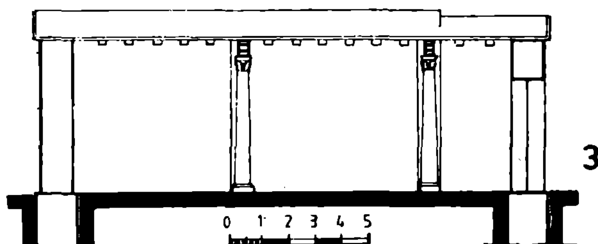


Fig. 20. Templul zeilor palmyrieni: 1. Plan; 2. Vedere frontală; 3. Secțiune longitudinală.

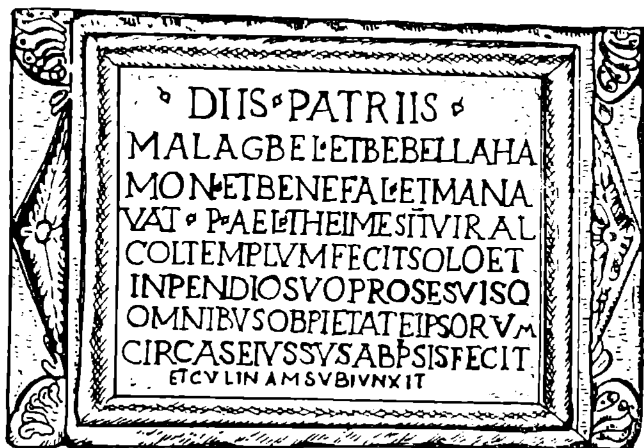


Fig. 21. Inscripție închinată zeilor palmyrieni de P. Aelius Theimes.

din urmă sub numele de „templul sirian“. Inscripția descoperită întîmplător pe locul lui (fig. 21) și care a determinat începerea cercetărilor menționează însă numai divinități din Palmyra sau vehiculate de palmyrieni, astfel încît denumirea utilzată aici, conform unei recente interpretări a documentului, ni se pare mai potrivită. Zeitățile respective sînt Malagbel, Bel, Bel Hamon, Benefal și Manavat (CIL III 7954 = IDR, III/2, 18).

Templul era situat la vest de oraș, pe Dealul Delineștilor. După corecturile de rigoare aduse concluziilor lui G. Téglás, el se prezenta astfel: avea, probabil, o lungime de 17,70 m și o lățime de 10,60 m. Intrarea se afla pe latura sa de est și avea o lărgime de 2,20—2,40 m; ea dădea acces într-un pronaos (dimensiuni probabile: 5,80 × 2,50 m), din care se trecea, printre două coloane, în nava centrală. Nu este exclus ca între cele două coloane să fi existat o draperie.

Judecînd după diametrul coloanelor care nu putea depăşi 50—55 cm, înălţimea templului trebuie să fi fost de circa 7 m; se respecta, în felul acesta, o proporţie acceptabilă între lungimea, lăţimea şi înălţimea edificiului. Nu există elemente suficiente pentru a preciza stilul templului.

P. Aelius Theimes, bogătaşul care a construit templul din banii săi, i-a adăugat şi o bucătărie (*culina*). Aceasta se afla în dreapta culoarului de intrare şi avea o lăţime de 2,50 m; în ea au fost găsite oase de oi, capre, porci şi vite.

Templul se datează la sfîrşitul secolului al II-lea şi începutul secolului al III-lea.

3. **Băile publice (thermae)**, situate imediat la nord de incinta oraşului, în apropierea presupusei porţi de miazănoapte, au fost săpate în 1883 de G. Téglás şi P. Király. Judecînd după planul publicat de acesta din urmă (fig. 22), ele aveau două secţiuni distincte: una pentru bărbaţi, cealaltă pentru femei; mai existau o baie de aburi separată şi o baie de vară. Faţada (latura de vest) avea 20 m lungime, iar lungimea totală a edificiului atingea 30 m.

Dintr-un antreu comun (pe plan:1) cu dimensiunile de 3,50 × 2,70 m se intra, la stînga, în garderoba băii de aburi (20), iar la dreapta, într-un vestiar (*apodyterium*) lung (16,20 × 2,70) şi întunecos (2); de aici se pătrundea în încăperea cu bazinul de apă rece (*frigidarium;* pe plan: 3; dimensiuni: 9,90 × 3,40 m). Din acesta se ajungea într-o cameră încălzită cu *hypocaustum*, numită *tepidarium* (4; 11,60 × 3,50 m) şi apoi în încăperea pentru băi calde (*caldarium;* pe plan: 5), aceasta era absidată, în absidă fiind instalată cada (*labrum*).

Bazinul din *frigidarium* era folosit, pare-se, numai iarna. În timpul verii se intra printr-o încăpere situată

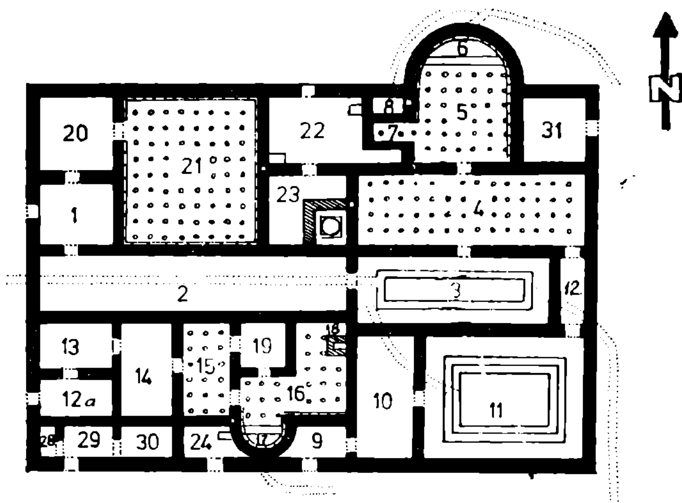


Fig. 22. Planul termelor (după P. Király).

pe latura de sud a termelor (9), se trecea pe la garderobă (10) şi se ajungea la un bazin mare, în aer liber (*natatio;* pe plan: 11). Acesta era legat, printr-un coridor îngust, de *tepidarium* şi *caldarium.*

Construcţia băii pentru femei era asemănătoare, dar de dimensiuni mai mici. Se intra într-un mic vestibul (12 a), se trecea pe la garderobă (13) şi se pătrundea succesiv în *frigidarium* (14), *tepidarium* (15) şi *caldarium* (16).

În baia de aburi (*laconicum;* pe plan: 21; 7,50 × 7,30 m) se intra tot din garderobă (20). Încăperea era încălzită tot cu *hypocaustum;* cuptorul ei, ca şi cuptorul pentru *caldarium,* se aflau într-o cameră specială (22). Alte încăperi din edificiul termelor slujeau drept magazii, latrine etc. Apa era adusă pe o conductă (re-

prezentată pe plan printr-o linie întreruptă) care trecea pe sub *apodyterium* și apoi se bifurca.

4. Amfiteatrul (vezi mai jos, p. 87—100).

5. Templul zeiței Nemesis (vezi mai jos, p. 107—109).

Membrii Societății de istorie și arheologie din Deva au mai dezvelit, total sau parțial, ruinele unor clădiri antice, dar nici caracterul exact al acelora, nici amplasamentul lor nu pot fi stabilite.

Activitatea Societății s-a redus considerabil după 1893. Sondajele executate la începutul secolului al XX-lea (1906, 1907, 1911, 1913) n-au adus nici un fel de rezultate relevante.

Începînd cu anul 1921, vestigiile romane de la Sarmizegetusa au fost puse sub supravegherea și ocrotirea Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania. Sub egida acestei prestigioase instituții au fost organizate, începînd cu anul 1924, primele săpături științifice sub conducerea lui Constantin Daicoviciu, care au pus în lumină o serie de edificii de interes major. Cele mai multe — Palatul augustalilor, forul, amfiteatrul — pot fi vizitate și, deci, descrierea lor va fi dată ceva mai jos. O casă, situată la 150 m spre est de oraș și la 32 m spre sud de drumul care duce la Ostrov, care nu mai este vizibilă astăzi, va fi descrisă, sumar, aici.

Clădirea (fig. 23), cu ziduri în *opus incertum* din piatră de rîu și mortar, groase la temelie de 40—80 cm (numai temeliile s-au păstrat), avea forma unui patrulater neregulat și cuprindea patru încăperi. Acestora li s-au adăugat, mai tîrziu, alte două, clădirea luînd acum forma unui trapez. Este probabil, totuși, că edificiul se întindea mai mult spre sud, dar stricăciunile intervenite de-a lungul timpului au împiedicat orice observații precise în acest sens.

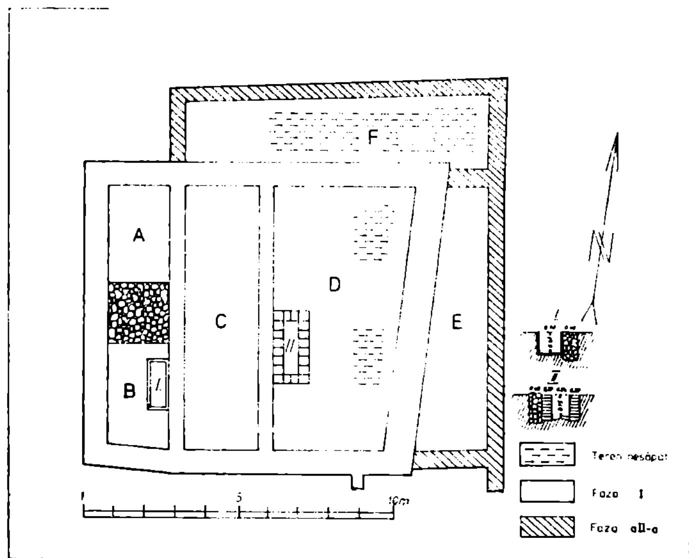


Fig. 23. Planul clădirii EM 10 (după C. Daicoviciu).

În toamna anului 1934, C. Daicoviciu și Oct. Floca au dezvelit un monument important în necropola răsăriteană a orașului: mausoleul familiei Aurelia (fig. 24). Situat la circa 620 m de colțul nord-estic al incintei urbane, el face parte din categoria așa-numitelor mausolee tumulare, adică e o construcție de piatră, circulară, cu interiorul umplut cu pămînt, înălțîndu-se în formă conică; în pămîntul din interior se așezau sarcofagele.

Diametrul cercului de piatră este de 21 m. Înălțimea construcției în momentul descoperirii era de 2,20 m; la origine, ea putea fi de 3—3,50 m (inclusiv temelia). Zidul este format dintr-o substrucție puternică din pia-

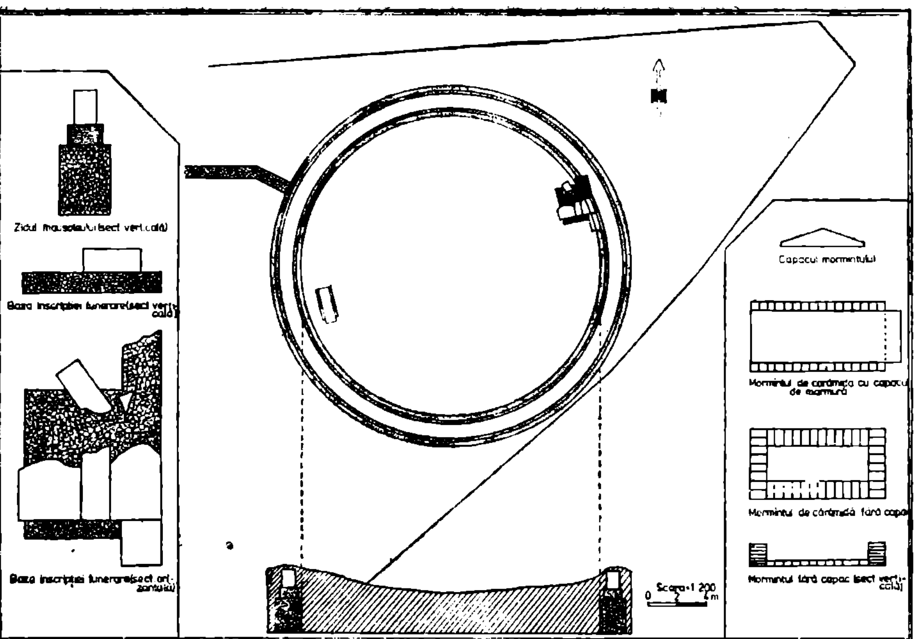


Fig. 24. Planul mausoleului Aureliilor (după C. Daicoviciu și Oct. Floca).

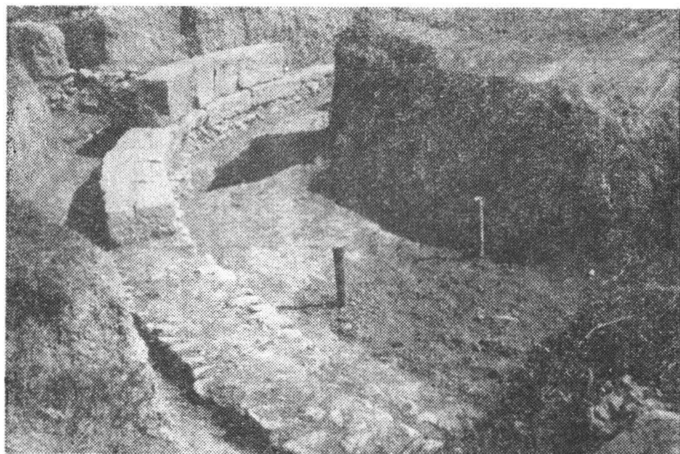


Fig. 25. Mausoleul Aureliilor. Zidul de incintă.

tră de rîu, înaltă de 1 m, pe care se înălța construcția propriu-zisă, formată din mai multe asize de blocuri de piatră calcaroasă (fig. 25). Fețele blocurilor sînt ușor arcuite pentru ca, puse cap la cap, să formeze un cerc închis. Blocurile sînt legate, două cîte două, cu puternice scoabe de fier prinse în pietre cu plumb.

În partea de est a construcției, în interior, s-a descoperit un fundament de piatră care făcea corp comun cu zidul circular. Rostul lui a fost acela de a servi ca suport monumentului funerar găsit întîmplător în acest loc, în anul 1870. Era altarul funerar al lui Q. *Aurelius Tertius*, aflat acum în curtea vechiului muzeu din Sarmizegetusa (vezi mai jos, p. 215).

Nici unul din sarcofagele depuse în mausoleu n-a mai fost găsit, căci toate fuseseră scoase și distruse mai demult, oasele fiind împrăștiate prin apropiere. În schimb, în interiorul mausoleului, în partea sa de vest,

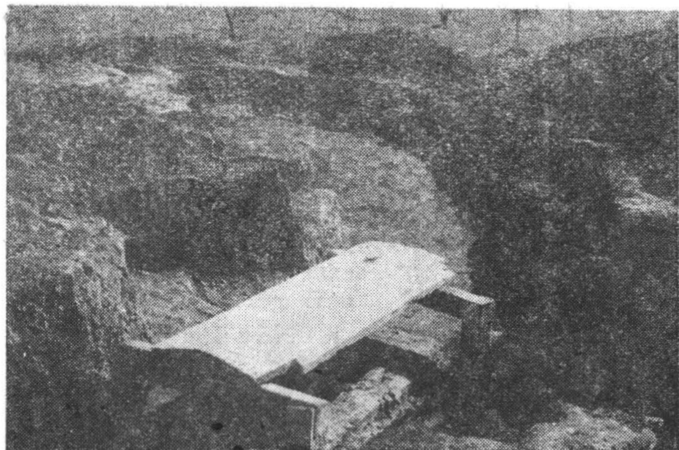


Fig. 26. Mausoleul Aureliilor. Mormînt de cărămidă cu capac de marmură.

la o distanță de 0,80 m de zidul circular și la o adîncime de 1,20 m față de nivelul actual al terenului, a fost descoperit un mormînt orientat N — S, scheletul fiind așezat cu capul spre nord (fig. 26).

Mormîntul era clădit din cărămidă romană obișnuită, iar scheletul era al unei fete tinere, probabil o libertă sau o sclavă a lui Q. *Aurelius Tertius*. Astăzi, mormîntul se află, reconstituit, în muzeu (vezi p. 184—185).

Ultimele săpături mai importante din perioada interbelică au fost efectuate de Octavian Floca, în toamna anului 1936, în spatele actualului sediu al Consiliului Popular Comunal, la 140 m spre nord de șoseaua națională și la 40 m spre sud de linia ferată. Cercetarea a avut drept rezultat dezvelirea parțială a unei clădiri considerate de descoperitor drept o villa suburbana (fig. 27). Astăzi, cînd știm că orașul se întindea pe o suprafață considerabilă în afara in-

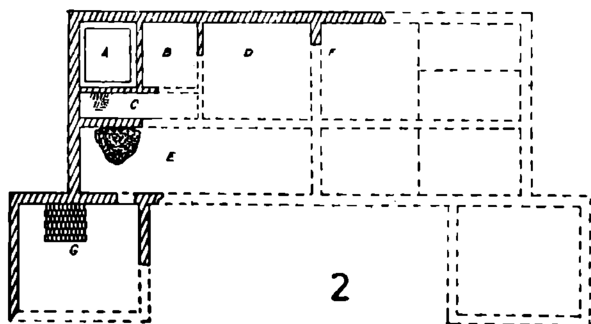


Fig. 27. Clădirea EM 9 (după Oct. Floca): 1. Planul ruinelor; 2. Reconstituirea ipotetică a planului clădirii.

cintei fortificate, poate că edificiul trebuie privit mai degrabă drept o casă de la marginea lui.

Clădirea avea, probabil, 12 încăperi, dintre care şapte au putut fi dezvelite şi studiate. Ea prezintă două faze de construcţie, despărţite de un strat de dărîmătură şi arsură.

În faza I, care se poate data în prima jumătate a secolului al II-lea e.n., clădirea era mai mare (cele 12 încăperi aparţin *acestei* faze) şi mai îngrijit lucrată. Pereţii unora din camere erau acoperiţi cu tencuială pictată, iar una din încăperi avea o instalaţie de *hypocaustum* (fig. 28). Fără doar şi poate, această fază a luat sfîrşit în anul 170 e.n., în timpul războaielor marcomanice (vezi p. 32—33). În faza a II-a, clădirea pare să fi avut numai trei încăperi (una din ele formată însă din trei camere ale primei faze), iar instalaţia de încălzire a fost desfiinţată.

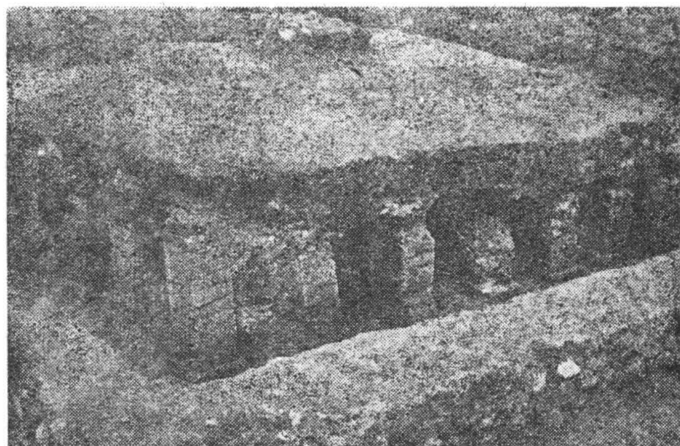


Fig. 28. Instalaţie de *hypocaustum* de la clădirea EM 9.

Oct. Floca a reluat cercetările în teritoriul Sarmizegetusei în anul 1948, cînd a săpat, la Hobița, o fermă (*villa rustica*).

Ocupînd un punct central pe domeniul agricol și pastoral pe care-l exploata, *villa rustica* de la Hobița era înconjurată de un zid puternic de apărare construit în *opus incertum* (fig. 29), din pietre de rîu și de carieră legate cu mortar în partea de jos a zidului și cu pămînt în partea de sus. Incinta închidea o suprafață de peste 5 850 m² și în interiorul ei își putea afla adăpost întreaga avere mobilă a proprietarului (grînele, turmele, inventarul agricol etc.). Forma neregulată a incintei se datorează configurației terenului. Locul intrării în fermă se afla, probabil, pe latura de vest.

În interiorul incintei erau răspîndite diferite construcții: locuința proprietarului (fig. 30), adăposturi pentru animale, hambare, șoproane etc. Un turn (7,70 × 7 m) construit în *opus incertum* cu mortar și legat organic de latura estică a incintei permitea observarea continuă a moșiei, nu numai pentru semnalarea apropierii vreunei primejdii, ci și pentru supravegherea lucrătorilor care, sclavi, dar și oameni liberi angajați pe o simbrie modestă, trebuie să fi fost numeroși.

Casa de locuit a stăpînului se afla în partea de nord-est a suprafeței împrejmuite de ziduri. Ea avea o formă rectangulară; zidurile exterioare erau mult mai groase (0,70 m) decît cele interioare (0,40 m). În fața ei se afla o curte pardosită cu cărămidă; o încăpere cu *hypocaustum* identificată în colțul de nord-vest al curții trebuie să fi servit drept baie.

Villa rustica de la Hobița, care înflorea încă în prima jumătate a secolului al III-lea e.n., a sfîrșit printr-un incendiu la o dată neprecizată.

Cercetările pe scară largă au fost reluate la Ulpia Traiana Sarmizegetusa în anul 1973 de un colectiv numeros, format din Hadrian Daicoviciu, Dorin Alicu,

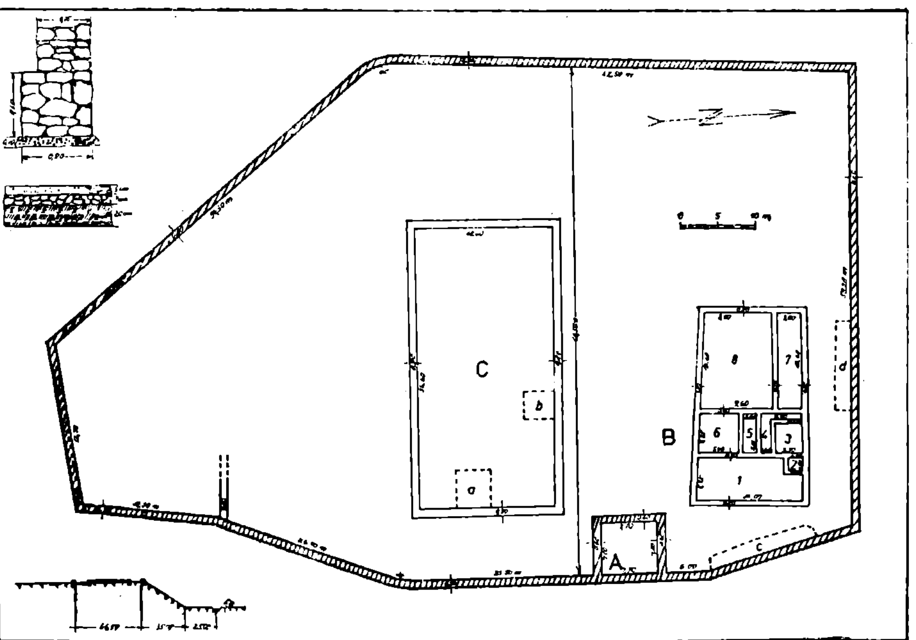


Fig. 29. **Planul villei rustice de la Hobița (după Oct. Floca).**

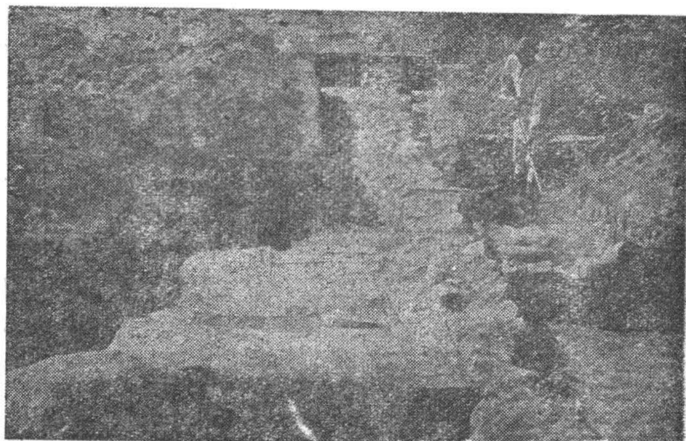


Fig. 30. Locuința proprietarului villei rustice de la Hobița.

Ioan Piso și alții. Rezultatele primelor zece campanii de săpături (1973—1982) au constat în dezvelirea mai multor edificii sacre și profane (vezi mai jos, p. 100—107, 109—145), în elucidarea sistemului defensiv al orașului (vezi mai sus, p. 18—22), în obținerea unor precizări privind cronologia forului coloniei (vezi mai jos, p. 159—162), precum și în dezvelirea parțială sau identificarea unor complexe care, nefiind vizibile astăzi, vor fi descrise pe scurt mai jos. Acestei categorii îi aparține mausoleul descoperit în stînga văii Drașcovului, la circa 100 m spre sud de calea ferată Hațeg-Caransebeș. Descoperirea lui a constituit o surpriză, deoarece pînă la cercetările recente se credea că necropola apuseană a Ulpiei Traiane se oprește pe linia pîrîului Drașcov.

Mausoleul, săpat în 1973, era format dintr-o incintă dreptunghiulară de 11 × 6,50 m (fig. 31). Zidurile incintei erau construite din piatră de rîu legată

cu mortar, avînd deasupra un rînd de blocuri de calcar, dintre care unele refolosite de la alte construcții. În interiorul incintei, în partea de est, la o distanță de 75 cm de zid, s-a descoperit un sarcofag de andezit, al cărui capac era parțial distrus (vezi și p. 213), măsurînd 2,30 × 1,25 m. Scheletul era deranjat, mormîntul fiind jefuit în antichitate, astfel încît din inventarul său, care trebuie să fi fost destul de bogat, nu s-au mai păstrat decît fragmente ceramice, o bandă de bronz și o monedă de bronz de la Antoninus Pius.

La circa 75 cm spre vest de sarcofag se afla o platformă de piatră (3,75 × 3 m), mărginită la nord și est de un zid de piatră rudimentar construit, înalt de 70 cm. În interior s-au găsit fragmente de blocuri de calcar cu bordură, un postament canelat și un fragment de capitel. La 30 cm spre vest de această construcție a apărut, lipită de zidul de incintă, altă platformă (2,75 × 2,50 m), cu o bordură din blocuri de piatră prinse în scoabe de plumb. Ea ar fi putut constitui postamen-

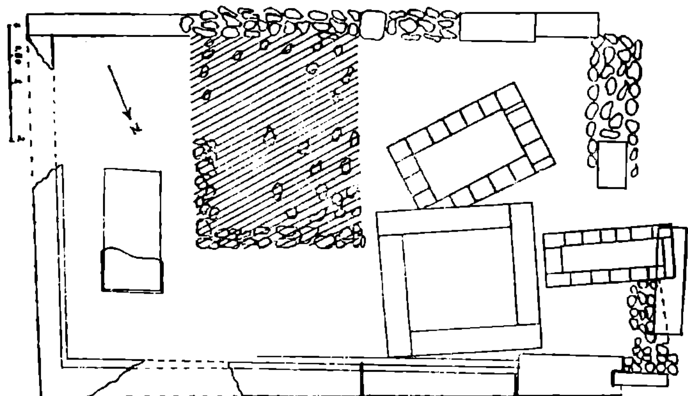


Fig. 31. Planul mausoleului din necropola apuseană a orașului.

tul pentru o *aedicula* funerară, din care nu s-a mai găsit decît peretele lateral stîng (vezi și p. 185). Postamentul a fost parțial construit peste un mormînt de cărămidă cu puternice urme de ardere secundară, fără schelet și avînd drept inventar numai un opaiț (probabil este un cenotaf jefuit).

Transversal pe zidul vestic al mausoleului, s-a găsit alt mormînt de cărămidă. Scheletul, așezat în prealabil într-un sicriu de lemn, n-a fost deranjat, dar mormîntul a fost jefuit. Pe mormînt, la picioare, s-au găsit trei ulcioare ceramice întregi, iar în interiorul său s-a aflat o monedă de bronz indescifrabilă. Alături, au ieșit la iveală rămășițele unui copil de vîrstă foarte fragedă, care fie că a fost pus și el în mormîntul de cărămidă și apoi aruncat afară de profanatori, fie că și-a găsit odihna de veci într-un simplu giulgiu, direct pe pămînt.

Mausoleul a fost construit pe la mijlocul secolului al II-lea e.n.

Pe lîngă mausoleul din stînga văii Drașcovului, sondajele arheologice efectuate în anii 1973—1974 au identificat construcții romane în zona grajdurilor cooperativei agricole de producție (clădire cu *hypocaustum*), în curtea grădiniței de copii (clădire cu *hypocaustum*, ale cărei ziduri s-au păstrat pînă la 1,50 m înălțime), în spatele căminului cultural (hambare), în fața brutăriei comunale (construcție cu *hypocaustum* și cu țigle purtînd stampila legiunii a IV-a *Flavia Felix*), în spatele brutăriei (locuință cu pavaj de cărămidă și mozaic) și în grădina casei parohiale (clădire cu multe resturi de tencuială pictată).

IV. MONUMENTELE

Vizitatorul Ulpiei Traiane poate admira astăzi o serie de edificii antice, în majoritate covîrşitoare publice, de caracter sacru sau profan. Cele mai multe au fost supuse unor lucrări de consolidare şi chiar de restaurare parţială. Prezentarea lor în cele ce urmează se face în ordinea cea mai comodă şi, deci, mai firească a vizitării.

A. *Edificii EXTRA MUROS*

1. Amfiteatrul (fig. 32/1). Cea mai impunătoare construcţie din oraş, ale cărei ruine produc şi astăzi o impresie puternică, a fost amfiteatrul, situat la circa 100 m de latura nordică a zidului de incintă. Zidurile amfiteatrului, dezvelite în întregime în anii 1934—1936 (fig. 33), se văd de departe, atît din trenul ce vine dinspre Haţeg, cît şi de pe şosea. Monumentul se află în capătul de răsărit al comunei, imediat lîngă şoseaua naţională şi în vecinătatea unui popas turistic înzestrat cu o arie de parcare.

Rolul pe care l-au avut amfiteatrele în viaţa socială a romanilor s-ar putea asemăna cu acela al stadioanelor moderne. O reprezentaţie în amfiteatru însemna, pe vremea aceea, un adevărat eveniment pentru întreaga colonie.

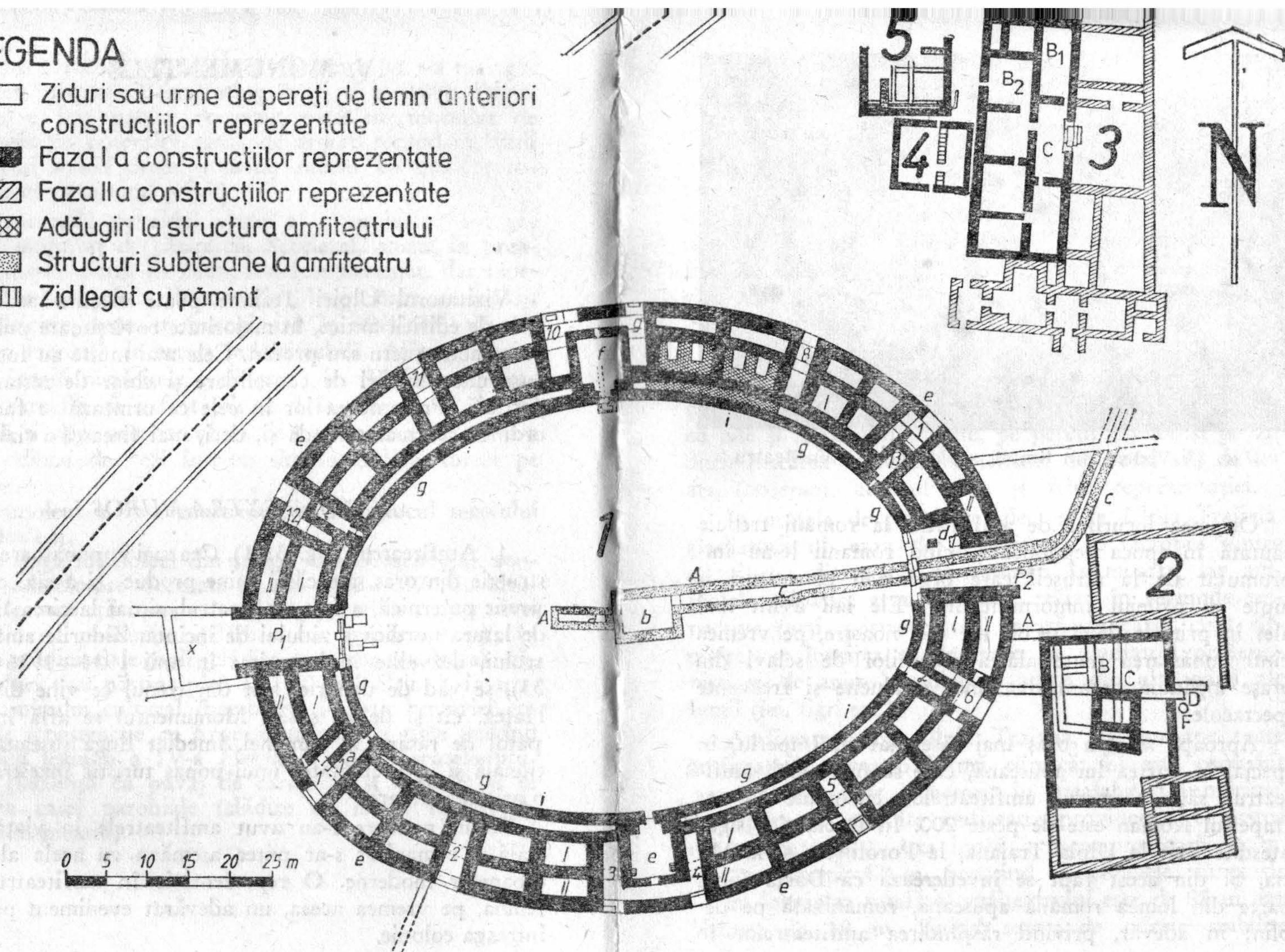


Fig. 32. Planul zonei amfiteatrului: 1. Amfiteatrul (EM 1); 2 Templul zeiței Nemesis (EM 2); 3. *Schola gladiatorum* (EM 3); 4—5. Clădiri-anexe ale cazărmii gladiatorilor (EM 12—13).



Fig. 33. Vedere din timpul săpăturilor la amfiteatru.

Originea jocurilor de amfiteatru la romani trebuie căutată în epoca republicană, cînd romanii le-au împrumutat de la etruscii care organizau concursuri şi lupte cu prilejul înmormîntărilor. Ele iau avînt mai ales în primele două secole ale erei noastre, pe vremea cînd bunăstarea materială a stăpînilor de sclavi din oraşe îngăduia organizarea unor strălucite şi frecvente spectacole.

Aproape nu era oraş mai însemnat în Imperiu, în special în partea lui apuseană, care să nu-şi aibă amfiteatrul său. Numărul amfiteatrelor cunoscute în tot Imperiul Roman este de peste 200. În Dacia sînt sigur atestate trei: la Ulpia Traiana, la Porolissum şi la Micia. Şi din acest fapt se învederează că Dacia făcea parte din lumea romană apuseană, romanizată pe deplin; în adevăr, privind răspîndirea amfiteatrelor în

Imperiul Roman, se constată că marea majoritate a acestor edificii se află în partea apuseană, romană, a Imperiului, cîtă vreme în lumea orientală, de limbă și cultură grecească, numărul lor este foarte redus.

În general, reprezentațiile care se dădeau în amfiteatru se împart în două categorii: lupte de gladiatori înarmați (*ludi gladiatorii*) și încăierări de animale sălbatice, între ele sau cu oameni înarmați (*venationes*). În lipsa unor teatre propriu-zise, în orașele de provincie, amfiteatrele mai serveau și pentru reprezentații de pantomime, declamări și alte serbări.

Organizarea acestor reprezentații în provincii o luau asupra lor fie orașele (prin *aediles*) sau cîrmuirea, fie particularii mai bogați. Programul (*edictum*) se anunța, cu zile și săptămîni înainte, pe pereții caselor și pe ziduri. Intrarea se făcea cu jetoane de metal sau de lut ars (*tesserae*), arătînd data și felul reprezentației.

În orașele de provincie, deci și la Ulpia Traiana, gladiatorii nu erau de profesie, ci se recrutau dintre sclavi sau dintre cei condamnați la moarte, iar animalele sălbatice erau cele care trăiau în regiunile respective (urși, mistreți, lupi), afară de cazul cînd cîrmuirea se îngrijea ea de trupe de gladiatori profesioniști și de animale sălbatice aduse din alte părți ale lumii (lei, tigri etc.).

Amfiteatrul din Ulpia Traiana, ca aproape toate amfiteatrele, avea o formă eliptică. El este construit pe un loc înălțat și netezit în prealabil. Ca mărime, în raport cu celelalte amfiteatre provinciale, el ocupă un loc de mijloc. Axa lungă a arenei măsoară 66 m, iar cea scurtă 47 m. Socotind și tribunele, lungi de 11 m, lungimea totală a amfiteatrului este de 88 m, iar lățimea de 69 m. Ținînd seama de cifrele stabilite

pentru alte amfiteatre, numărul spectatorilor pe care-i putea cuprinde amfiteatrul de la Ulpia Traiana se ridica la maximum 5000 de oameni. Bineînțeles, edificiul nostru nu se poate compara cu Coloseul din Roma, cel mai mare amfiteatru din Imperiu, lung de 180 m și lat de 156 m, cu o arenă de 86 × 54 m, cu tribune înalte de 49 m, care putea cuprinde, după cele mai zgîrcite estimații, 45 000 de spectatori.

Materialul din care a fost construit amfiteatrul de la Ulpia Traiana este piatra de rîu, iar în unele porțiuni — piatra de carieră și cărămida. Tehnica zidirii este *opus incertum*. Data construirii nu se cunoaște precis, dar nimic nu ne împiedică să considerăm că el datează din primii ani ai stăpînirii romane, ca și amfiteatrul de la Porolissum. Lucrări de reparații și de acoperire a tribunelor au fost executate în anul 158 e.n., după cum dovedesc stampilele de pe țiglele găsite în săpături.

Amfiteatrul s-a păstrat destul de bine. Înfățișarea lui actuală și-a dobîndit-o în urma unor lucrări de restaurare parțială.

Trebuie să atragem atenția cititorului că dacă, în genere, toate amfiteatrele au aceeași formă și sînt construite după aceleași principii, ca înfățișare arhitectonică în interior, dar, mai ales, în exterior, cele provinciale se deosebesc mult de cele din Italia și din marile orașe ale Imperiului, în sensul că amfiteatrele provinciale sînt mai simple din punct de vedere arhitectural și artistic.

În exterior, amfiteatrele din Italia și din principalele metropole sînt înzestrate cu frumoase arcade care încalecă o serie de deschizături și de intrări; adeseori, arcadele se suprapun și sînt executate în diferite

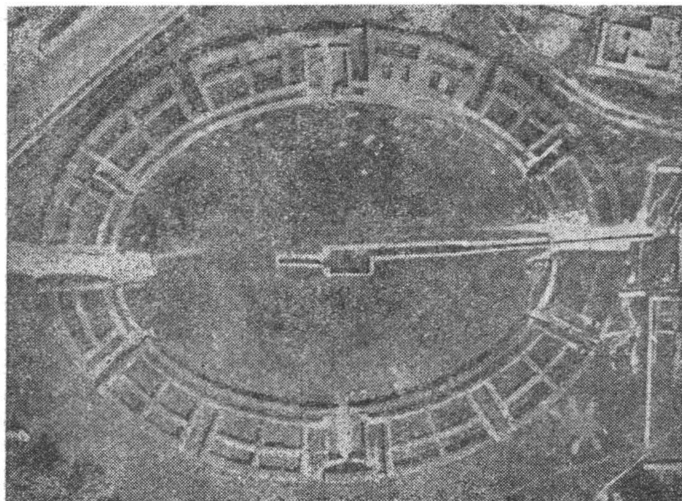


Fig. 34. Vedere aeriană a amfiteatrului.

stiluri arhitectonice (doric, corintic, compozit, toscan etc.). La cele provinciale, în schimb, exteriorul e un zid simplu, străpuns, din loc în loc, de intrările boltite la tribune și avînd, cel mult, în partea superioară, deschizături mai mici pentru lumină. În interior, forma băncilor și dispunerea lor nu sînt întotdeauna la fel. Mai este apoi de notat că amfiteatrele din provinciile nordice aveau, de obicei, un acoperiș stabil, în timp ce pentru cele din sud ajungea și acoperirea cu pînze.

Știind toate acestea, intrăm în amfiteatrul de la Ulpia Traiana, orientat în direcția vest-est, pe poarta estică (pe plan: P_2), cu pragul bine conservat. Ajungînd în arenă, ne putem da seama de întreaga întocmire a construcției.

Amfiteatrul constă din două părţi distincte: arena (A) şi tribunele spectatorilor (*cavea*), care înconjoară arena ca nişte ziduri paralele, eliptice, întretăiate perpendicular, regulat, de alte ziduri, ca nişte raze (fig. 34). Arena era un teren plan, acoperit cu prundiş mărunt, pardosit pe lîngă porţi şi, poate, pe margini cu lespezi de piatră sau cu cărămizi (în săpături s-au găsit urmele unui astfel de pavaj de cărămidă).

La capătul de vest al axei lungi se află cealaltă poartă (P_1; fig. 35). La capătul interior al ei dăm de pragul puternic al intrării în arenă, ce se închidea cu două canaturi, bine fixate prin drugi de fier şi de lemn. În prag se văd locurile ţîţînilor şi ale drugilor verticali. Cele două porţi serveau la intrarea şi ieşirea gladiatorilor (*portae pompae*) şi a celor care aveau de lucru în arenă; publicul nu intra pe aici. La intrarea lor în arenă, în *pompa*, defilînd, gladiatorii îi salutau pe organizatorii jocurilor.

Pe axa cea scurtă se afla, la fiecare capăt, cîte o intrare secundară, cu pragurile bine păstrate. Acestea dau în cîte o sală de serviciu (*e* şi *f*): camera cadavrelor şi a răniţilor şi camera unde se dezbrăcau gladiatorii (*spoliarium*). În faţa intrării secundare de la nord (în camera *f*), se află un mic canal ce duce, pe sub zidărie, în afara amfiteatrului şi servea la evacuarea apei din arenă. În mijlocul arenei dăm de o încăpere adîncită în pămînt (*b*; fig. 36), patrulateră, cu ziduri de piatră (adîncimea este de circa 2 m). În partea ei de jos, această încăpere servea drept bazin de apă, acoperit cu o podină de lemn; spaţiul de deasupra podinei forma o cameră subterană pentru nevoile reprezentaţiilor. În bazin se mai puteau observa, în timpul săpăturilor, resturile jgheaburilor de lemn de

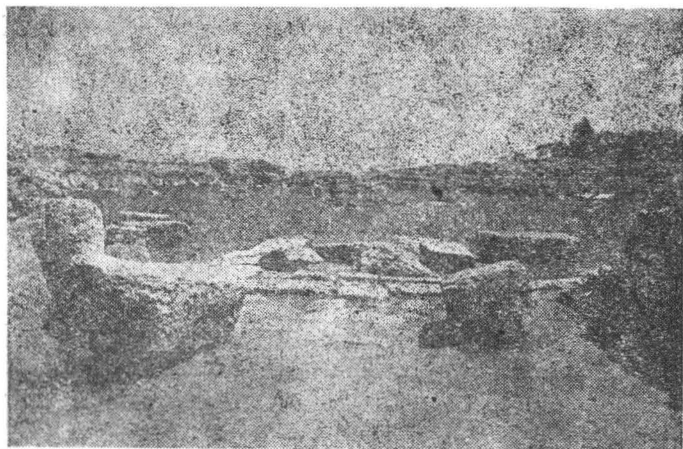


Fig. 35. Poarta de vest a amfiteatrului.

stejar ce captau apa care venea pe nişte canale mici din pereţii sudic şi vestic. Apa curgea apoi în canalul de sub coridorul din peretele de răsărit (*c*) printr-un jgheab de lemn ce trecea pe sub pragul de la gura coridorului. Atît camera *b* cît şi coridorul ce duce afară din amfiteatru, pe sub poarta de est, se găseau sub nivelul arenei şi, fiind acoperite, nu erau vizibile. La vest de camera *b* se află altă încăpere subterană, îngustă (*a*), cu rost neprecizat; ea servea, poate, ca acces în camera *b*.

Arena era mărginită de un zid tencuit şi lustruit (*i*), înalt de vreo 3 m, care-i apăra pe spectatori de furia animalelor. Deasupra lui se găsea un parapet de piatră (*balteus*). Zidul acesta e întrerupt numai de cele patru porţi menţionate pînă acum şi de alte patru deschizături mai mici, cîte două în fiecare jumătate a amfi-

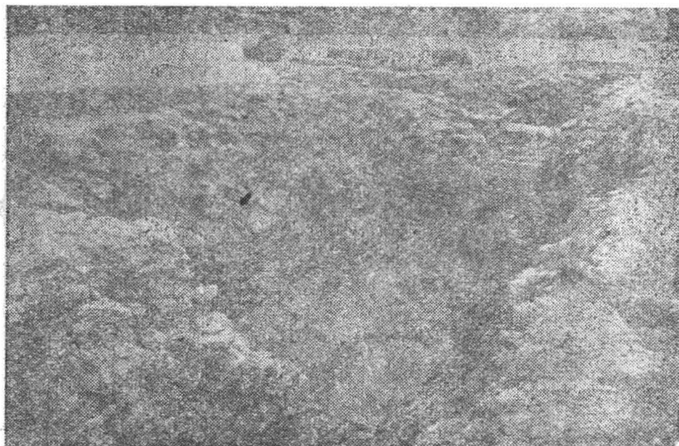


Fig. 36. Încăperea adîncită din mijlocul arenei amfiteatrului.

teatrului (α, β, γ, δ). Din aceste patru deschizături, una (δ) este, în mod excepțional, o intrare la tribune pentru personalul tehnic (*mensores*), cum spune inscripția de pe pragul intrării. Celelalte trei dau în niște încăperi lunguiețe, desigur cuștile (*carceres*) pentru animale, ce se aflau sub băncile spectatorilor. În spatele zidului împrejmuitor al arenei se află un coridor îngust (g) pe care se mergea la tribune.

Cele patru porți (două principale, pe axa lungă, și două secundare, pe axa scurtă) erau înzestrate, atît la capătul dinspre arenă, cît și la capătul lor dinafară, cu coloane de marmură și arhitrave frumoase.

Locul rezervat pentru tribunele spectatorilor este în pantă, ca la orice tribune. Zidurile eliptice paralele și cele care le intersectează perpendicular nu sînt altceva

decît suportul băncilor pentru ca acestea să nu se rupă sau să se lase în jos sub greutatea miilor de spectatori care le ocupau.

Prin zidul eliptic median, tribunele spectatorilor se împărţeau în două sectoare: 1. sectorul de jos, mai apropiat de arenă (*maenianum primum* sau *podium*), cu bănci de piatră, rezervat cetăţenilor de frunte, şi 2. sectorul de sus (*maenianum summum*, „galeria"), cu bănci de lemn, pentru mulţimea de rînd.

Prin întretăierea zidurilor eliptice cu cele transversale s-au format mici compartimente patrulatere care nu sînt toate camere. Compartimentele dinspre arenă (I) erau chiar umplute cu pămînt bine tasat pentru a putea primi băncile de piatră de forma celor care se văd în arenă sau în muzeu (p. 211). Acestea sînt bănci speciale (*bisellia*) ce poartă, de obicei, numele proprietarului sau al autorităţii care le foloseşte. Afară de acestea, mai existau şi bănci simple de piatră, comune (*gradus*). Numai compartimentele exterioare (II) erau goale, fiind folosite ca depozite şi ca adăpost servanţilor, căci peste ele erau aşezate bănci de lemn, mai uşoare, cu picioare sculptate de marmură, păstrate azi în muzeu (p. 207, 211—212). În aceste compartimente exterioare s-au găsit o mulţime de obiecte mărunte (bani, ace de păr etc.), căzute prin crăpăturile podelei de lemn.

Atît cele trei-patru rînduri de bănci de piatră, cît şi rîndurile de bănci de lemn încălecau toate intrările, boltite, desigur, dîndu-le acestora o înfăţişare de tuneluri. Deasupra porţilor erau situate, de obicei, lojile speciale ale autorităţilor provinciale şi orăşeneşti.

Zidul exterior al amfiteatrului, înalt de 6—8 m, era străpuns de porţile intrărilor la tribune (pe plan:

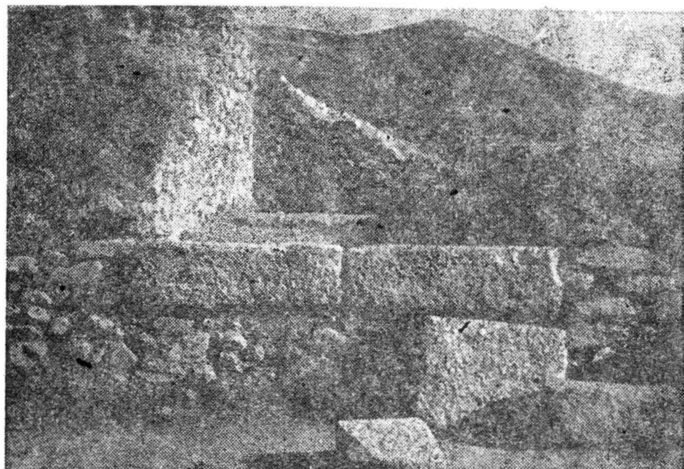


Fig. 37. Intrare la tribunele amfiteatrului.

1—12; vezi și fig. 37), destinate publicului. Urcarea se făcea, probabil, pe scări de piatră și de lemn. Un fragment dintr-o asemenea scară se vede lîngă poarta de răsărit, afară din amfiteatru. Aceste porți erau și ele împodobite, la fel ca porțile principale și secundare, cu coloane și arhitrave. Zidul exterior însuși nu pare să fi avut altă ornamentație decît o tencuială simplă cu fîșii colorate. În partea lui superioară avea, poate, deschizături mici, simple.

Amfiteatrul de la Ulpia Traiana avea un acoperiș de țiglă, dar nu peste tot, ci numai peste partea cu bănci de lemn a tribunelor.

Reamintim că arheologii amatori care au executat aici primele săpături, la sfîrșitul secolului trecut, au aflat poarta de vest baricadată încă din antichitate. C. Daicoviciu n-a mai putut observa aceasta, căci ruinele de la poartă fuseseră transportate în diferite

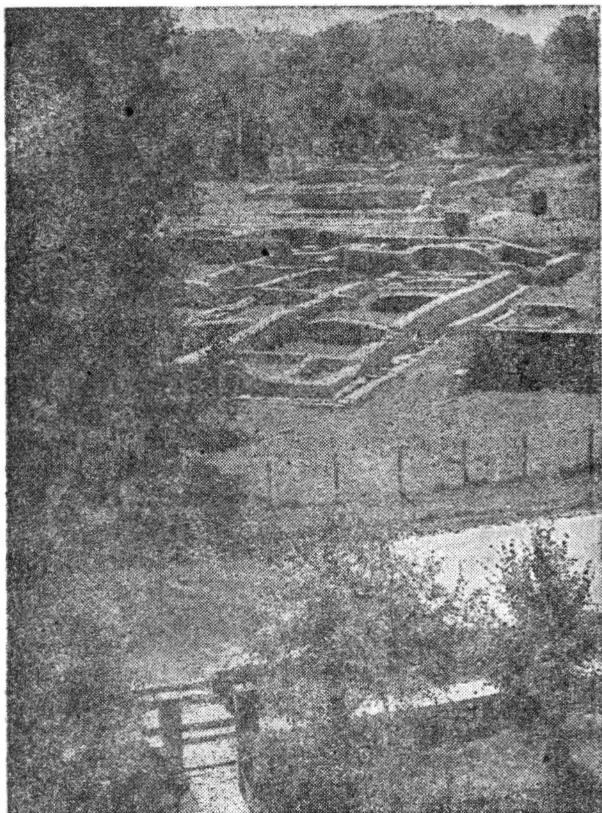


Fig. 38. Schola gladiatorum.

locuri; în schimb, el a constatat că și două intrări la tribune (nr. 6 și 10) fuseseră baricadate. Avînd în vedere obișnuita folosire a amfiteatrelor ca fortificații, în epoca invaziilor, și ținînd seama și de tezaurul de monede din secolul al IV-lea găsit aici (vezi p. 37, 211),

se poate afirma că şi amfiteatrul de la Ulpia Traiana, a servit drept cetăţuie în vremurile grele de după abandonarea oficială a provinciei Dacia.

2. Cazarma gladiatorilor (*Schola gladiatorum*). Acest edificiu (fig. 32/3; fig. 38) de mari dimensiuni (38,50 × 25,30 m) este situat imediat la nord-est de amfiteatru şi este format din două corpuri de clădire construite succesiv. Cel mai vechi, de formă rectangulară (28,20 × 11,50 m), formează partea de nord-vest a edificiului privit în ansamblu şi cuprinde 6 încăperi, două bazine pentru apă rece (pe plan: B_1 şi B_2) şi o curte (C), intrarea aflîndu-se pe latura de est. La intrare au fost puse în lumină două trepte şi un prag de marmură şi cărămidă, flancat de două postamente în *opus incertum*, care susţineau, probabil, pilaştrii arcului porţii. Este de menţionat faptul că încăperea din colţul nord-vestic al acestui corp de clădire a fost, la un moment dat (poate numai în faza a II-a), pardosită cu mozaic.

Corpul de clădire mai nou are, oarecum, forma literei L inversate şi mărgineşte laturile de sud şi de est ale construcţiei din prima fază. Aceasta suferă acum o modificare: în încăperea din colţul sud-vestic se construiesc două ziduri orientate est-vest, între care se amenajează un *hypocaustum;* cu alte cuvinte, încăperea a fost, probabil, transformată într-un bazin cu apă caldă.

Corpul de clădire din faza a II-a cuprinde, în aripa lui sudică, 6 încăperi, dintre care 3 prevăzute cu instalaţii de *hypocaustum* (fig. 39), comportînd două *praefurnia*. Două încăperi (una cu instalaţie de încălzire, cealaltă neîncălzită) aveau paviment de mozaic. Pe latura sudică a clădirii, anume în camera cu mozaic din colţul sud-estic, se găsea şi intrarea.

Aripa estică a noului corp de clădire cuprindea două încăperi, un bazin de apă rece cu rezervor anexă, o



Fig. 39. Încăpere cu *hypocaustum în schola gladiatorum*

curte pavată cu lespezi nefasonate, situată imediat la est de curtea clădirii vechi, şi latrinele situate la capătul nordic al aripii.

Întregul edificiu (cuprinzînd, deci, corpurile de clădire din ambele faze) era mărginit, pe laturile de vest şi de nord, de un canal colector.

La o serie de spaţii din *schola gladiatorum* s-au constatat sisteme de scurgere. Astfel, din încăperea centrală a clădirii vechi, o ţeavă dreptunghiulară în secţiune dădea direct în canalul colector (faptul acesta şi absenţa unui paviment ar putea sugera că avem de-a face nu cu o cameră, ci cu o curticică descoperită). Guri de scurgere amenajate în zid au fost sesizate la cele două bazine din clădirea veche şi la latrinele din clădirea nouă. În sfîrşit, o ţeavă pătrată în secţiune ducea de la postamentul în *opus incertum* aflat în colţul de nord-vest al curţii corpului de clădire din



Fig. 40 Conductă de legătură între două bazine din *schola gladiatorum.*

faza I spre bazinul din partea vestică (fig. 40), ceea ce justifică presupunerea că pe postamentul amintit se găsea un rezervor de apă, iar din micul rezervor aflat în colțul sud-estic al aceleiași clădiri, un canal ducea în bazinul alăturat.

Din punctul de vedere al tehnicii de construcție, trebuie menționat faptul că toate zidurile exterioare și interioare au fost ridicate în *opus incertum.* Cărămida a fost folosită rar, fie la anumite porțiuni reparate, fie la colțurile dinspre *hypocaustum* ale încăperilor din clădirea nouă și la trecerile dintr-o încăpere în alta, fie, în sfîrșit, cu scop decorativ. Pavimentele sînt de mai multe feluri: *cocciopesto, cocciopesto* cu mozaic, *cocciopesto* impermeabil (pentru bazine), cărămizi, lespezi de piatră (pentru curți).

Inventarul arheologic al întregului edificiu este extrem de sărac. Afară de cîteva cioburi de vase nu se mai pot semnala decît o bază de coloană de marmură, un mîner de la pisălogul unui *mortarium*, un antefix și mozaicurile din cele două încăperi ale clădirii noi.

În încăperea din colțul de sud-est, mozaicul, descoperit de Oct. Floca cu prilejul unor lucrări de restaurare mai vechi, avea un desen geometric de marmură albă pe un fond de șist verde. Mozaicul alb pe fond verde (fig. 41), descoperit în 1975 într-una din încăperile cu *hypocaustum*, se află astăzi, reconstituit, în muzeu (vezi p. 205).

Prima fază a edificiului trebuie datată o dată cu construirea amfiteatrului însuși, curînd după cucerirea romană. Dărîmăturile găsite sub lespezile din curtea clădirii noi sugerează o distrugere care ar putea fi pusă în legătură cu invazia marcomanică sau sarmatică din anul 170 e.n. În faza a II-a, se repară stricăciunile, se construiește noul corp de clădire, care înglobează primul edificiu și se suprapune peste alte construcții mai vechi, ale căror formă, dimensiuni și destinație nu se mai pot stabili.

În imediata apropiere a cazărmii gladiatorilor au fost descoperite două clădiri, numite convențional EM 12 și EM 13 (fig. 32/4,5). Destinația lor nu poate fi precizată, dar este sigur că ele trebuie puse în legătură cu amfiteatrul și cu *schola gladiatorum*, servind, eventual, drept anexe ale acesteia.

Clădirea EM 12, aflată între *schola gladiatorum* și amfiteatru, are o formă aproape pătrată (9,10 × 8 m). Zidurile, late de 50 cm, s-au păstrat destul de prost datorită calității inferioare a mortarului întrebuințat.

Se poate stabili o cronologie relativă a edificiului, lipsind însă elementele pentru o cronologie absolută.

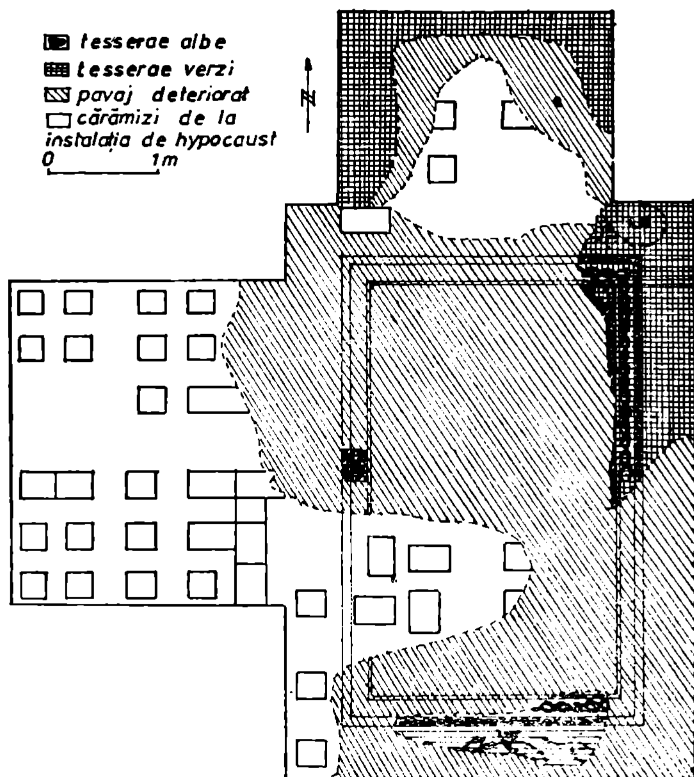


Fig. 41. Mozaicul descoperit în 1975 în *schola gladiatorum*.

Astfel, într-o primă fază, a existat o clădire cu o singură încăpere, pavată cu *cocciopesto;* această construcție este ulterioară fazei I de la *schola gladiatorum*, căci colțul ei de nord-est se suprapune peste canalul de evacuare a apei aparținînd cazărmii. La un moment dat, camera a fost umplută cu pămînt galben și moloz și

la acest nivel înălţat s-a construit un zid (s-a păstrat din el numai temelia fără mortar), orientat N—S, care a împărţit construcţia în două încăperi.

Laturile lungi ale clădirii (cele de sud şi de nord) sînt străpunse de două canale primitiv construite, în epoca medievală, din piatră de rîu fără mortar.

Clădirea EM 13, situată la nord de clădirea EM 12, prezintă patru faze de construcţie.

Din prima fază s-au păstrat numai urmele laturii sudice şi, parţial, ale laturii estice. Urmele, protejate astăzi de un acoperiş, constau din impresiunile în solul antic ale unor bîrne de lemn care formau talpa clădirii. Această fază a luat sfîrşit printr-un incendiu, dar bîrnele din fundaţie n-au ars; ele au fost scoase, iar şanţul rămas a fost umplut cu pămînt.

În faza a II-a, se construieşte altă clădire, tot de lemn, care nu mai respecta însă planimetria primei faze, căci latura ei estică se află cu 2,10 m mai spre vest. Peretele sudic coincide cu cel din prima fază (bîrna de la talpă a fost aşezată chiar în şanţul fazei I), iar laturile de nord şi de vest nu s-au putut cerceta, fiind distruse de construcţii moderne. Clădirea a fost compartimentată, cu ajutorul unor pereţi de lemn, în cel puţin patru încăperi; pavimentul său din *cocciopesto*, gros de 10—15 cm, păstrează foarte bine spaţiile ocupate odinioară de bîrnele pereţilor despărţitori.

Camera 1, aflată la vest, a fost parţial distrusă atît de faza următoare (a III-a) a clădirii antice, cît şi de amintitele construcţii moderne. Lăţimea ei este de 3,70 m. Între ea şi camera 2, situată la est, se ridica un perete lat de 22 cm. Camera 2, păstrată mai bine, are dimensiunile de 3 × 2,35 m. Camera 3 (fig. 42), cea mai bine păstrată, situată şi mai spre est, este despărţită de camera 2 printr-un perete lat de 32 cm, iar de camera 4, aflată la nord de ea, printr-un perete lat de 22 cm. Dimensiunile sale sînt de 3,45 × 3,40 m. Ca-



Fig. 42. Camera 3 din faza a II-a a clădirii EM 13.

mera 4, parţial distrusă de zidurile din faza următoare şi de construcţiile moderne, are dimensiunile de 4 × 3,40 m.

În faza a III-a, clădirea de lemn este demolată şi se construieşte alta, cu ziduri de piatră. Din această fază au fost găsite pînă acum doar o parte din zidurile sudic şi estic, care nu mai urmează traseul pereţilor de lemn. Astfel, zidul estic distruge o parte din pavajul camerei 4, iar cel sudic se îndepărtează treptat, cu 38—60 cm, de peretele sudic al clădirii din faza a II-a. Între zidurile fazei a III-a se aşază un strat gros de umplutură din pămînt galben, pigmentat cu mortar şi cărbune. Latura sudică a fost găsită pe o distanţă de 9 m, iar cea estică a putut fi urmărită pe o lungime de

10,25 m. Lăţimea zidurilor, construite în *opus incertum* din piatră de rîu legată cu mortar, este de 40 cm.

Faza a IV-a este, la drept vorbind, o compartimentare ulterioară a clădirii din faza a III-a. Ei îi aparţin două ziduri adosate zidului sudic şi, respectiv, celui estic ale fazei a III-a. Aceste ziduri sparg pavimentul de *cocciopesto* din faza a II-a al camerelor 1 şi 4.

Cîteva descoperiri permit formularea unor concluzii de ordin cronologic. Astfel, în camerele din faza a II-a s-au găsit trei vase de *terra sigillata*, databile la începutul secolului al II-lea e.n., dintre care un castron este expus în muzeu (vezi p. 206), iar în stratul inferior al umpluturii dintre zidurile fazei a III-a, a apărut o monedă de la împărăteasa Faustina, soţia lui Antoninus Pius, moartă în anul 140 e.n. Despre faza a IV-a nu se poate spune nimic, deoarece nivelul ei a fost distrus în epoca modernă.

3. Templul zeiţei Nemesis (fig. 32/2; fig. 43). Aşezat în imediata apropiere a porţii de est a amfiteatrului (spre sud de aceasta), templul lui Nemesis a fost scos la lumină între anii 1891 şi 1893, cu prilejul dezvelirii parţiale a amfiteatrului de către P. Király şi G. Szinte. Rezultatele săpăturilor n-au fost publicate, dar templul este amintit, în treacăt, de G. Szinte, care ne-a lăsat, de asemenea, un profil şi un plan al lui.

Intervenţiile, unele neinspirate, făcute, în decursul timpului, pe monument i-au schimbat considerabil înfăţişarea şi sondajele recente de verificare n-au putut elucida toate problemele pe care edificiul le ridică. Cu toate acestea, s-au putut stabili următoarele:

Iniţial a existat, pe locul templului, o construcţie anterioară amfiteatrului, din care pot fi sesizate cîteva încăperi. De zidul exterior A al acestei clădiri, lat de 1 m, se leagă alte ziduri interioare mai subţiri (55 cm) sau mai groase (B, C: 90 cm), care compartimentau edificiul. Primei faze îi aparţinea şi o fîntînă (pe plan:



Fig. 43. Vedere aeriană a templului zeiţei Nemesis.

F), astupată în prima jumătate a secolului al II-lea. Fîntîna ne permite să conchidem că aripa de sud-est a clădirii din prima fază era o curte, limitată spre nord de zidul D.

Cu prilejul construirii amfiteatrului şi a templului, unele din zidurile clădirii, demolate în cea mai mare parte, sînt refolosite. Acum se construieşte o incintă dreptunghiulară cu lăţimea de 15 m (lungimea nu s-a putut stabili cu exactitate). În interiorul incintei se ridică templul de mici dimensiuni (8 × 6,50 m; fig. IV), supraelevat, în al cărui pronaos (4,20 × 1,80 m) se ajungea prin intermediul unor trepte care astăzi nu se mai păstrează, dar care erau vizibile la sfîrşitul secolului trecut. *Cella* era o încăpere uşor dreptunghiulară de 4,50 × 3,55 m; ea avea, pare-se, un subsol cu acces

din interior. Zidul estic al cellei trece peste marginea fîntînii din prima fază. Păstrînd, probabil, zidurile B, C și D din prima fază, constructorii amenajează în spatele templului două încăperi, cu un acces dinspre exterior în cea estică. Este posibil ca templul să fi avut un portic pe latura sa de răsărit.

În ultima fază a construcției, incinta a fost lărgită (27,50 × 21,30 m) prin desființarea zidului sau a porticului de pe latura de est și prin adăugarea a două încăperi mari (dimensiuni interioare: 7,20 × 4,30 m) în colțul sud-estic. Tot acum se adaugă, la nord de templu, o construcție de mari dimensiuni, care îl lega, probabil, de *schola gladiatorum*. Prin prelungirea unui zid al acestei construcții pe direcția nord-sud, se amenajează o altă încăpere în colțul nord-estic al templului.

Se pare că, în această ultimă fază, templul a fost înglobat într-un complex de clădiri, săpat parțial, care ocupa întreaga fațadă de est a amfiteatrului.

Nemesis, zeiță a norocului și a sorții, era adorată de gladiatori, ceea ce explică și prezența templului lîngă amfiteatru. O inscripție (CIL III 1547), văzută și copiată de A.F. Marsigli la Marga, localitate aflată la circa 23 km vest de Sarmizegetusa, ne informează că templul a fost construit de *Aelius Diogenes* și de *Silia Valeria* (fig. 44); este probabil că inscripția, ridicată la Ulpia Traiana, a ajuns mai tîrziu, nu se știe cum, la Marga.

4. Templul lui Liber Pater. Divinitate arhaică din Italia centrală, *Liber Pater* era, împreună cu perechea sa *Libera*, protectorul viței de vie și al fertilității ogoarelor. Această împrejurare a dus la asimilarea sa cu *Dionysos-Bacchus* și la răspîndirea cultului său în întreg Imperiul Roman. Numeroase monumente epigrafice și sculpturale închinate acestui zeu sau acestei perechi divine au fost descoperite în provincia Dacia.

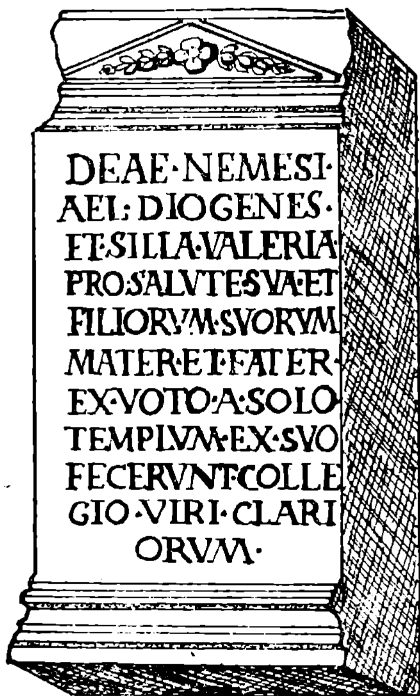


Fig. 44. Inscripţia de fundaţie a templului zeiţei Nemesis.

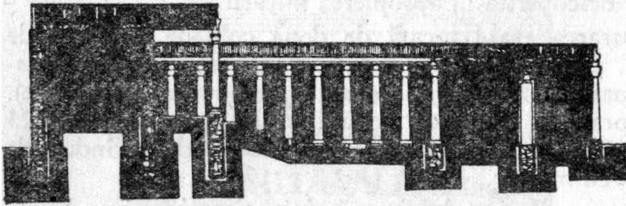
Situat la circa 300 m spre nord-est de amfiteatru, templul lui Liber Pater (fig. 45; fig. V) este orientat N—S, intrarea aflîndu-se pe latura lui sudică. Templul are o formă rectangulară şi următoarele dimensiuni exterioare: latura sudică: 20,20 m; latura estică: 25,30 m; latura vestică: 25,50 m; latura nordică: 20,40 m. Zidul exterior al templului era, probabil, plin pînă sus. Despre decoraţia sa avem puţine date, furnizate de frag-

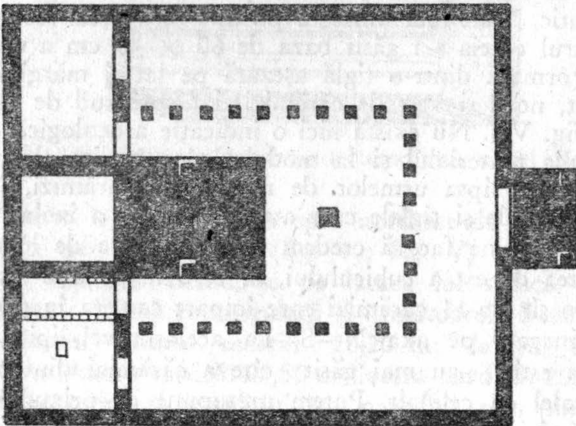
mentele cîtorva blocuri de marmură fasonate, provenind cu siguranță din antablament, și de o colonetă de gresie descoperită în apropierea intrării.

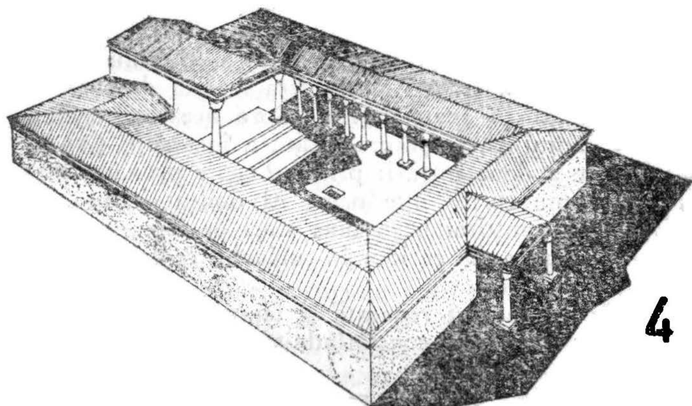
Intrarea era flancată de două coloane corintice de gresie, așezate pe blocuri din aceeași rocă (s-a mai păstrat partea inferioară a fusului uneia dintre coloane). Din prag se păstrează două blocuri de calcar de 1,23 × 0,65 × 0,29 m, puse pe o temelie din două rînduri de piatră cu mortar.

Pronaosul templului, mărginit spre interior de un portic cu coloane de gresie, trebuie să fi fost pavat cu lemn, căci nu s-a găsit nici o urmă de alt tip de paviment. Pronaosul comunica cu două *cubicula* dispuse simetric față de al treilea *cubiculum*, central. Cele două cubicule laterale măsoară cîte 6,50 × 4,50 m.

Toată zona de nord-est a templului a fost transformată, în timpurile moderne, în carieră de piatră, ceea ce a dus la însemnate distrugeri și la deranjarea straturilor arheologice. De aceea, în cubiculul de est al templului nu s-a mai putut surprinde nivelul de călcare antic. Mult mai bine s-a păstrat încăperea vestică, în centrul căreia s-a găsit baza de 60 × 45 cm a unui altar, formată dintr-o țiglă așezată pe lat și mărginită spre est, nord și vest de cărămizi, iar spre sud de altă țiglă (fig. VI). Nu există nici o indicație arheologică cu privire la materialul și la modul de construire ale altarului, dar lipsa urmelor de mortar pe cărămizi, înseși cărămizile și țiglele care aveau rolul de a izola altarul de sol ne fac să credem că altarul era de lemn. În partea de est a cubiculului, la 1,50 m de altar, s-a găsit un șir de 11 cărămizi care împart camera în două părți inegale pe axa N—S. La același nivel, lipite de peretele estic, s-au mai găsit cîteva cărămizi dintr-un șir paralel cu celălalt. Putem presupune că primul șir de cărămizi constituia postamentul unui perete de lemn,


2


1



0 2 4 6 8 10m



3

Fig. 45. Templul zeului Liber Pater: 1. Plan; 2. Secţiune longitudinală; 3. Vedere frontală; 4. Reconstituire.

care crea astfel un coridor aflat în legătură directă cu incinta interioară a templului printr-o intrare a cărei urmă s-a identificat pe latura sudică a cubiculului. Prin acest perete, camera cu altarul era izolată de cubiculul central, aflat în spatele cellei. Spre această concluzie duce şi faptul că, pe latura sudică a încăperii, s-au găsit urmele a două intrări: prima dinspre pronaos, iar a doua dinspre curtea interioară. Al doilea şir de cărămizi putea constitui baza unei scări de lemn, necesară pentru a ajunge din coridor în cubiculul central, al cărui nivel era mai ridicat.

Încăperea a fost reparată şi tencuită de mai multe ori, pe peretele estic constatîndu-se trei straturi de tencuială suprapuse.

Numeroasele reliefuri reprezentîndu-l pe *Silvanus* şi un altar dedicat aceleiaşi zeităţi ne fac să credem că această încăpere era consacrată iniţial cultului lui Silvanus, zeu apropiat ca atribuţii de Liber Pater.

Cubiculul central avea nivelul de călcare mai ridicat cu circa 50 cm faţă de cele laterale, dar mai coborît decît al platformei altarului. Într-o primă fază, contemporană cu şirul de cărămizi din cubiculul vestic, camera pare să fi fost podită cu lemn. În faza următoare, corespunzătoare altarului din încăperea vestică, nivelul de călcare este înălţat artificial, pavimentul fiind acum din cărămidă.

În ceea ce priveşte intrarea în cubiculul central, nu există nici o indicaţie arheologică. Cert este că prin spatele altarului nu se putea intra. Dacă în prima fază a existat o intrare dinspre cubiculul vestic (mai exact dinspre coridorul dintre cele două şiruri de cărămizi), ea a fost închisă în faza a doua. Rămîne ca unică posibilitate aceea ca intrarea să se fi făcut dinspre încăperea estică. Urmele ei nu s-au putut identifica deoarece zidul despărţitor dintre cele două *cubicula* (central şi estic) a fost scos complet în epoca modernă.

Dacă în cubicule s-au identificat urme ale refacerilor templului, în pronaos și în curtea interioară ele lipsesc. Aceste elemente rămîn, se pare, neschimbate pe întreaga durată de funcționare a lăcașului de cult.

Porticul templului, așezat pe o puternică temelie placată cu blocuri de gresie, avea, pe laturile lungi (de est și de vest), cîte 10 coloane de gresie, iar pe latura de sud 8 coloane. Un singur fus de coloană s-a păstrat în întregime (lungime: 2,95 m; diametru: 0,45 m), iar altul a fost găsit fragmentar (1,15 m lungime). Capitelurile corintice ale porticului erau tot de gresie. Porticul, cu laturile lungi de cîte 13 m și cu cea scurtă de 9,55 m, înconjura din trei părți o curte interioară. În centrul curții s-a găsit o groapă pătrată cu latura de 90 cm și cu adîncimea de 25—30 cm. Acest loc putea fi un mic bazin pentru scurgerea apei de ploaie, dar și o amenajare pentru aducerea sacrificiilor.

Cella templului este destul de mică: 6,50 × 5,80 m. Spre altar se urca pe trei trepte, ultimele două în *opus incertum*, iar prima din blocuri de calcar (fig. VII). Nu excludem posibilitatea ca și celelalte trepte să fi fost placate cu marmură sau gresie. Platforma altarului, cu o suprafață de 5,80 × 3,40 m, era străjuită de două coloane corintice de marmură, din care s-au păstrat un fragment de fus și mai multe fragmente din baze și din capiteluri. Din altar nu s-a păstrat nici o urmă.

Templul pare să fi fost împrejmuit de un zid sau de un portic, ale cărui urme s-au găsit la 2,60 m de zidul nordic al edificiului.

În ultima sa fază, templul avea pronaosul acoperit, acoperișul sprijinindu-se pe zidurile exterioare și pe șirul de coloane ale porticului (pl. 45/4). În centru rămînea o curte descoperită. *Cella*, înălțată datorită treptelor, și cubiculul central aveau un acoperiș comun, mai înalt decît cel al pronaosului. Templul impunea prin

intrarea sa monumentală și prin coloanele înalte ale cellei, chiar dacă îi lipsea colonada exterioară caracteristică edificiilor antice de cult.

În interiorul templului s-a descoperit o mare cantitate de material arheologic, sculptural, arhitectonic și epigrafic, din care o bună parte este expusă în muzeu. De o deosebită importanță este o inscripție care atestă distrugerea templului în timpul războaielor marcomanice și refacerea lui în anii următori (vezi p. 176).

5. Sanctuarul zeilor Aesculap și Hygia. Despre existența unui edificiu consacrat zeilor medicinei *Aesculapius* și *Hygia* se știa încă din 1884, cînd G. Téglás îi identifica amplasamentul pe baza a două altare cu inscripție (CIL III 7897, 7898 = IDR, III/2, 168, 177). Din aceeași zonă, situată la nord de incinta urbană și la est de amfiteatru, provin o serie de alte monumente epigrafice sau sculpturale descoperite de-a lungul vremii și dedicate acelorași zeități.

Cercetările efectuate în anii 1973—1976 în zona respectivă au scos într-adevăr la iveală un mare complex cultural consacrat divinităților vindecătoare (fig. 46/1 și fig. VIII). Complexul comportă trei faze, pe care, pentru o mai ușoară înțelegere, le vom trata separat.

Faza I. Din prima fază au fost identificate urmele unei clădiri mari, căreia nu i s-au putut surprinde toate compartimentele (pl.46/2). Această clădire a fost, în cea mai mare parte, demolată, inclusiv temelia, cu excepția unor mici porțiuni unde s-a mai păstrat partea inferioară a zidului sau chiar ziduri refolosite în faza următoare.

Aripa de sud a clădirii se compunea din două încăperi mari; acestea ar mai fi putut fi compartimentate prin ziduri ale căror urme n-au fost însă reperate. Spre nord, construcția continua cu o incintă de zid de piatră prinsă cu mortar. În interiorul acestei incinte, în

partea ei de nord-vest, s-au observat urmele unei temelii superficiale, formate din două-trei rînduri de piatră rotundă de talie mijlocie sau mică, nelegată cu mortar, aflată imediat sub humusul antic. Diferenţa netă dintre acest zid şi incinta construită cu mortar sugerează patul unei clădiri de lemn în interiorul incintei din prima fază. Planul, surprins numai parţial, pare a indica un mic templu cu un *vestibulum* şi o *cella*. Un tip identic de zid s-a găsit în partea de nord-est, în exteriorul incintei; el pare să fi închis o cameră şi un coridor. Şi la est de aripa sudică a clădirii a apărut un astfel de zid, păstrat doar pe o mică porţiune.

Faza I, a cărei destinaţie cu greu poate fi precizată, dar care e probabil să fi fost tot un templu, a avut o scurtă perioadă de existenţă, clădirile de lemn, poate şi celelalte, fiind distruse de un incendiu. Faptul că existenţa lor a fost scurtă este confirmat şi de materialul caracteristic pentru începutul secolului al II-lea e.n., descoperit în clădirile fazei următoare.

Faza a II-a (fig. 46/3—4). Clădirea din prima fază este demolată, iar terenul nivelat, anulîndu-se parţial panta naturală care are o înclinaţie sud-nord de 4%. Se construiesc acum patru edificii independente, notate cu A, B, C, D.

Edificiul A este un mic templu de tip gallo-roman (fig. IX), constînd dintr-o incintă pătrată cu latura de 8,20 m, al cărei zid, lat de 50 cm, este prins cu mortar. În centru se găsea *cella*, de aceeaşi formă, cu latura de 4 m. Zidurile cellei, păstrate mai bine, sînt construite în *opus incertum*, din piatră de rîu legată cu mortar, şi tencuite. Ele au o grosime de 50 cm, cu excepţia celui de vest, gros de 60 cm. În interior, *cella* era pavată cu *cocciopesto* gros de 5 cm, foarte uzat în faţa intrării şi a unui altar de cărămidă de 1,50 × 1 m, adîncit cu 10 cm în nivelul cellei. Intrarea era pe latura de est.

Zidul exterior al micului templu susţinea, probabil, un portic, iar *cella* se înălţa deasupra restului construcţiei.

Templul B (fig. X) a fost construit, în aceeaşi vreme, la sud de templul A. El constă dintr-un naos de formă aproape pătrată (7×6,50 m), o *cella* rectangulară (4,25 × 3 m) şi un *cubiculum* în spate (6,25 × 4,25 m). În faţa naosului se păstrează, la 3,55 m unul de celălalt, două postamente de cărămidă, pătrate, cu latura de 50 cm, probabil baze ale unor coloane care flancau intrarea. Între ele s-a găsit un prag lung de 1,60 m.

În faţa templului se află o platformă de piatră, probabil postament al unui altar pentru sacrificii.

Templul C (fig. XI), situat la sud-vest de templul B, este o clădire rectangulară (7,50 × 5,10 m) cu o temelie superficială. Zidul în *opus incertum* avea o lăţime de 70—75 cm. La colţurile laturii de est se mai păstrează încă două blocuri fasonate de gresie, probabil baze pentru uşorii uşii. În faţa intrării, la 1,50 m distanţă, se găsea un prag din blocuri mari de gresie, lung de 3,15 m, aşezat pe stratul de dărîmături din prima fază. Este de remarcat cantitatea mare de tencuială pictată găsită în această clădire.

Templul D, situat la 2 m spre sud de edificiul C, refoloseşte, pentru latura de vest, un zid din prima fază. El constă dintr-un portic spre est, din care s-au identificat patru postamente pentru coloane, şi o *cella* de 5,90 × 5 m, avînd în centru baza unui altar pătrat de cărămidă. Un zid slab, cu fundament superficial, împarte *cella* pe direcţia nord-sud în două părţi inegale sau, mai bine zis, creează un coridor îngust (70 cm) în spatele altarului. Este foarte probabil ca acest zid slab, din două rînduri de piatră, să fi susţinut un perete de lemn.

Fazei a II-a îi aparţine, probabil, şi o fîntînă circulară săpată la vest de templul A.

Faza a II-a pare să fi sfîrşit în urma unui puternic incendiu în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n., probabil în timpul atacului marcomanic. Cele mai multe urme de arsură s-au descoperit în zona templului A.

Faza a III-a (fig. 46/5). În această fază, trei clădiri din faza precedentă (A, B, C) suferă modificări substanţiale, templul D, fără nici o modificare, continuînd să funcţioneze.

Templul A este reconstituit după incendiu. *Cella* rămîne aceeaşi, comportînd doar reparaţii în exterior şi tencuieli. Zona din exteriorul cellei este lărgită inegal faţă de vechea suprafaţă. Astfel, latura sudică a noii clădiri se suprapune parţial peste latura sudică a fazei anterioare. Laturile de nord şi de sud măsoară acum 10,25 m, iar cele de est şi de vest cîte 10 m. Nivelul interior se ridică cu circa 20 cm. În faţa cellei s-a surprins un pavaj slab de *cocciopesto* şi baza unui mic altar de cărămidă, iar porticul înconjurător a fost transformat într-un ambulatoriu.

Templul B dispare în urma catastrofei; el este demolat, peste *cella* şi pronaosul său întinzîndu-se o curte pavată cu lespezi de gresie. În colţul de nord-est al ei se sapă o fîntînă pătrată, cu latura de 75 cm, adîncă de 4,5 m. Cubiculul din spate este inclus într-o clădire nouă, de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de 9,50 × 6,50 m. Este posibil ca în noua clădire să se fi refolosit zidul exterior vestic al templului precedent.

Cantitatea mare de cărămidă în formă de pişcot descoperită în zona templelor B şi C, în nivelul superior, imediat sub glie, presupune, cel puţin pentru aceste clădiri, un paviment de acest tip.

Templul C, cu temelii slabe, este şi el demolat în această fază. Între templele B şi D se construieşte acum

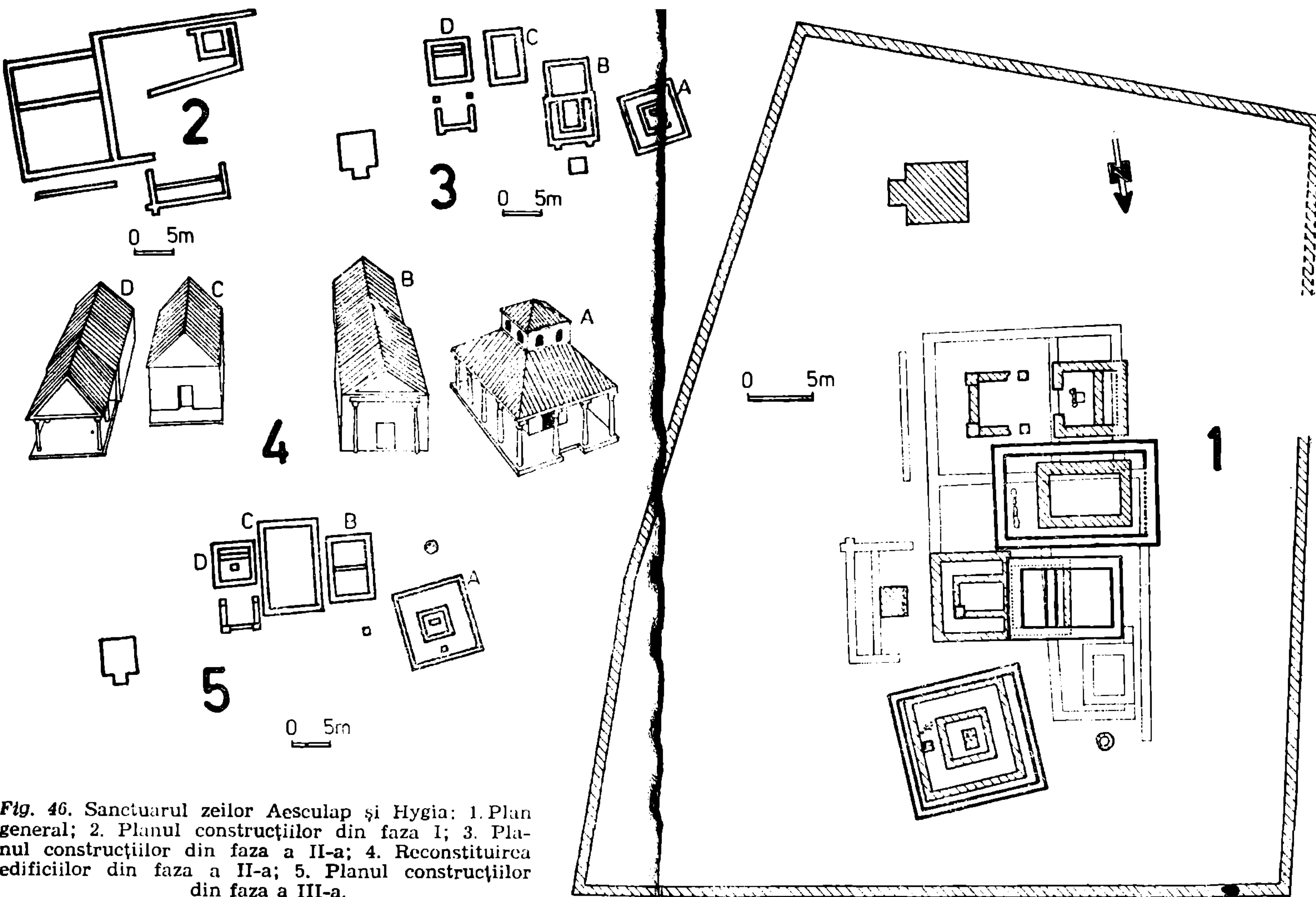


Fig. 46. Sanctuarul zeilor Aesculap şi Hygia: 1. Plan general; 2. Planul construcţiilor din faza I; 3. Planul construcţiilor din faza a II-a; 4. Reconstituirea edificiilor din faza a II-a; 5. Planul construcţiilor din faza a III-a.

un edificiu cu temelii puternice, late de 90 cm, bine prinse în mortar. Edificiul este de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de 12,80 × 8,10 m. El cuprinde cu totul în interiorul său vechea clădire, inclusiv pragul.

Destinația clădirilor B și C din ultima fază este greu de precizat, dar, judecînd după fragmentele de altare și de tăblițe votive consacrate zeilor medicinei, descoperite în interiorul lor și în jur, și aceste edificii slujeau, într-un fel sau altul, cultului lui Aesculap și al Hygiei.

În incinta templelor, la sud-est de templul D, s-a descoperit și o construcție pătrată cu prag, cu latura de 5 m. Din această construcție s-a păstrat o platformă de piatră cu o groapă rotundă în centru. Clădirea avea, probabil, pereți de lemn. Cantitatea mare de așchii de marmură descoperite în jurul său pledează pentru ipoteza unui atelier de pietrărie care asigura necesitățile sanctuarului, dar executa și alte lucrări de sculptură cu diverse destinații. În apropierea platformei a fost găsit, bunăoară, cadranul solar neterminat care se află acum în muzeu (vezi p. 205—206).

Zidul de incintă al întregului complex sacru a fost construit, probabil, în faza a II-a, după distrugerea incintei primei clădiri. Complexul se întindea și în afara zidului de incintă, spre nord. Nu excludem existența, în apropierea templelor, a unui spital, prezență obișnuită pe lîngă sanctuarele dedicate zeilor medicinei.

După reconstrucția din faza a III-a, complexul de cult funcționează, fără intervenții esențiale, aproape un secol. Stratigrafia orizontală, realizată pe baza opaițelor găsite în număr mare în incinta templelor, indică o deplasare, în timp, a importanței clădirilor pentru cult de la nord spre sud. Se pare că, în ultima parte a intervalului, templul A a fost puțin sau chiar deloc utilizat, activitatea concentrîndu-se în cele două clădiri rectangulare și în templul D.

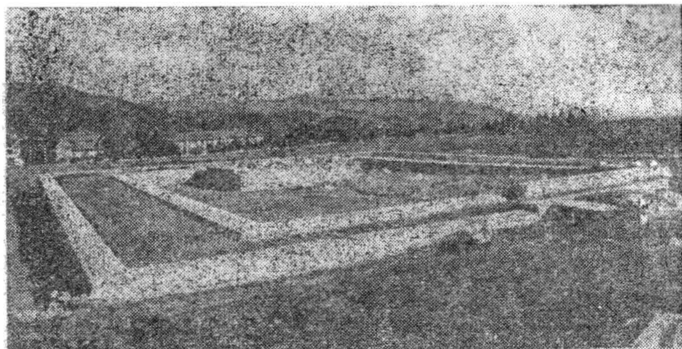
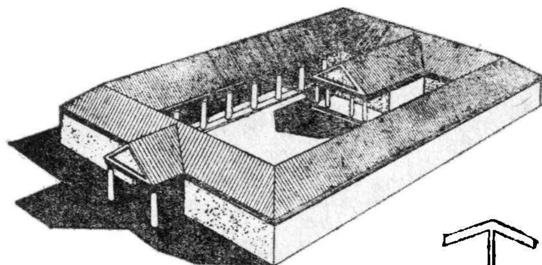


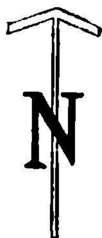
Fig. 47. Templul mare. Vedere generală.

Complexul este părăsit după abandonarea Daciei și se ruinează de vechime. Mai mult, primii creștini devastează interioarele, aruncînd statui și plăci votive în fîntîna pătrată, astupată pe jumătate, pe care acum o astupă complet.

Părăsind sanctuarul lui Aesculap și al Hygiei și apucînd pe drumeagul care duce spre incinta urbană, lăsăm în stînga (spre est) o zonă în care s-au degajat alte trei edificii. Descrierea lor se va face de la est la vest.

6. Templul mare. A fost numit convențional astfel un edificiu de cult de 46,30 × 34 m (fig. 47 și 48/1). El are un *vestibulum* flancat de două coloane corintice (una din ele a fost restaurată și ridicată pe postamentul ei; fig. 49) și un *pronaos* de forma unui coridor acoperit, cu colonadă pe laturile interioare, care înconjoară *peribolul* și *cella*, întrerupt în partea de nord de o încăpere a cellei. Peribolul constă dintr-o curte interioară, descoperită, de 31,20 × 21,30 m, mărginită de porticul pronaosului. *Cella* templului este construită în partea de nord a curții. Substrucțiile ei se





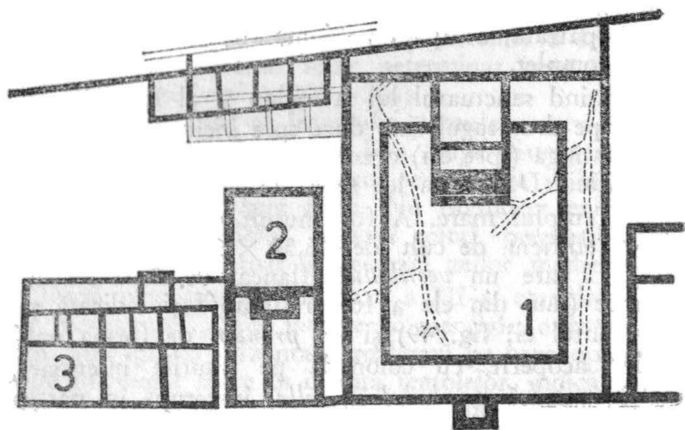


Fig. 43. Zona din apropierea zidului de nord al orașului: 1. Planul templului mare (EM 18); 2. Planul templului lui Silvanus (EM 19); 3. Planul atelierului de sticlărie (EM 21); 4. Reconstituirea templului mare.

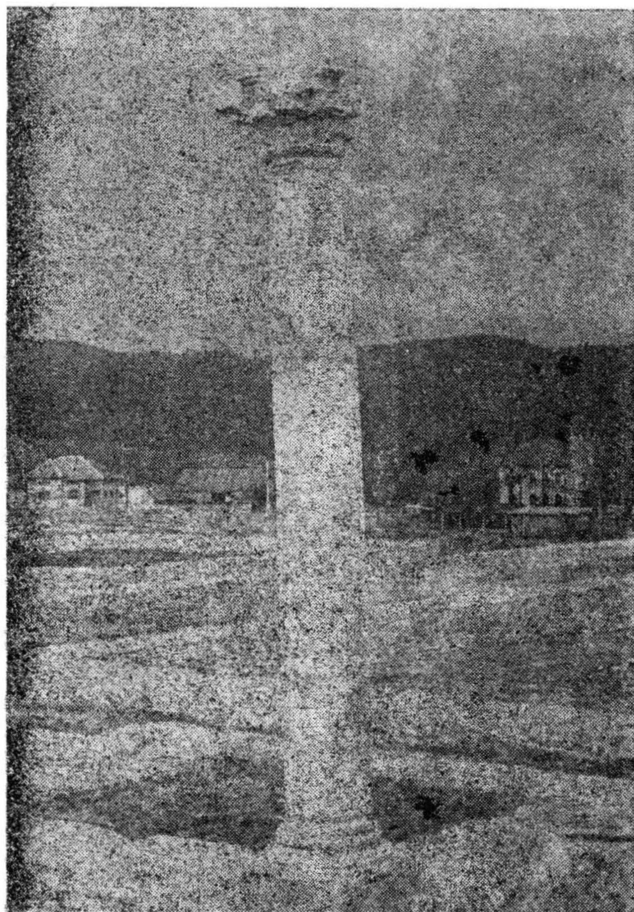


Fig. 49. Coloană corintică la intrarea în templul mare.

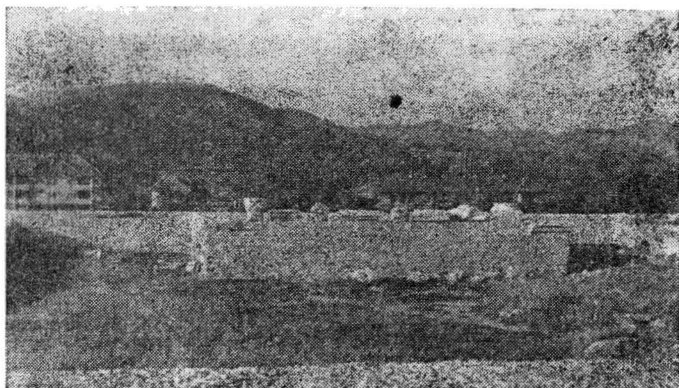


Fig. 50. Platforma altarului din templul mare.

compun dintr-o platformă masivă de piatră (fig. 50), de 10 × 3,30 m, un spațiu liber (8,10 × 2,30 m) în spatele platformei, în care s-a găsit un strat gros de pămînt bine bătut, și o cameră mare (8,10 × 8,10 m) în spate. La un moment dat, postamentul de piatră a fost lărgit spre sud cu un zid construit în fața lui, lat de 1 m, platforma dobîndind acum dimensiunile de 10 × 4,30 m. Este de remarcat faptul că acest zid nu are o față regulată spre sud. Din nefericire, terenul a fost nivelat cu mașini grele, astfel încît nu se poate stabili relația pe verticală dintre zidul adăugat și platforma propriu-zisă; se știe doar că între temeliile lor există o diferență de 35 cm. Această diferență, precum și calitatea inferioară a zidului înclină balanța în favoarea unor trepte existente de la început, căci zidul nu putea asigura rezistența necesară coloanelor corintice masive de marmură, care marcau *cella* (din raportul dintre lățimea cellei și diametrul coloanelor reiese că postamentul de piatră susținea patru coloane).

În spatele templului, oblic pe latura de nord, s-a descoperit un zid cu totul diferit ca structură de zidul edificiului propriu-zis. El poate face parte dintr-o incintă comună (*temenos*) a mai multor lăcaşuri de cult.

Templul mare a fost construit pe o pantă nord-sud destul de pronunţată (3,5%). Nivelarea terenului s-a făcut prin umplerea spaţiului interior cu moloz şi pămînt. Rămîne o enigmă în ce consta pavajul edificiului, căci, din păcate, nivelul de călcare antic n-a putut fi surprins nicăieri din pricina deranjamentelor moderne.

În umplutura de pămînt şi moloz a fost descoperită o reţea de canale construite, în epoca medievală, din pietre de rîu, cărămizi, piese arhitectonice şi sculpturale de marmură. Canalele urmează panta naturală a terenului şi ies din templu prin latura nordică a acestuia.

În pereţii canalelor au fost aşezate şi cîteva altare fragmentare, trei dintre ele păstrînd, parţial, numele divinităţilor cărora le-au fost închinate, respectiv Diana, Iuno şi Hercules Augustus. Ele nu ne pot da însă o indicaţie precisă cu privire la natura templului, căci provin, probabil, de la alte edificii. Divinitatea tutelară a templului mare rămîne, deci, necunoscută.

Marea cantitate de moloz care a servit la nivelarea terenului trebuie pusă în legătură cu distrugerile provocate în zona *extra muros* de atacul marcomanic din anul 170 e.n. Această împrejurare datează construirea templului mare în ultimul sfert al secolului al II-lea.

7. **Templul lui Silvanus** este situat la sud-est de amfiteatru şi la circa 50 m de zidul oraşului, în apropierea colţului nord-estic al acestuia, imediat la vest de templul mare (fig. 48/2 şi fig. 51). Construcţia s-a suprapus peste o clădire mai veche, ale cărei ziduri au fost, în cea mai mare parte, demolate şi numai într-o mică măsură refolosite pentru noul edificiu.

Templul are o formă dreptunghiulară şi dimensiunile de 28 × 12,80 m. Zidul, lat de 0,80 m, este con-

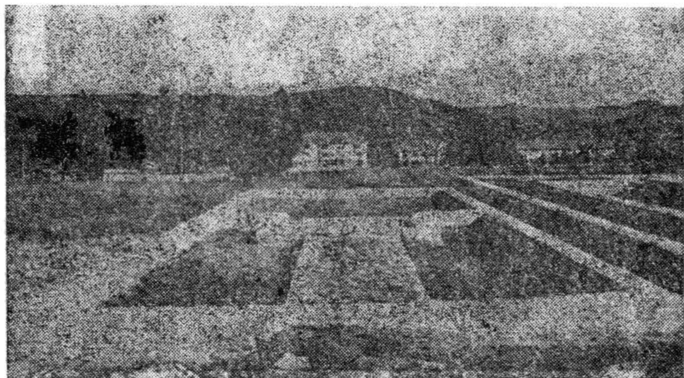


Fig. 51. Templul zeului Silvanus.

struit în tehnica *opus incertum* din piatră de rîu legată cu mortar. La 14,80 m spre nord de latura sudică, pe care se afla, probabil, intrarea, clădirea este împărțită printr-un zid median est-vest în două părți inegale. Dealtminteri, cele două compartimente se deosebesc și în alte privințe.

În primul compartiment, cel de sud, s-au surprins două faze de construcție. Primei faze, distruse în urma unui incendiu puternic care a afectat grav însuși pavajul de *cocciopesto* al încăperii, îi aparțin temeliile unei baze de altar, respectiv ale cellei de 3,80 × 1,30 m, lipite de peretele nordic al camerei. Un zid aparținînd vechii clădiri, lat de 40 cm și aflat la 3,60 m de latura de vest a camerei, a fost refolosit, el secționînd camera pe direcția nord-sud. Dacă zidul amintit avea un pandant la aceeași distanță de latura estică, atunci încăperea a fost împărțită în trei nave, dar, din păcate, urmele acelui zid presupus nu s-au găsit. Cert este însă că exista o diferență de circa 30 cm între nivelul de călcare din partea de est și cel din partea de vest a zidului refolosit.

În faza următoare, se repară pavimentul templului, care se înalță acum cu 10 cm în navele laterale, iar nava centrală este pardosită cu lespezi de piatră așezate peste un strat de dărîmătură cu multe țigle. Pavajul de piatră se păstrează mai bine lîngă *cella*, unde are o lățime de 2,65 m. La marginea lui de est s-a găsit o bază de coloană cu plinta neobișnuit de groasă (25 cm), fracturată. Aceasta putea face parte dintr-un șir de baze paralel cu zidul refolosit din partea de vest a pavajului, încăperea fiind astfel împărțită în trei nave. Nivelul navelor laterale este cu 25—30 cm mai coborît decît nivelul navei centrale.

Cella este lărgită în faza a II-a, ajungînd acum la dimensiunile de 5,10 × 2,10 m.

La mijlocul secolului al III-lea e.n., clădirea suferă un nou incendiu, după cum reiese din stratul gros de dărîmătură și arsură cu monede de la Gordianus al III-lea (238—244) și de la Gallienus (253—268). Se pare că după aceasta, templul n-a mai fos refăcut niciodată.

Încăperea mare din spate (dinspre nord) este mult mai simplă, necompartimentată. Și în interiorul ei s-au surprins vestigiile clădirii anterioare, precum și urmele (arsură și dărîmături) ale celor două incendii menționate mai sus. Cantitatea extrem de mare de oase de animale descoperite în ambele niveluri ale încăperii, lipsa pavajului și a legăturii cu încăperea din față sugerează că avem de-a face cu o curte acoperită (în stratul de dărîmătură predomină țigla) pentru animalele necesare sacrificiilor.

Identificarea edificiului ca templu al lui Silvanus se datorează unui *ex voto* descoperit în nava estică, în care apare sculptat *Silvanus* însoțit de nouă *Silvanae* (vezi mai jos, p. 191).

8. Atelierul de sticlărie se află la 1,05 m spre vest de templul lui Sivanus. El este orientat est-vest şi măsoară 25,70 × 13,25 m (fig. 48/3 şi 52).

Prima fază a edificiului este contemporană, probabil, cu zidul din încăperea sudică a templului lui Silvanus, care susţine platforma pardosită cu lespezi de piatră.

În faza a II-a, ulterioară templului, clădirea este lărgită spre miazănoapte prin construirea unui zid la 2,85 m de peretele ei nordic. Cum acest zid se adosează la latura vestică a templului lui Silvanus, în partea de nord a construcţiei se formează un fel de coridor între vechiul perete şi noul perete.

La un moment dat, la o distanţă de 5,80 m spre vest de colţul nord-estic al clădirii, se construieşte o cameră-anexă, ale cărei dimensiuni exterioare sînt de

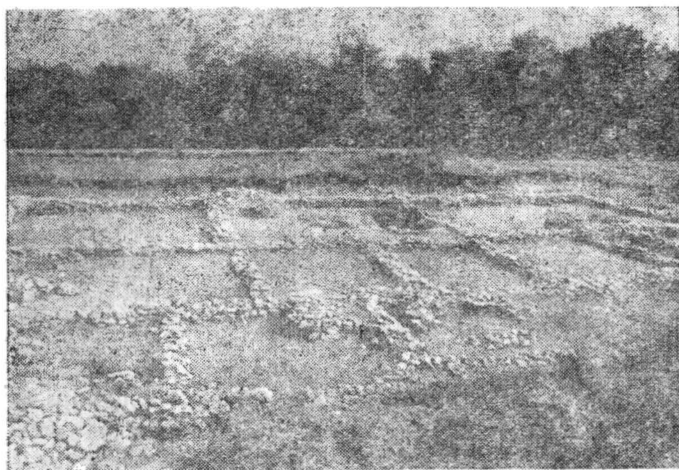


Fig. 52. Atelierui de sticlărie.

4,40 × 4,30 m. Ea putea servi drept magazie de cereale sau de făină, căci imediat la vest s-a descoperit un cuptor de pîine.

Două din cele 10 încăperi ale clădirii, aflate în partea de sud-est a ei, erau folosite pentru prepararea şi prelucrarea sticlei; într-una din aceste camere au fost descoperite trei cuptoare de sticlărie (fig. 53), iar în cealaltă două. Aici se desfăşura întreg procesul tehnologic de prelucrare a sticlei; într-un cuptor (fig. 54) se obţineau turtele de sticlă prin topirea siliciului şi a celorlalte elemente componente, în al doilea turtele de sticlă erau retopite, iar în al treilea cuptor se coceau recipientele confecţionate din sticlă pentru a se evita răcirea bruscă şi deteriorarea lor. În cealaltă cameră, aflată la est de prima, două cuptoare de mici dimensiuni serveau, probabil, la confecţionarea unor obiecte mărunte.

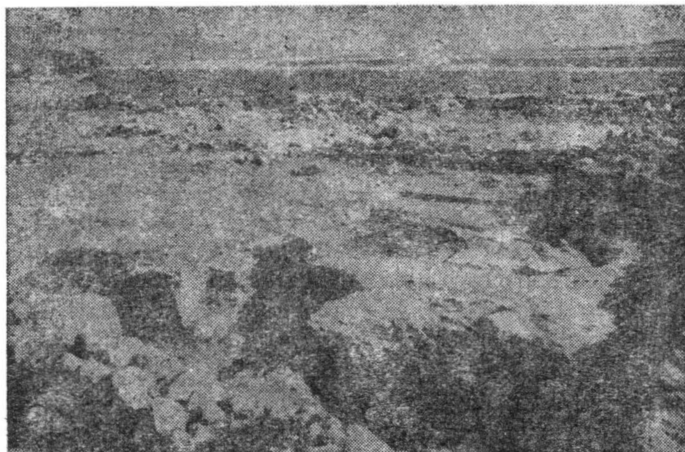


Fig. 53. Încăpere cu trei cuptoare din atelierul de sticlărie.



Fig. 54. Atelierul de sticlărie. Cuptorul pentru topirea siliciului.

Destinaţia celorlalte 8 încăperi ale construcţiei n-a putut fi, deocamdată, stabilită.

La răsărit de templul mare se află altă clădire, împărţită şi ea în două încăperi (una la nord, cealaltă la sud), care urmează abia să fie cercetată.

B. *Edificii INTRA MUROS*

Revenind la drumeagul de la care ne-am abătut pentru a vizita templul mare, templul lui Silvanus şi atelierul de sticlărie, continuăm să urcăm uşor şi astfel pătrundem în interiorul oraşului antic. După numai

cîteva zeci de pași ne întîmpină, pe stînga, în locul de hotar denumit „Grohotea Tornească“, mai multe edificii romane, desemnate convențional prin cifre.

1. Clădirea 001 (fig. 55/1) este situată la circa 30 m de zidul nordic al Ulpiei Traiane. Este un edificiu impunător, orientat est-vest, ale cărui ziduri exterioare, late de 1,20—1,40 m, sînt întărite cu contraforturi masive de piatră de stîncă, aflate la 1,58 m unul de altul. Dimensiunile clădirii sînt de 56,40 × 20,60 m, la care se adaugă dimensiunile contraforturilor, adică 2,60 m pe lungimea clădirii și 2,50 m pe lățimea ei. Înălțimea maximă pe care s-au păstrat zidurile exterioare este de 3,28 m.

Temelia zidurilor exterioare este formată, pe o înălțime de 60 cm, din piatră măruntă de rîu legată cu pămînt și, pe o înălțime de 30 cm, din piatră de rîu mai mare, legată cu mortar slab. Imediat deasupra solului antic, zidul se îngustează cu 8,5 cm și aspectul său este diferit de al temeliei. Miezul zidului este în *opus caementicium*, iar paramentele în *opus incertum* din piatră de carieră.

În interiorul ei, clădirea 001 este străbătută pe toată lungimea de 5 ziduri paralele, late de 1—1,15 m, care formează astfel 6 compartimente (nave). Cele mai largi (2,15 m) sînt navele de nord și de sud, celelalte măsurînd în lățime 1,80—2 m. Aceste ziduri intermediare se aflau la subsolul clădirii, avînd menirea să susțină planșeul parterului, care, cel puțin în porțiunile săpate pînă acum, nu s-a păstrat. Nimic nu ne îndreptățește, deocamdată, să afirmăm că parterul ar fi prezentat aceeași compartimentare, realizată prin ziduri sau șiruri de coloane.

Zidul de pe laturile de est, sud și vest ale clădirii este străpuns, din loc în loc, la distanțe variabile, de deschizături rectangulare de 40 cm lățime, foarte pro-

babil pentru aerisire. Bănuim că asemenea deschizături se află şi pe latura de nord, încă neinvestigată.

În interiorul şi în exteriorul clădirii au ieşit la iveală ţigle şi cărămizi, multe din ele cu stampila legiunii a IV-a *Flavia Felix*, iar una, databilă în anul 158 e.n., cu stampila unei officine private. De asemenea, au fost descoperite diverse obiecte de fier, bronz şi lut ars.

Judecînd după analogiile arhitectonice din Imperiu, clădirea 001 trebuie să fi fost un hambar (*horreum*).

2. Clădirea 002 (fig. 55/2) se află imediat la sud de clădirea 001, cele două edificii fiind despărţite de o curte. Ea cuprinde mai multe încăperi, care vor fi descrise mai jos în ordinea în care au fost identificate şi dezvelite prin săpături (cercetările nu s-au încheiat încă la data întocmirii acestui ghid).

Camera 1 constituie un fel de coridor, lung de 33,25 m şi lat de numai 3—3,25 m. Pereţii ei, laţi de 60 cm, sînt construiţi în *opus incertum* din piatră de rîu legată cu mortar. În înfăţişarea ei actuală, camera nu reprezintă faza cea mai veche de construcţie din acest punct; această fază este ilustrată de un zid demolat parţial, aflat în partea de sud-est a camerei.

Solul antic (nivelul clădirii celei mai vechi) se află la o adîncime de 1,11 m faţă de suprafaţa actuală. Cu prilejul demolării primei construcţii şi al ridicării clădirii 002, s-a aşternut peste el un strat gros de circa 45 cm de pămînt, cremene sfărîmată şi oase calcinate şi apoi un strat subţire de nivelare. Zidul clădirii vechi a fost păstrat pînă la înălţimea necesară pentru ca el să susţină pavajul de *cocciopesto* al camerei 1. Deoarece clădirea aparţinînd fazei mai vechi se întindea numai în partea de est a încăperii 1, în partea de vest a acesteia a fost ridicat un zid nou pentru susţinerea pavajului.

Zidul sudic al încăperii 1 este mai scurt decît cel nordic, el avînd numai 30,65 m. Se pare, deci, fie că

încăperea 1 avea în partea sa vestică forma literei L, fie că ea comunica, printr-o deschidere largă de 2,60 m, cu altă încăpere (pe plan: 12). Zidul care, pe plan, blochează presupusa deschidere se află la un nivel inferior celui al pavajului şi poate aparţine unei construcţii mai vechi.

Camera 1 era încălzită cu ajutorul a două cuptoare, unul aflat în partea de est, la 2,90 m de peretele răsăritean al încăperii, iar celălalt în partea de vest, la 6,50 m de zidul apusean; gura celui de-al doilea cuptor a fost amenajată în zidul sudic al camerei şi avea o boltă de cărămizi, astăzi prăbuşită; canalul era larg de 62 cm şi era căptuşit cu cărămidă.

Numai în partea de răsărit a încăperii stîlpii hypocaustului ocupă întreaga ei lărgime, fiind aşezaţi în 6 rînduri de cîte 5. În rest, hypocaustul ocupă numai jumătatea nordică a camerei şi are numai 3 rînduri de cîte 5 stîlpi, ceea ce înseamnă că încăperea era încălzită numai pe jumătate. În jumătatea de est a încăperii, pilele hypocaustului (fig. 56) sînt formate dintr-o cărămidă-bază de dimensiuni diverse, din 8 cărămizi pătrate de 16 × 16 × 6 cm, peste care urma o cărămidă mai mare (20 × 20 × 5 cm) şi apoi una de dimensiuni şi mai mari (acestea din urmă fiind toate fragmentare, dimensiunile lor exacte n-au putut fi stabilite). Hypocaustul nu este însă construit într-o manieră unitară: pe o anumită porţiune cărămizile pilelor sînt circulare, iar în partea de vest cărămizile de mici dimensiuni au fost înlocuite cu tuburi de lut ars.

Peretele nordic al încăperii 1 era placat, cel puţin pe anumite porţiuni, cu *tegulae mammatae*, care permiteau circulaţia aerului cald pe verticală.

Camerei 2 i s-a dezvelit zidul vestic şi, pe o lungime de 8,40 m, zidurile nordic şi sudic. Ea prezintă patru faze de amenajare şi funcţionare, din care astăzi

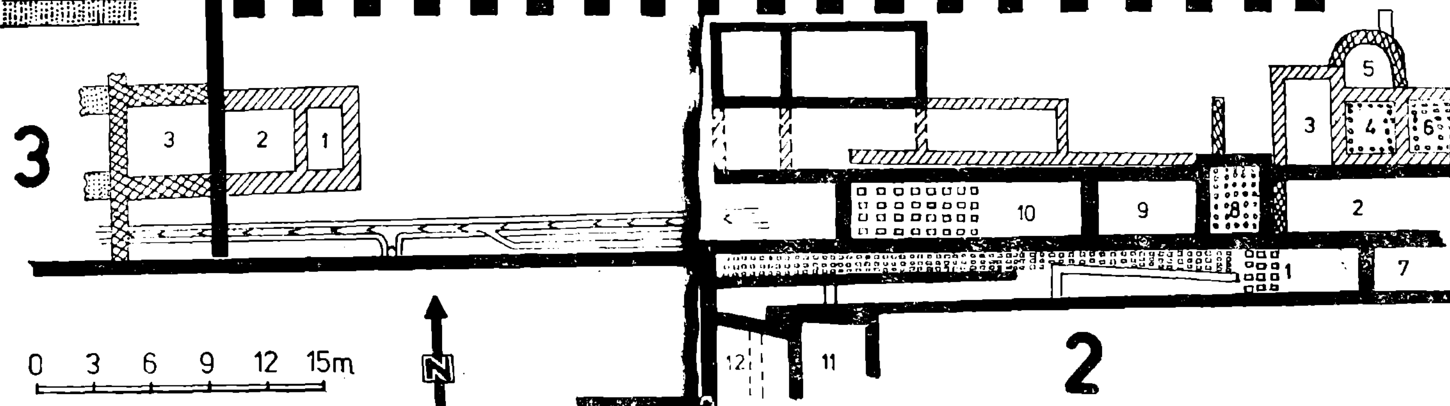


Fig. 55. Planul clădirilor *intra muros:* 1. Clădirea 001; 2. Clădirea 002; 3. Clădirea 004.

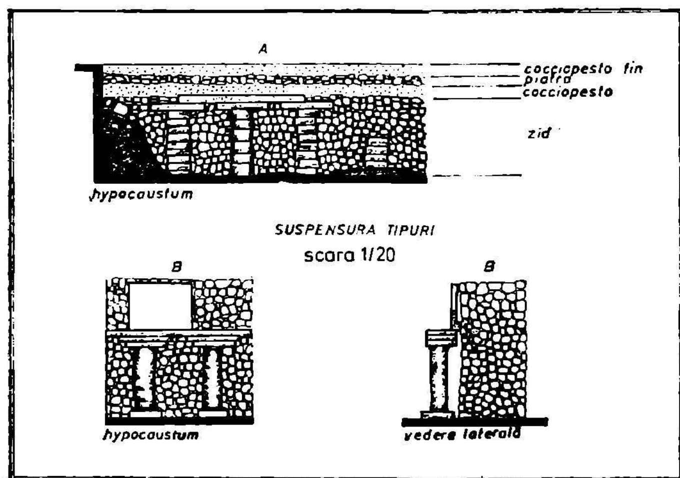


Fig. 56. Instalaţia de *hypocaustum* din încăperea 1 a clădirii 002.

se mai văd, afară de pereţi, o platformă (pavaj?) de ţiglă şi mortar aparţinînd fazei a II-a, două canale şi gura cuptorului (*praefurnium*) care încălzea camera 8 (vezi mai jos), aparţinînd fazei a III-a, şi un zid lat de 0,95 m, adosat peretelui vestic, care aparţine fazei a IV-a şi care obturează gura cuptorului amintit.

Camera 3 (5,15 × 3,15 m) are zidurile nordic (lat de 60 cm) şi vestic, construite din blocuri de gresie fasonată şi din elemente arhitectonice, aşezate pe o temelie din piatră de rîu cu mortar, înaltă de 40 cm. Zidul estic este din piatră de rîu, avînd la 1,55 m de la bază un rînd de cărămidă; paramentul interior al zidului vestic n-a putut fi determinat cu certitudine. La 2,25 m de latura de nord încăperea era traversată de un canal lat de 63 cm, avînd peretele sudic placat cu cărămizi, iar cel nordic tencuit. Canalul a traversat,

probabil, zidurile pe direcţia est-vest, făcînd legătura între un *praefurnium* din exteriorul clădirii şi suspensura camerei 4.

Camera n-a avut aceeaşi înălţime pe întreaga ei suprafaţă. Canalul o împarte în două sectoare, dintre care cel sudic este mai înalt cu 74 cm decît cel nordic. Ambele sectoare au un pavaj masiv de *cocciopesto*.

Încăperea 4 are dimensiunile de 2,90 × 2,70 m. Zidurile nordic şi estic se păstrează pînă la înălţimea rîndului de cărămidă amintit la zidul estic al camerei 3; amprentele cărămizilor se pot observa în mortar. Camera era prevăzută cu *hypocaustum*, dar din acesta nu s-a păstrat decît suportul de *cocciopesto* al pilelor instalaţiei. Pe acest nivel s-au descoperit amprentele unor tuburi de lut ars cu diametrul de 28 cm, care jucau rolul de stîlpi ai hypocaustului; s-au putut distinge 3 şiruri de cîte 5 tuburi şi începutul unui al patrulea şir.

Camera 5 (2,86 × 2,23 m) are o formă absidată, rezultată din unirea, printr-un zid semicircular, a colţului nord-estic al camerei 3 cu zidul exterior (nordic) al camerelor 4 şi 6, în dreptul peretelui despărţitor dintre acestea. Zidul semicircular are o lăţime maximă de 80 cm. Camera a fost pavată cu un strat foarte dur de mortar amestecat cu bucăţi de cărămidă şi piatră, gros de 54 cm.

Camera 6 are lăţimea de 2,95 m şi a fost cercetată spre est pe o lungime de 2,20 m. Zidurile ei sînt identice cu cele ale camerei 4. Au fost surprinse două niveluri de călcare, ambele reprezentate prin cîte un pavaj de *cocciopesto*, cel mai vechi corespunzînd stratului de *cocciopesto* din încăperea 4. Exteriorul peretelui nordic al camerei era tencuit şi zugrăvit în roşu. La 50 cm sub nivelul actual al zidului, pe o lăţime de 1,15 m, a apărut o platformă de piatră de rîu legată cu mortar, un bloc de gresie fasonat fiind încastrat

în extremitatea ei nord-estică. Perpendicular pe acest bloc s-a descoperit începutul unui alt zid, care urmează a fi cercetat.

Camera 7, lată de 3 m, a fost dezvelită pe o lungime de 5 m (est-vest). Ea este împărțită, pe lungime, în două sectoare printr-un zid de cărămidă lat de 75 cm și păstrat fragmentar; sectorul nordic are un pavaj de mortar alb, iar cel sudic de *cocciopesto*. Resturile unui alt zid de cărămidă, probabil anterior peretelui vestic al camerei, se pot vedea la extremitatea apuseană a acesteia. Camera este străbătută de două canale.

Camera 8 a suferit trei reamenajări consecutive, ceea ce presupune patru faze de funcționare, prima fiind slab documentată. În fazele II—III, dimensiunile încăperii, orientate N—S, erau de 3,70 × 2,95 m.

În faza a II-a, încăperea era prevăzută cu o instalație de *hypocaustum*. Stîlpii erau montați pe un pavaj de țiglă și cărămidă așezat pe un strat de nisip cu piatră și mortar, gros de 35 cm. Gura cuptorului hypocaustului se afla în partea de nord a camerei, avea o deschidere de 46 cm și fusese construită din cărămidă. Un zid lung de 2,20 m, surprins în exteriorul încăperii, paralel cu peretele vestic al ei, poate reprezenta unul din pereții prefurniului.

La un moment dat (faza a III-a), se renunță la instalația de încălzire și camera este umplută, pe o înălțime de 50—60 cm, cu pămînt galben amestecat cu var, acoperit cu un strat subțire de *cocciopesto*. Această umplutură va fi baza unei noi suspensuri: prefurniul este construit în camera 2 (vezi mai sus), iar gura sa, largă de 59 cm, este practicată în zidul estic al încăperii 8, la extremitatea sa sudică. Noul *hypocaustum* avea 35 de stîlpi dispuși în 7 rînduri de cîte 5. Stîlpii constau dintr-o bază de cărămidă de

28 × 28 × 7 cm, pe care era prins cu mortar un tub cu diametrul de 24 cm.

În faza a IV-a, cu ocazia ultimei reamenajări a camerei, se renunță definitiv la instalația de *hypocaustum*. Cuptorul este desființat, iar gura sa este blocată, în camera 2, de un zid lat de 95 cm (vezi mai sus). Zidul estic al încăperii este demolat pînă la nivelul pardoselii extinse acum și deasupra lui, dimensiunile camerei devenind astfel de 3,70 × 3,60 m.

Încăperea 9 prezintă două faze principale. În cea dintîi, reprezentată de un pavaj de mortar, dimensiunile ei erau de 5,10 × 2,77 m. În faza a II-a, peretele nordic al încăperii a fost demolat și apoi reconstruit cu 50 cm mai spre nord. Dimensiunile încăperii au devenit astfel de 5,10 × 3,27 m, iar pavimentul a fost refăcut, fiind format acum dintr-un strat de lut amestecat cu cărbune și cărămidă. Cele două faze ale încăperii 9 corespund fazelor a II-a și a III-a din camera 8 (vezi mai sus).

Camera 10 prezintă o situație destul de neclară. În partea sa de est, adiacentă încăperii 9, răvășiri ulterioare au împiedicat observațiile stratigrafice. Tot ce se poate spune este și în acest caz, ca și în cazul camerei 9, că zidul nordic a fost demolat și reconstruit cu o jumătate de metru mai spre nord. În schimb, este clar că în partea vestică a încăperii 10, peste zidul demolat, au fost așezate pilele de pe șirul cel mai nordic al unui *hypocaustum*, construindu-se, în același timp, un pilastru de cărămidă care întrerupe primele două șiruri de pile (dinspre nord) ale hypocaustului (notăm că un pilastru asemănător, prăbușit, a fost descoperit la 6,60 m spre vest de zidul apusean al încăperii 10).

Se poate deci spune că încăperea 10 a cunoscut o fază inițială corespunzînd fazei I din încăperea 9. Dimensiunile camerei vor fi fost pe atunci de 12 ×

2,77 m; în faza a II-a, s-a mărit numai lățimea, care ajunge la 3,27 m.

În momentul în care se construiește hypocaustul în partea de vest a încăperii 10, partea estică rămîne neîncălzită, ceea ce presupune umplerea ei cu un strat de pămînt de grosimea spațiului cuprins între pavajul de *cocciopesto*, pe care erau așezate pilele hypocaustului, și podeaua pe care acesta o încălzea. Pentru ca umplutura să nu se scurgă printre stîlpii hypocaustului, este probabil că s-a construit un zid sec care o placa.

Cuptorul hypocaustului se găsea la vest de încăperea 10; în zidul vestic al acesteia a fost amenajată, din cărămizi așezate în boltă, trecerea dinspre cuptor spre spațiul ocupat de pilele hypocaustului, foarte bine păstrate.

La un moment dat, hypocaustul încăperii 10 încetează de a mai fi folosit. Spațiul cuptorului este umplut cu pămînt; în afara încăperii 10, spre vest de ea, se așază un pavaj din piese hexagonale de lut ars, lat de circa 1 m. Întrucît acest spațiu, umplut cu pămînt și nivelat, nu este închis de vreun zid spre vest, nu se poate vorbi despre o nouă încăpere, ci despre o terasă, probabil acoperită; pavajul din elemente hexagonale ar putea marca trecerea de pe această terasă în încăperea 10. Înfățișarea încăperii 10 nu se modifică cu prilejul acestei amenajări.

În sfîrșit, zidul de vest al încăperii 10 este demolat pînă la nivelul pardoselii acesteia; pardoseala se extinde acum spre vest, acoperind pavajul din elemente hexagonale. Totuși, deoarece nici acum nu se constată construirea unui nou zid spre vest, este greu de afirmat că încăperea 10 s-ar fi extins; avem, poate, de-a face mai degrabă cu desființarea ei și cu extinderea spre est a terasei pînă la zidul apusean al camerei 9

Încăperea 11 n-a fost săpată în întregime, dezvelindu-se numai zidurile de nord și de vest. Cel dintîi este străpuns de gura cuptorului pentru hypocaustul din încăperea 1 (vezi mai sus), iar cel de-al doilea de gura, largă de 60 cm, a unui alt cuptor, fapt care lasă să se bănuiască existența unui *hypocaustum* în încăperea 12. Cu alte cuvinte, încăperea 11 pare să fi fost destinată în primul rînd deservirii celor două cuptoare.

Camera 12, al cărei zid sudic n-a fost încă degajat, ar putea fi nu o încăpere aparte, ci, așa cum s-a arătat mai sus, ramura scurtă a încăperii 1. În orice caz, spațiul desemnat ca încăperea 12 este împărțit în două jumătăți aproximativ egale de un zid lat de 45 cm, orientat N—S, care a fost urmărit pe o distanță de 3,90 m. Acesta ar fi putut servi la delimitarea părții încălzite cu *hypocaustum* (la est) de cea neîncălzită (la vest), căci el se află numai sub pardoseala de *cocciopesto* a încăperii.

Din cercetările efectuate pînă în prezent reiese că, inițial, a fost construită partea de sud a clădirii, cuprinzînd încăperile 1—2 și 7—12. La acestea se adaugă apoi camerele 3, 4 și 6, iar în ultima fază se construiește încăperea 5. Din păcate, acestei cronologii relative nu i se pot adăuga elemente sigure de cronologie absolută. Un moment care sugerează o reparație a aripii sudice a clădirii și, prin extensie, construcția noii aripi ar putea fi determinat de țigla cu stampila *Tertullo et Sacerdote co(n)s(ulibus) / Iul(ius) Alexand(er) fec(it)*, descoperită în încăperea 2 și datată în anul 158 e.n.

O suprafață de 7,50×7 m, delimitată, deocamdată, de un zid lat de 85 cm pe latura sa nordică și de un zid lat de 84 cm pe latura sa estică (acesta este identic cu zidul de vest al încăperilor 1 și 12), poate reprezenta fie o curte aparținînd clădirii 002, fie o altă clădire(003).

În spaţiul liber dintre latura sudică a clădirii 001 şi latura nordică a clădirilor 002 şi 003 s-au făcut două descoperiri de mare însemnătate: un lot de inscripţii ridicate de procuratori financiari ai Daciei Apulensis (vezi mai jos, p. 170—181, 222) şi un zid lung de 11 m şi lat de 39—54 cm. Zidul, orientat ENE—VSV, este construit fără mortar, din piatră de rîu, ţigle, cărămizi şi blocuri de marmură (două epigrafe) reutilizate. Cele două altare închinate de procuratorul *M. Lucceius Felix*, care fac parte din zid, şi un fund de vas cu *crux monogrammatica* incizată stîngaci după ardere asigură datarea acestuia în secolul al IV-lea e.n.

3. Clădirea 004 (fig. 55/3). Pe la mijlocul secolului al III-lea e.n., un cutremur de pămînt e posibil să fi distrus parţial clădirea 001. Ea a fost, pe cît se pare, reconstruită, iar spaţiul de la sud de ea a fost înălţat cu circa 80 cm. În acest nou nivel au fost săpate fundaţiile unei noi clădiri, numite convenţional 004. Din ea au fost dezvelite pînă acum trei încăperi, numerotate de la est la vest.

Încăperea 1, orientată N—S, are dimensiunile interioare de 4,10 × 1,92 m şi lăţimea zidurilor de 60—86 cm.

Încăperea 2, avînd aceeaşi orientare, măsoară în interior 3,75 × 3,65 m; zidurile ei sînt groase de 0,60—1 m. Peretele ei de vest reprezintă un tronson dintr-un zid mai vechi, care unea latura sudică a clădirii 001 cu latura nordică a clădirii 003 şi care a servit ca un fel de ax pentru clădirea 004. Acest zid mai prezintă urme de tencuială pe partea lui vestică, adică în încăperea 3 a clădirii.

Încăperea 3, orientată E—V, are dimensiunile interioare de 4,40 × 3,35 m; lăţimea zidurilor ei este de 0,55—1 m.

Atît zidul care uneşte clădirile 001 şi 003, cît şi zidurile clădirii 004 au o fundaţie a cărei parte in-

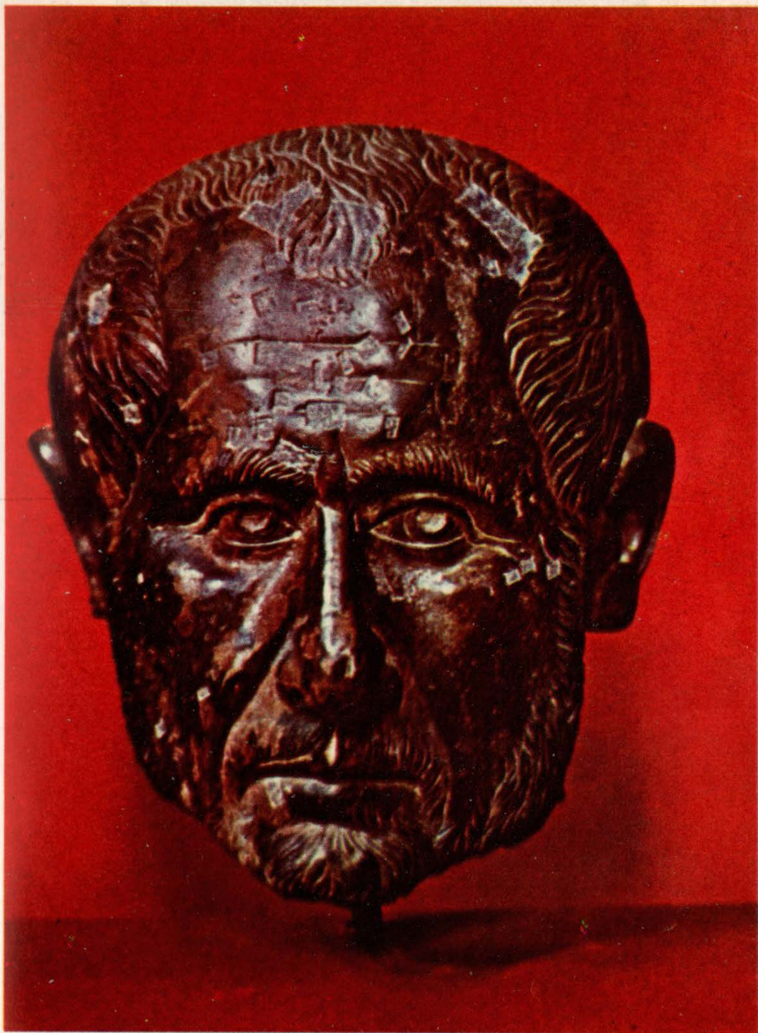


Fig. I. Impăratul Decius Traianus (capul unei statui de bronz).





Fig. II. Mozaicul descoperit în anul 1823: 1. Scena judecății lui Paris; 2. Scena în care Priam îi cere lui Ahile corpul lui Hector.









Fig III. Imagini de pe mozaicul descoperit de J.M. Ackner.

Fig. IV. Templul zeiţei Nemesis.

Fig. V. Templul lui Liber Pater. Vedere generală.

Fig. VI. Cubiculul vestic din templul zeului Liber Pater.

Fig. VII. Treptele care duceau spre platforma altarului din templul lui Liber Pater.

Fig. VIII. Vedere generală a sanctuarului zeilor Aesculap și Hygia.

Fig. IX. Sanctuarul zeilor Aesculap și Hygia. Templul A (faza a II-a).

Fig. **X.** Sanctuarul zeilor Aesculap şi Hygia. Templul B (faza a II-a).

Fig. ***XI.*** Templul C (faza a II-a) din sanctuarul zeilor Aesculap şi Hygia.

Fig. XII. Vedere generală a Forului.

Fig. XIII. Canale medievale săpate în spaţiul dintre clădirile 001 şi 002.



Fig. XIV. Perete de aedicula funerară din mausoleul din necropola vestică a orașului.



Fig. XV. Basorelief reprezentîndu-l pe zeul Silvanus însoțit de un grup de nouă Silvanae.



Fig. XVI. Monument funerar în formă de pilastru.



Fig. XVII. Grup de statui funerare feminine.

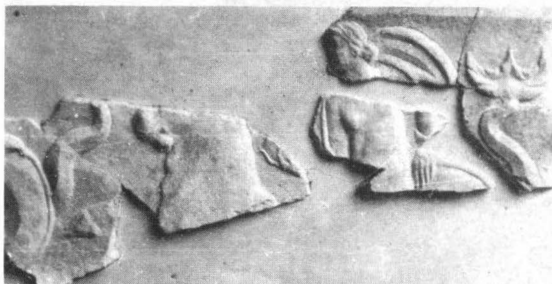
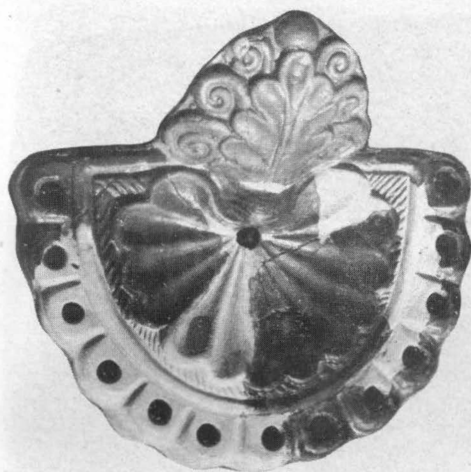
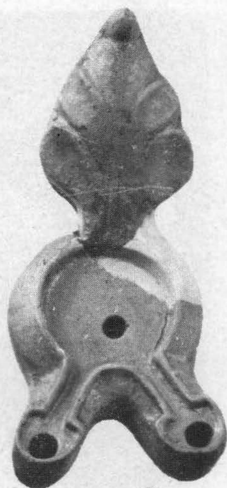


Fig. XVIII. Friză de marmură cu reprezentarea muncilor lui Hercules.

Fig. XIX. Opaițe romane.

FESTI


FORTIS

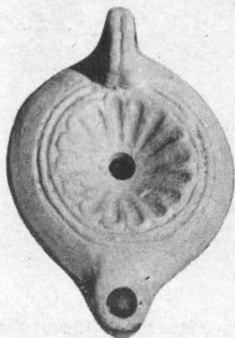





Fig. XX. Ceramică romană.

Fig. XXI. Relief mithriac.



Fig. XXII. Basorelief descoperit pe Dealul Selii.





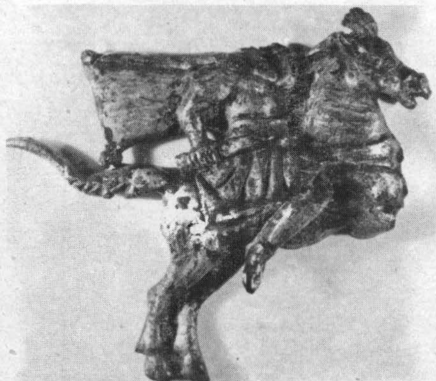


Fig. XXIII. 1. Aplică de bronz aurit înfățișîndu-l pe zeul Marte; 2. Statuetă de bronz reprezentînd un soldat roman în acțiune; 3. Călăreț roman (aplică de bronz aurit).






Fig. *XXIV.* 1. Aplică de bronz reprezentîndu-l pe zeul Pan; 2—4. Statuete de bronz: zeița Isis; Genius înaripat; atlet.







Fig. XXV. Piese de bronz aurit: 1. Capul Meduzei; 2. Bustul zeului Marte; 3. Statuetă a Dianei.

ferioară a fost construită fără mortar, în timp ce la partea superioară s-a folosit mortarul.

Judecînd după doi pinteni de zidărie aflați în prelungirea laturilor de nord și de sud ale camerei 3, clădirea 004 continua spre vest, fiind stricată de drumeagul actual. Amintitele laturi ale clădirii 004 au fost tăiate de un canal săpat în epoca medievală pentru drenarea apei care băltea printre ruine.

În spațiul de la sud de încăperea 3 s-au descoperit un relief dionysiac fragmentar și o inscripție dedicată zeului *Vulcanus Mitis* de *C. Sempronius Urbanus*, procurator financiar al Daciei Apulensis (vezi mai jos, p. 176).

Continuîndu-ne drumul, ajungem, după circa 100 m, în zona centrală a orașului antic, unde se află două dintre cele mai însemnate construcții de caracter public.

4. **Palatul augustalilor (Aedes augustalium).** Am amintit mai sus (p. 29, 57) că centrul provincial al cultului imperial și al Romei se găsea la Ulpia Traiana, unde se ridica *ara Augusti* (altarul împăratului) și unde luase ființă și o corporație a acestui cult, *ordo augustalium*. Importanța socială, politică și economică a acestei corporații în viața orașelor din provinciile Imperiului nu este deloc neglijabilă. Numeroși membri ai ordinului se recrutau dintre cetățenii înstăriți, de obicei de proaspătă factură și de origine libertă și deseori orientală, dornici să-și manifeste loialitatea față de regim și de împărat, pe această cale sperînd să ajungă la situații sociale și materiale cît mai avantajoase. Mulți dintre ei și reușeau să dobîndească poziții însemnate în viața economică a orașului și a provinciei, ca arendași, antreprenori, negustori etc., unii fiind augustali și în alte orașe din provincia Dacia sau chiar din alte provincii. Cu toții rîvneau să ajungă (și unii au și ajuns) în rîndul clasei conducătoare, dar se mul-

ţumeau şi numai cu titlurile onorifice de duumviri, edili, decurioni (*ornamenta duumviralia, aedilicia, decurionalia*). Augustalii astfel distinşi se bucurau de o oarecare vază, aveau locurile lor anume la spectacole în amfiteatru, purtau *toga praetexta* etc. Ei obţineau aceste onoruri cheltuind bani pentru jocuri de circ şi alte spectacole şi prin variate prestaţii obşteşti.

În sînul ordinului existau diferite grade (*honorati, duplicarii*), iar ordinul îi gratifica pe unii cetăţeni cu pomposul titlu de augustal de onoare (*ornamenta augustalia*).

Printre serbările organizate de *ordo augustalium* cea mai fastuoasă era cea din ziua de 3 ianuarie cînd, prin jertfe, procesiuni, ceremonii şi jocuri, se aduceau urările şi juruinţele solemne pentru împăratul domnitor (*vota publica*). Numeroase inscripţii şi texte vorbesc de asemenea asociaţii şi în alte provincii, pomenind serbările şi lăcaşurile lor destinate cultului şi întrunirilor festive. Întîmplarea a voit ca un asemenea lăcaş de cult — unul din cele două descoperite pînă acum în întreg Imperiul Roman — să fie dezvelit tocmai în capitala Daciei.

Palatul augustalilor a fost identificat încă în primul an (1924) al cercetărilor lui Constantin Daicoviciu, dar dezvelirea lui s-a prelungit pe mai multe campanii. Palatul e aşezat în centrul oraşului, în nemijlocita apropiere a forului. El măsoară 85 m lungime şi 65 m lăţime, fiind orientat N—S (fig. 61).

O frumoasă inscripţie (CIL III 6270 = IDR, III/2, 2) descoperită întîmplător încă în 1851 arată că zidirea palatului (*aedes*) a fost începută de primarul (*duumvir*) şi preotul (*flamen*) coloniei, *M. Procilius Niceta*, fiul lui *Marcus*, şi că desăvîrşirea construcţiei i se datorează fiului său, *M. Procilius Regulus*, cavaler roman şi membru al consiliului orăşenesc (*decurio*).

Altă inscripţie cunoscută mai demult (CIL III 1425 = IDR, III/2, 12) se referă la porticul şi acoperişul acestei clădiri, executate pe cheltuiala lui *M. Veponius Maximus*, augustal al coloniei.

În cursul dezvelirii Palatului augustalilor au ieşit la iveală noi inscripţii care ne întregesc cunoştinţele despre instituţia augustalilor şi lăcaşul ei. Una din ele (IDR, III/2, 134), scrisă pe o colonetă, confirmă existenţa ordinului augustalilor, căruia *P. Antonius Super* îi dedică monumentul, contribuind şi cu ţigle la acoperirea clădirii în timpul lui Severus Alexander, iar alta (IDR, III/2, 4) menţionează lucrări executate la clădire (tencuiala, pictura, reliefuri, candelabre sau vase de bronz) de un augustal rămas necunoscut. Trei fragmente de inscripţii conţin, pare-se, un *album* (tabel, listă) al augustalilor, iar fragmentul unei inscripţii monumentale din care s-au mai păstrat numai literele IMP indică o statuie a unui împărat, ridicată, desigur, de însuşi ordinul augustalilor.

Data construirii palatului nu e indicată precis de nici o inscripţie. Ea a putut fi însă stabilită, după alte criterii, pe la mijlocul secolului al II-lea e.n. Acoperişul de ţiglă a fost refăcut în prima jumătate a secolului al III-lea.

Materialul întrebuinţat a fost piatra de carieră, cărămida, blocurile de tuf calcaros şi marmura de Bucova. Tehnica zidirii e *opus incertum* la exterior şi *opus caementicium* (amestec de pietre mai mici şi de var) în interior. Pereţii erau tencuiţi, iar faţa interioară zugrăvită în culori diferite, între care precumpăneşte roşul pompeian. Grosimea zidurilor variază între 0,75 şi 1,40 m. Pardoseala camerelor era din *cocciopesto*, pe care se aşeza cărămidă de diferite forme.

O particularitate a construcţiei o formează contraforturile de la exteriorul clădirii, care se explică prin influenţa orientală în arhitectură. Nu este exclus însă

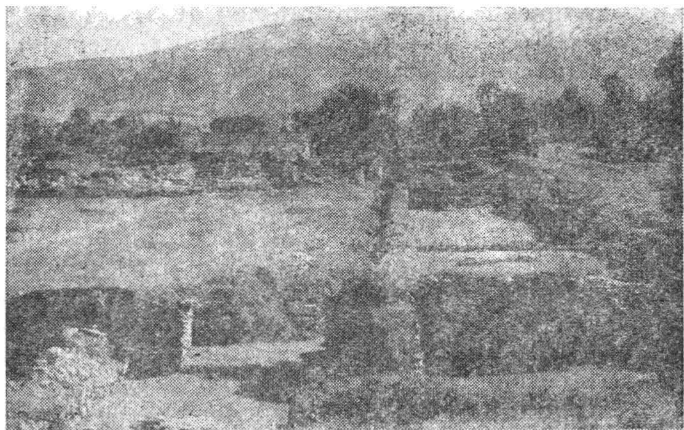


Fig. 57. Palatul augustalilor: curtea mare și basilica vestică.

ca aceste contraforturi să fi servit și drept suporturi pentru un balcon-cerdac de lemn.

Pe locul unde s-a construit Palatul augustalilor fusese, mai înainte, altă clădire, mai mică, ale cărei urme se văd în colțul nord-vestic și care a fost încorporată în noul edificiu (pe plan: 3 ș 4).

Palatul a fost clădit de la început după un plan unitar, simetric. Ulterior i s-au adus unele modificări de care vom pomeni la locul potrivit.

Întreaga construcție se grupează în jurul a două curți: una mare (pe plan: A; fig. 57) și una mică (B), aceasta din urmă în fața clădirii principale. Curtea mare este flancată, dinspre apus și răsărit, de cîte o basilică (5 și 28), adică de săli mari (43,85 × 6,20 m) destinate adunărilor; pe latura ei de nord se află a serie de încăperi mai mici, numai parțial dezvelite (0, 1, 2) și, desigur, poarta.

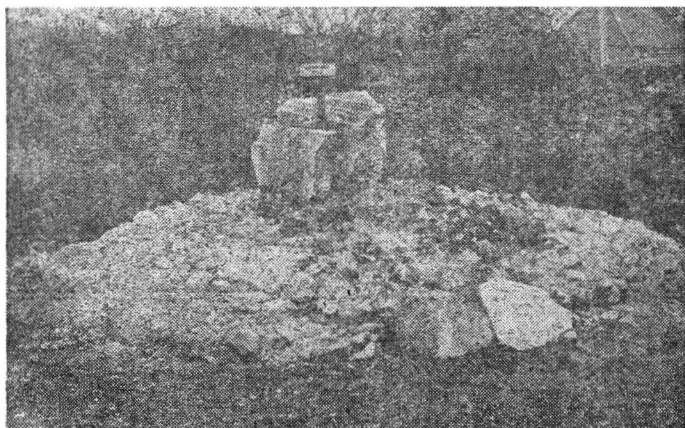


Fig. 58. Altarul împăratului din Palatul augustalilor.

În mijlocul curţii mari, pardosite cu lespezi groase de piatră, se ridica, pe un soclu masiv, altarul împăratului (fig. 58); în jurul lui se celebrau serbările la care lumea asista fie din curte, fie din cele două basilici mărginaşe. Basilicile aveau înspre curte deschideri mari, flancate de coloane, permiţînd vederea.

La cele două capete dinspre nord ale basilicilor se constată unele modificări ulterioare: la basilica de răsărit un foişor (*exedra*) pardosit cu mozaic de cărămidă (29), iar la cea de apus umplerea camerelor originare (2, 4) şi ridicarea nivelului acestora cu vreo 2 m. Pardoseala nouă era din lespezi de marmură.

În ambele basilici, dar mai clar în cea de apus (pe plan: 5; fig. 57), s-au constatat urmele unor cuptoare (f) şi un zid tîrziu, de tehnică proastă, care închidea o cameră mică (6). Zidul, ca şi cuptoarele, datează dintr-o vreme cînd, oraşul fiind părăsit de oficialităţi, populaţia nevoiaşă îşi făcea adăpost cum putea în măreţele clădiri

publice rămase fără întrebuinţarea de odinioară.

Pe sub altarul din mijlocul curţii A trece un canal de scurgere (e).

Curtea mare e despărţită de curtea mică, interioară, printr-un zid străpuns la capete de două porţi. După resturile aflate cu ocazia săpăturilor se vede că acest zid nu izola cu desăvîrşire curtea A de curtea B nici în porţiunea în care el nu era străpuns de porţi. Dimpotrivă, trebuie să ni-l închipuim ca pe un zid cu deschideri aşezate simetric, una mare la mijloc şi alte patru, mai mici, dispuse două la dreapta şi două la stînga celei mari. Deschiderile erau încălecate de arce sprijinite pe pilaştri care ieşeau puţin în afară, avînd drept baze soclurile geminate din faţa zidului. Avem de-a face, prin urmare, cu o construcţie în arcade, permiţînd vederea dintr-o curte în cealaltă, care avea, în acelaşi timp,

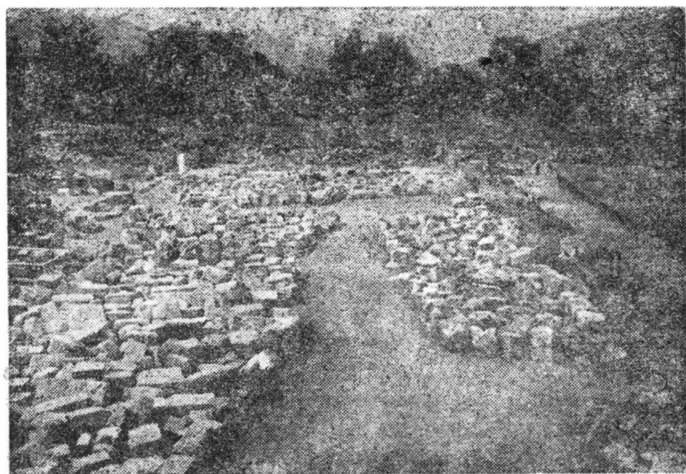


Fig. 59. Palatul augustalilor. Curtea mică.

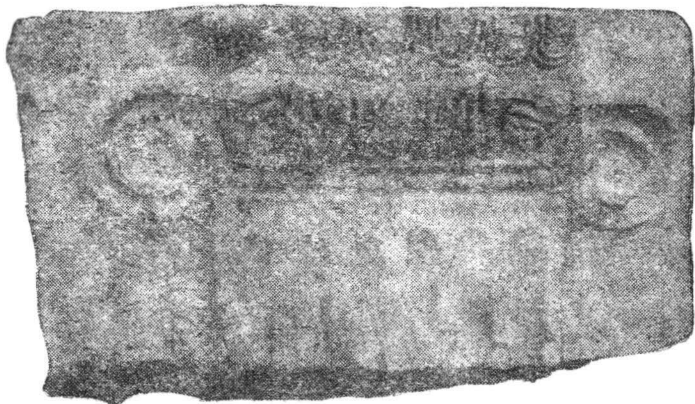
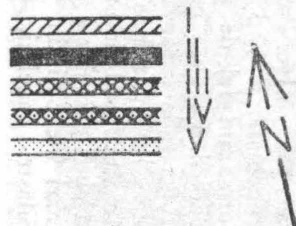


Fig. 60. Capitel ionic de pilastru descoperit în Palatul augustalilor.

şi o frumoasă înfăţişare arhitectonică. În adevăr, deasupra arcelor se afla coronamentul alcătuit din arhitravă, friză şi cornişă. Resturi din aceste elemente arhitectonice, ca şi din arce, s-au găsit în preajma zidului şi pe zid. Pilaştrii aveau şi ei o cornişă la începutul arcului. Cele două porţi erau, pare-se, străjuite de ambele părţi de semicoloane de marmură în stil ionic.

Curtea mică, pavată la origine cu mozaic mare de cărămidă, era împodobită cu statui şi monumente onorare sau votive. Bazele acestora, ca şi unele monumente trunchiate, se văd pretutindeni (fig. 59). Această curte forma un fel de portic în faţa corpului principal al clădirii. Ea avea în spate arcadele dinspre curtea A, la stînga şi la dreapta cîte o încăpere (8,27), simetric dispuse, iar în faţă se ridica faţada propriu-zisă a clădirii. Această faţadă impunătoare, lungă de vreo 45 m, prezenta cinci deschideri mari, arcuite, corespunzînd celor cinci mari încăperi din spatele lor. Arcele erau susţinute de pilaştri canelaţi, cu capiteluri ionice (fig. 60), iar



FAZELE DE CONSTRUCȚIE
ALE FORULUI

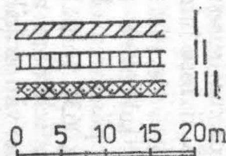


Fig. 61. Planul Palatului augustalilor și al Forului.



Fig. 62. Postament de pilastru din fața clădirii principale a Palatului augustalilor.

pilaștrii înșiși se sprijineau pe socluri puternice, profilate, formate din blocuri de piatră.

Din socluri numai două se păstrează întregi: unul dublu, între încăperile 18 și 19, iar al doilea între încăperea 18 și cisterna 16_2. Celelalte sînt mai puțin bine conservate. Din pilaștri nu s-a păstrat în picioare nici unul, dar blocurile lor canelate s-au găsit căzute peste tot.

În această parte a ei, clădirea avea, desigur, și etaj. Aspectul fațadei, pe care ne-o putem ușor închipui după descrierea de mai sus și văzînd și blocurile căzute din ea, trebuie să fi fost într-adevăr grandios (fig. 62).

Pe latura scurtă de răsărit a curții B se află *arca* (27), o încăpere subterană (6,75 × 5,50 m) servind, fără îndoială, la păstrarea obiectelor de cult și de preț ale ordinului (fig. 63). Inițial, camera de tezaur avusese un plafon drept, schimbat apoi cu o boltă cilindrică, acum surpată. Se văd scările, ușorii intrării și pardo-



Fig. 63. Camera de tezaur din Palatul augustalilor.

seala de piatră. Interesant e pragul cu locul ţîţînilor. Deasupra camerei de tezaur se înălţa, odinioară, un mic sanctuar. Pe dinafară, zidul acestuia era îmbrăcat cu lespezi de piatră, la care se observă urmele unui incendiu.

Încăperile 22—25 sînt camere de locuit. În una (25) s-a surprins pardoseala de cărămidă, în alta (22) locul patului. Coridorul 20 duce în spatele clădirii.

Încăperea 19 (9,75 × 7 m) era sala de şedinţe a ordinului, la care se ajungea pe nişte trepte abia indicate acum de cîteva resturi. Sala aceasta, modificată ulterior în partea ei dinspre *forum* prin adăugirea unei abside, era prevăzută cu *hypocaustum* (fig. 64).

Cu nr. 16_1 şi 16_2 sînt notate cele două cisterne de apă (ambele de 11,80 × 3,60 m), cu puternice bolţi de piatră şi cărămidă (fig. 65). Pereţii şi pavimentul cisternelor erau acoperiţi cu o tencuială specială,



Fig. 64. **Sala de şedinţe a Palatului augustalilor.**



Fig. 65. Palatul augustalilor. Cisterna de est.

impermeabilă. Sub pragul celor două uşi se află cîte un canal de scurgere, care se leagă de canalul de sub soclul altarului din curtea A. În spatele cisternelor se află trei cămăruţe (a, b, c), din care două comunică cu cisternele printr-o deschizătură mică. Ele serveau la captarea apei de ploaie.

Deasupra celor două cisterne se afla sanctuarul palatului, din care nu s-a mai păstrat nimic afară de scările ce duceau spre el din curte. Privind planul se vede uşor că acest sanctuar ocupa locul central în clădirea principală.

La capătul de apus al curţii mici se afla o încăpere (8) căptuşită şi ea, pe dinafară, cu lespezi de piatră, ca şi sanctuarul de deasupra camerei de tezaur. În această parte a curţii s-au descoperit urmele unor vetre de foc (f) datînd, desigur, din perioada de după părăsirea oficială a provinciei, şi un canal deschis (d) pentru scurgerea apei, săpat în evul mediu.

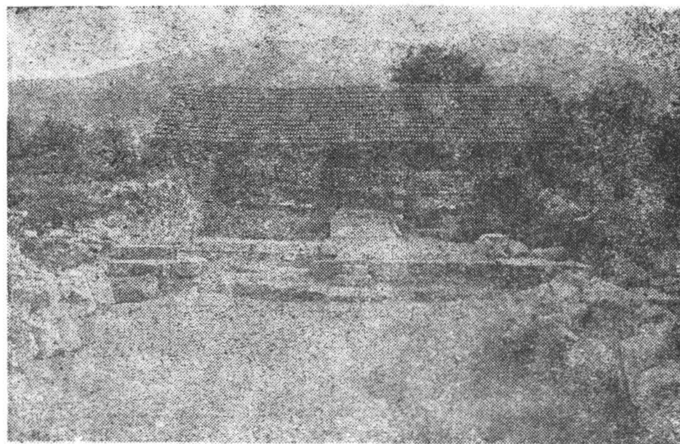


Fig. 66. Trecerea dinspre Palatul augustalilor spre for.

Printr-o poartă laterală (7) se putea ieşi din curtea B într-o stradă care fusese pardosită cu lespezi.

Rostul exact al celorlalte încăperi din Palatul augustalilor nu se cunoaşte, dar ni-l putem uşor imagina la o clădire a unei asociaţii cu un număr mare de membri şi cu o activitate variată: săli de adunare, de joc, de banchete etc.

Pentru a ieşi din clădirea augustalilor în for, trebuie să trecem prin pasajele 14 şi 15 (fig. 66). Treapta de jos a scării din faţa pasajului 14 este antică. Pasajul 15 era pardosit cu un mozaic mare de cărămidă, iar pereţii erau căptuşiţi cu plăci de marmură, avînd la bază un ciubuc profilat, tot de marmură.

După abandonarea oficială a Daciei, impunătorul edificiu a rămas încă multă vreme în picioare, aducîndu-i-se unele schimbări de către populaţia rămasă pe loc, care l-a despuiat, rînd pe rînd, de obiectele mărunte şi de podoabe.

5. Forul (Forum) era piaţa publică a coloniei (fig. XII), locul unde se întruneau cetăţenii pentru a discuta treburile obşteşti şi unde se ţineau judecăţile. Ea era împodobită cu numeroase monumente epigrafice şi sculpturale, ridicate întru cinstirea bărbaţilor iluştri şi binefăcători ai oraşului.

În înfăţişarea sa actuală (fig. 61), forul constă din două părţi distincte: o parte mai îngustă (BF), vecină cu clădirea augustalilor, şi una mai largă (F), la sud de prima. Cea dintîi este *basilica forensis* (fig. 67), iar cea de-a doua — piaţa propriu-zisă (fig. 68).

Cercetările din anul 1979 au demonstrat că, iniţial, pe locul viitorului *forum* se ridicau construcţii de lemn (barăci), care şi-au încheiat existenţa printr-un incendiu. Inventarul relativ sărac şi foarte fragmentar al acestui nivel (nivelul general I) sugerează o abandonare voluntară şi poate chiar o incendiere voluntară a barăcilor.



Fig. 67. Basilica forensis.



Fig. 68. Forul. Piaţa propriu-zisă.

Construcţiile de lemn pot fi interpretate fie ca barăci ale castrului legiunii a IV-a *Flavia Felix*, care au precedat oraşul, fie ca barăci aparţinînd fazei iniţiale de existenţă a oraşului însuşi.

După mistuirea prin foc a barăcilor, nivelul de călcare în întreaga zonă a forului a fost înălţat cu 20—30 cm printr-un strat de umplutură. Pe acest nou nivel (nivelul general II), pe aproape întreaga lăţime (dar nu şi pe întreaga lungime) a viitoarei basilici, s-a ridicat o construcţie de piatră pavată cu *cocciopesto*. Peretele sudic al acestei construcţii îl constituia zidul vechi surprins sub zidul de sud al basilicii, iar peretele nordic — zidul de sud al clădirii care a precedat Palatul augustalilor. Nu este exclus, totuşi, să avem de-a face cu o clădire unică, avînd mai multe încăperi, care se întindea parţial şi pe locul viitoarei basilici, şi pe locul viitorului palat.

Această construcţie pavată cu *cocciopesto* a fost înlocuită de *basilica forensis*, care ocupa însă o suprafaţă mai mare decît clădirea precedentă; poate tot acum s-a ridicat şi Palatul augustalilor. În orice caz, basilica nu dobîndeşte de la început înfăţişarea ei de mai tîrziu, astfel încît nivelul fazei originare poate fi numit nivelul general III A. Zidul sudic al clădirii cu *cocciopesto* a fost folosit ca zid sudic al noii basilici, în felul acesta explicîndu-se faptul că pavajul de plăci de gresie al basilicii se opreşte la el. Pavajul de gresie a fost aşezat direct pe pardoseala de *cocciopesto* a clădirii mai vechi; în schimb, stratul de *cocciopesto* a fost străpuns de nişte ziduri orientate S— N (pe plan reprezentate prin linii întrerupte), care aveau un rol dublu: pe de o parte, ele împărţeau jumătatea de nord a basilicii în mai multe compartimente, iar pe de altă parte, susţineau bazele din blocuri de gresie pe care se ridicau elementele de susţinere a acoperişului basilicii (coloane sau pilaştri).

Aceste ziduri, care ajungeau pînă la peretele nordic al basilicii, prezintă între ele o anumită deosebire: unele sînt în forma literei T, altele în forma literei L. Acest fapt, precum şi împrejurarea că zidurile în L care susţin bazele nr. 5 şi 6 se găsesc în dreptul pasajului (15) din Palatul augustalilor în for, îndreptăţesc concluzia că palatul (sau clădirea care l-a precedat) comunica cu basilica prin cel puţin două intrări: una care se afla între bazele nr. 5 şi 6 şi alta, ulterior blocată, care se găsea între bazele nr. 2 şi 3. N-ar fi deloc exclusă existenţa unei a treia intrări între bazele nr. 9 şi 10. Reiese, aşadar, că basilica, în prima ei fază, avea două nave: cea de sud, necompartimentată, şi cea de nord care constituia o hală de vînzare (*macellum*) cu mai multe încăperi.

Într-o nouă fază (nivelul general III B), basilica suferă anumite modificări. Suprafaţa ei se măreşte puţin prin construirea zidului sudic vizibil astăzi, iar nivelul de călcare este ridicat, fiind reprezentat de stratul superior de *cocciopesto*. Intrarea dintre bazele nr. 2 şi 3 este blocată, ca şi cea dintre bazele nr. 9 şi 10 (dacă a existat), iar încăperile din nava nordică sînt desfiinţate, acum basilica fiind împărţită în două nave mari, egale.

În această ultimă înfăţişare, *basilica forensis* avea o lungime de 85 m şi o lăţime de 10 m. Ea era închisă de ziduri căptuşite cu plăci de marmură lipite pe un mortar vîscos, de culoare roşie, şi fixate cu scoabe de bronz. Placajul acesta de marmură îmbrăca zidul pînă cam la 2 m înălţime. Jos şi sus, la terminarea placajului, erau aşezate brîie (ciubucuri) de marmură frumos profilate. Basilica avea un acoperiş de ţiglă, susţinut la mijloc de coloanele sau pilaştrii ale căror baze se mai văd şi astăzi.

De-a lungul pereţilor nordic şi estic se înşirau monumentele onorare, pe baze tot de marmură, din care unele, trunchiate, se văd încă pe loc, cele cu inscripţie fiind duse şi aşezate în muzeu. Pe latura îngustă de ră-

sărit a fost lăsat pe loc un asemenea monument onorar, ridicat de cetățenii coloniei în cinstea fostului guvernator al Daciei Superioare și patron al orașului, *M. Sedatius Severianus*, cu prilejul alegerii lui în magistratura consulară (153 e.n.). Textul inscripției (IDR, III/2, 98) glăsuiește: *M(arco) Sedatio C(ai) f(ilio) Quir(ina tribu) Severiano tr(ibuno) pl(ebis) quaest(ori) prov(inciae) Sic(iliae) praet(ori) leg(ato) Aug(usti) leg(ionis) (quintae) Mac(edonicae) curat(ori) viae Flam(iniae) leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) prov(inciae) Dac(iae) co(n)s(uli) Col(onia) Ulp(ia) Trai(ana) Aug(usta) Dac(ica) Sarmiz(egetusa) patrono.* Traducere: „Lui Marcus Sedatius Severianus, fiul lui Gaius, din tribul Quirina, tribun al plebei, cvestor al provinciei Sicilia, pretor, comandant al legiunii a V-a Macedonica, cura-



Fig. 69. Aspect din timpul săpăturilor în For, cu inscripțiile dedicate fiilor guvernatorului C. Arrius Antoninus.

tor al căii Flaminia, guvernator al provinciei Dacia, consul, Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa (a pus acest monument) patronului (său)".

Lîngă acest monument s-a descoperit o scară de piatră ce ducea la o clădire publică din for, nedezvelită încă, şi care ar putea fi chiar palatul consiliului orăşenesc (*curia*).

Din basilică, prin porţile deschise în zidul de sud, se trece în piaţa propriu-zisă, înconjurată şi ea de ziduri. Lărgimea acesteia este de 42 m, dar lungimea nu i se cunoaşte exact; astăzi nu se vede din ea decît porţiunea cea mai bine păstrată. Forul era descoperit şi pardosit cu lespezi de gresie. Lîngă zidul care-l desparte de basilică se vede un canal deschis, de piatră, pe care se scurgea apa de ploaie ce cădea de pe acoperişul basilicii (fig. 69).

Din loc în loc, se văd blocurile unor socluri de monumente onorare care împodobeau această piaţă (pe plan I—VI). Trei inscripţii de la monumentul I, ridicat în onoarea guvernatorului *C. Arrius Antoninus* şi a fiilor săi, au fost găsite pe loc (fig. 69) şi se află astăzi în Muzeul arheologic din comună (două) şi la Muzeul de istorie al R.S. România (vezi mai jos, p. 168, 219). Majoritatea inscripţiilor au fost însă distruse de mult.

În partea de răsărit a forului, s-a descoperit un canal de scurgere (1). Pe zidul care mărgineşte forul dinspre răsărit se putea vedea odată o frumoasă pictură murală, astăzi distrusă. Una din clădirile de pe această latură intră cu absida în for; în absidă se mai văd urmele pardoselii cu mozaic de cărămidă.

Cu forul oraşului ia sfîrşit vizitarea vestigiilor Ulpiei Traiane Sarmizegetusa. Nu încape însă îndoială că săpăturile viitoare vor scoate la iveală noi edificii, publice sau private, care vor intra în circuitul turistic.

V. MUZEUL ARHEOLOGIC

Bogăţia materialului arheologic şi epigrafic descoperit în cursul săpăturilor efectuate începînd cu anul 1973 a făcut ca vechiul muzeu din comună, înfiinţat în 1924 de Constantin Daicoviciu şi situat pe o derivaţie a şoselei principale, să devină neîncăpător. Expoziţia sa permanentă a fost, de aceea, transferată într-o altă clădire, aşezată chiar la intrarea dinspre Haţeg în comună, între Şcoala generală şi un bloc de locuinţe. Noul muzeu arheologic din Sarmizegetusa (fig. 70) a

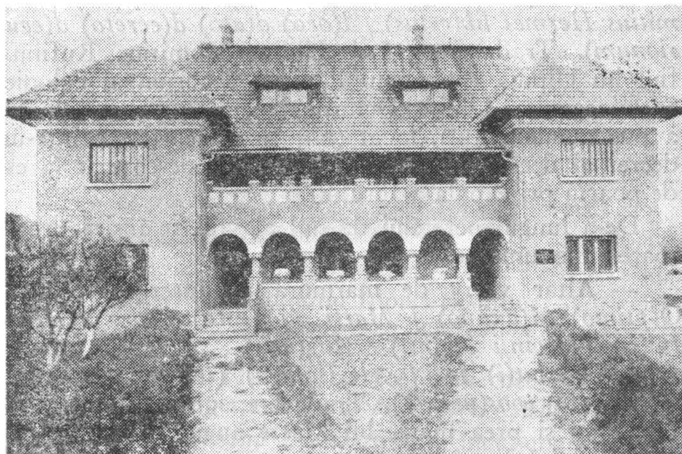


Fig. 70. Muzeul arheologic.

fost inaugurat la 9 august 1982. În curtea şi cerdacul clădirii vechi, care va adăposti o colecţie etnografică, au mai rămas cîteva piese (vezi mai jos).

În noul edificiu muzeal, expoziţia de bază, permanentă, ocupă patru săli (I—IV) la parter şi cinci săli (V—IX) la etaj; la parter se mai află o sală destinată expoziţiilor temporare. Cîteva piese sînt expuse în cerdacul şi în curtea muzeului.

Descrierea pieselor se face, mai jos, pe săli.

În holul muzeului vizitatorul este întîmpinat de o mare fotografie aeriană a comunei, pe care se văd traseul incintei oraşului antic, precum şi ruinele forului şi ale Palatului augustalilor.

SALA I. Imediat în stînga intrării se află o inscripţie pe un altar de marmură (fig. 71), dedicată de un libert patronului său şi avînd următorul text: *Ulp*(*io*) *Domitio* / *Ulp*(*ii*) *fil*(*io*) *Pap*(*iria tribu*) / *Rufino dec*(*urioni*) / *col*(*oniae*) *Sarmiz*(*egetusae*) / *Ulp*(*ius*) *Domitius Hermes lib*(*ertus*) / *l*(*oco*) *d*(*ato*) *d*(*ecreto*) *d*(*ecurionum*). Traducere: „Lui Ulpius Domitius Rufinus, fiul lui Ulpius, din tribul Papiria, decurion al coloniei Sarmizegetusa, Ulpius Domitius Hermes, libert (al său, a pus monumentul), locul (lui) fiind acordat printr-un decret al decurionilor". Altarul a fost descoperit la est de poarta principală a forului.

De-a lungul peretelui de sud al sălii se înşiră următoarele monumente:

— Altar votiv de marmură cu inscripţia: *I*(*ovi*) *O*(*ptimo*) *M*(*aximo*) / *Marti Aug*(*usto*) / *pro salute* / *Iul*(*ii*) *Flaccin*/*i leg*(*ati*) *Aug*(*usti*) *pr*(*o*) / *pr*(*aetore*) *translat*(*i*) *in* / *leg*(*ionem*) (*tertiam decimam*) *G*(*eminam*) *pos*(*uerunt*). Traducere: „Lui Iuppiter cel prea bun şi prea mare, lui Marte augustul, pentru sănătatea lui Iulius Flaccinus, guvernator, (soldaţii) transferaţi în legiunea a XIII-a Gemina au pus (acest altar)".

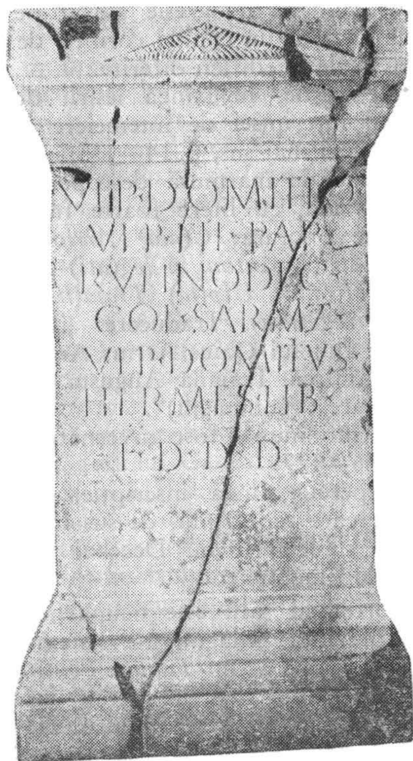


Fig. 71. Inscripția lui Ulpius Domitius.

Tiberius Iulius Flaccinus a fost guvernator al provinciei Dacia Superior între anii 164—167/168.

— Fus de coloană de marmură, încununat de un capitel doric (care nu-i aparține) tot de marmură, ornamentat cu ove și săgeți.

— Fus de coloană de gresie așezat pe o bază de calcar și încununat de un capitel corintic de gresie. Cele trei piese provin de la edificii diferite.

Pe peretele vestic, în stînga ieșirii din sală, este reprodus textul inscripției de întemeiere a orașului cu traducerea lui (vezi mai sus, p. 14—15); în dreapta ieșirii se află o lespede de marmură descoperită în for, pe care a fost incizată, cu litere foarte frumoase, următoarea inscripție onorară: *C(aio) Arrio / Quadrato fil(io) / C(ai) Arri(i) Antoni/ni leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) / Col(onia) Ulp(ia) Traia(na) / Aug(usta) Dac(ica) Sarm(izegetusa)*. Traducere: „Lui Gaius Arrius Quadratus, fiul lui Gaius Arrius Antoninus, guvernator, Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa (a pus acest monument)".

C. Arrius Antoninus a fost guvernator al celor trei Dacii în anii 176—177.

Pe același perete, lîngă inscripție, pot fi văzute trei diapozitive care reprezintă, de sus în jos, Columna Traiană, scena sinuciderii lui Decebal și o scenă de luptă de pe același monument.

Peretele nordic al sălii este ocupat de o serie de panouri care prezintă: imagini ale sistemului defensiv al orașului; un fragment din *Tabula Peutingeriana* (cunoscută hartă executată în evul mediu după un model antic din a doua jumătate a secolului al III-lea e.n.) cu indicarea amplasării Sarmizegetusei (numele capitalei Daciei romane a fost redat greșit de copistul medieval: *Sarmategte*); planul Sarmizegetusei cu monumentele accesibile vizitatorilor; harta provinciei Dacia; imaginea din avion a monumentelor din afara zidurilor orașului antic.

În fața acestor panouri, de-a lungul aceluiași perete, dinspre intrarea în sală spre ieșire, se înșiră: o bază de semicoloană corintică de marmură; o bază de coloană dorică de marmură; o acroteră de gresie decorată

cu frunze de acant; o bază de coloană corintică de marmură; o bază de coloană dorică de marmură.

Imediat în dreapta intrării în sală, făcînd pereche cu epigrafa închinată lui Ulpius Domitius Rufinus (vezi mai sus), se înalță un altar onorar de marmură, descoperit în for, cu următorul text: *C(aio) Iul(io) C(ai) fil(io) Pap(iria tribu) Valerio / vet(erano) leg(ionis) (tertiae decimae) G(eminae) Sev(erianae) ex b(ene)f(iciario) / co(n)s(ularis) dec(urioni) et (duum)virali col(oniae) Sarmiz(egetusae) metropol(is) / C(ai) Iulii Valerianus b(ene) f(iciarius) co(n)s(ularis) / Carus frum(entarius) et dec(urio) col(oniae) s(upra) s(criptae) / Fronto mil(es) coh(ortis) (primae) praet(oriae) / scriniarius praef(ectorum) / praetor(io) et dec(urio) col(oniae) / eiusdem / Valeria et Carissima / fili(i) / memoriae patris / l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum)*. Traducere: „Lui Gaius Iulius Valerius, fiul lui Gaius, din tribul Papiria, veteran din legiunea a XIII-a Gemina Severiana, fost beneficiar al consularului, decurion și fost duumvir al coloniei Sarmizegetusa metropolis, Gaius Iulius Valerianus, beneficiar al consularului, Gaius Iulius Carus, subofițer de poliție și decurion al sus-numitei colonii, Gaius Iulius Fronto, soldat în cohorta I de pretorieni, arhivar al prefecților pretoriului și decurion al aceleiași colonii, Valeria și Carissima, fii, (au pus acest monument) în memoria tatălui (lor), locul fiind acordat printr-un decret al decurionilor".

Monumentul poate fi datat în timpul lui Severus Alexander (222—235).

Pe mijlocul sălii, în stînga culoarului de trecere spre sala a II-a, se înșiră trei inscripții:

— Altar votiv de marmură (fig. 72) cu următorul text în limba greacă: Διὶ Ὑψίστῳ / ἐπηκόῳ / Αἴλ(ιος) Ἀπολινά/ριος ἐπίτροπος / καὶ Μάξιμα / εὐχαριστήριον Traducere: „Lui Zeus preaslăvitul, celui care ascultă



Fig. 72. Inscripţie închinată lui Theos Hypsistos.

(rugăciunile), Aelius Appolinaris, procurator, şi Maxima (soţia sa, au pus) ofranda".

Aelius Apollinaris a fost procurator financiar al Daciei Apulensis în prima jumătate a secolului al III-lea, probabil sub Severus Alexander (222—235).

— Altar votiv de marmură descoperit în apropierea laturii de nord a edificiului 002. Textul inscripţiei glăsuieşte: *Dianae / sanctae / M(arcus) Lucceius / Felix*



Fig. 73. Inscripţie închinată zeiţei Core.

proc(*urator*) / *Aug*(*usti*) *n*(*ostri*). Traducere: „Dianei celei sfinte, Marcus Lucceius Felix, procurator al împăratului nostru, (a închinat acest altar)".

Marcus Lucceius Felix a fost procurator financiar al Daciei Apulensis prin anii 242—245.

— Altar votiv de marmură (fig. 73), descoperit în apropierea laturii de nord a edificiului 002, pe care e incizată următoarea inscripţie: *Deae praesen/tissimae*

Core / M(arcus) Lucceius Felix / proc(urator) Aug(usti) n(ostri) et / Hostilia Fausti/na eius. Traducere: „Zeiței atotprezente Core, Marcus Lucceius Felix, procurator al împăratului nostru, și Hostilia Faustina, (soția) sa, (au închinat acest altar)".

În dreapta aceluiași culoar de trecere se găsesc: un capitel doric, un capitel corintic de pilastru și un capitel corintic de coloană cu o reprezentare a capului Meduzei.

SALA a II-a cuprinde mai ales inscripții. Imediat în dreapta intrării se află un altar votiv de marmură, despre care informațiile mai vechi spun că a fost descoperit în preajma amfiteatrului; în realitate, el trebuie să se fi găsit pe locul sanctuarului închinat lui Aesculap și Hygiei. Inscripția glăsuiește: *[A]esculapio / [e]t Hygiae / August(is) / C(aius) Titius Aga/thopus aug(ustalis) / col(oniae) Sisciae et / Sarm(izegetusae) ex voto.* Traducere: „Auguștilor Aesculap și Hygia, Gaius Titius Agathopus, augustal al coloniilor Siscia și Sarmizegetusa, (a închinat altarul) în urma unei făgăduieli".

În stînga intrării, de-a lungul peretelui estic al sălii, se succed următoarele piese epigrafice:

— Altar votiv de piatră nisipoasă, descoperit mai demult, probabil tot pe locul sanctuarului zeilor medicinei. Inscripția spune: *Numini Aug(usto) / Aesculapi /sacrum / L(ucius) Bononius / Saturninus / ex viso lib(enter).* Traducere: „Puterii divine auguste a lui Aesculap închinare. Lucius Bononius Saturninus (a pus) cu bucurie (acest altar) în urma unui vis".

— Altar votiv de marmură, descoperit între edificiile 001 și 004, purtînd o foarte interesantă inscripție versificată (fig. 74): *Caelestis mul/sa propria / placabitur. Ara / hac divis aliis / tura merumq(ue) / damus.* Traducere: „Zeița cerească va fi îmbunată cu vinul amestecat cu miere care este prescris. Pe acest altar le oferim altor divinități mirodenii și vin pur".

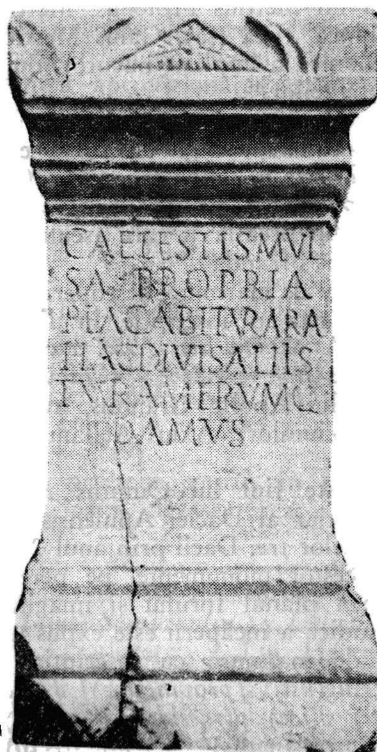


Fig. 74. Inscripţie în versuri.

— Altar votiv de marmură, descoperit, probabil, în zona sanctuarului lui Aesculap şi al Hygiei, avînd următoarea inscripţie: *Aes*(*culapio*) *et Hyg*(*iae*) / *pro salute* / *Aeliae Florae* / *et Mett*(*iorum*) *Proteni Cas*/*siani Florae filiae* / *C*(*aius*) *Met*(*t*)*ius Cassian*(*us*) (*duum*)-*vir* / *col*(*oniae*) *v*(*otum*) *s*(*olvit*) *l*(*ibens*) *m*(*erito*). Traducere: „Lui Aesculap şi Hygiei, pentru sănătatea Ae-

liei Flora și a lui Mettius Protenus, Mettius Cassianus și a Mettiei Flora, fiica (sa), Gaius Mettius Cassianus, duumvir al coloniei, a împlinit bucuros, după merit, făgăduiala (făcută zeilor)".

— Altar votiv de marmură descoperit în punctul „Grohotea Tornească", desigur în zona edificiilor 001 și 002. Inscripția este în limba greacă: Θεῷ / Ὑψίστῳ ἐ/πηκόῳ / εὐχαριστοῦ/σα ἀνέθηκα / Αἴλια Κάσσια. Traducere: „Zeului preaslăvit care ascultă (rugăciunile), Aelia Cassia a pus ofranda".

— Altar votiv de marmură descoperit între edificiile 001 și 002. Poartă o inscripție în limba greacă: Θεῷ Γράννῳ / Ἀπόλλωνι αἰεὶ / καὶ πανταχοῦ / ἐπηκόῳ Ἄξιος / Αἰλιάνος ὁ / νεώτερος / εὐχαριστήριον / Ἰόνιος. Traducere: „Zeului Apollo Grannus, atotprezent și ascultător (al rugăciunilor), Axius Aelianus iunior Ionius (a pus) ofranda."

Dedicantul este fiul lui Quintus Axius Aelianus, procurator financiar al Daciei Apulensis și locțiitor al guvernatorului celor trei Dacii prin anul 238 e.n.

Deasupra acestor monumente, pe perete, două panouri înfățișează planul forului și imagini din for.

Pe latura sudică a încăperii este expus un mare altar votiv onorar de marmură cu inscripția: *Ulpio ... / proc(uratori) Aug(usti) [provinc(iae)] / Dac(iae) Apul(ensis) a(genti) v(ice) p(raesidis) item / proc(uratori) prov(inciae) Porol(issensis) sub/praef(ecto) annon(ae) sacrae / urbis praep(osito) leg(ionis) (septimae) Geminae) / [Philipp(ianae)] item proc(uratori) stat(ionis) / privat(ae) per Tusciam et / Picenum item proc(uratori) ad / bona Plautiani trib(uno) / mil(itum) leg(ionis) (secundae) Part(hicae) [Philipp(ianae)] / praep(osito) vexill(ationum) auxiliar(orum) / Pann(oniae) Infer(ioris) praef(ecto) coh(ortis) / (septimae) Breucor(um) / Siscius Valerius (centurio) / leg(ionis) (tertiae decimae) Gem(inae) [Philipp(ianae)] / patrono optimo.* Tradu-

cere: „Lui Ulpius ..., procurator al împăratului în provincia Dacia Apulensis, locțiitor al guvernatorului, de asemenea procurator al provinciei (Dacia) Porolissensis, subprefect pentru aprovizionarea cu grîne a orașului sacru (Roma), așezat în fruntea legiunii a VII-a Gemina Philippiana, de asemenea procurator al stațiunii private pentru Tuscia și Picenum, de asemenea procurator pentru averea lui Plautianus, tribun militar în legiunea a II-a Parthica Philippiana, comandant al detașamentului de auxiliari din Pannonia Inferioară, prefect al cohortei a VII-a de breuci, Siscius Valerius, centurion în legiunea a XIII-a Gemina Philippiana (a pus acest monument) prea bunului (său) patron".

Ulpius (cognomenul nu se cunoaște) a fost procurator financiar al Daciei Apulensis și locțiitor al guvernatorului celor trei Dacii în a doua parte a domniei lui Filip Arabul (244—249).

De-a lungul peretelui vestic, în partea opusă intrării în sală, se înșiră, de asemenea, cîteva monumente epigrafice:

— Altar votiv de marmură descoperit în spațiul dintre clădirile 001 și 002. Inscripția glăsuiește: *Herculi Aug*(*usto*) / *C*(*aius*) *Sempron*(*ius*) / *Urbanus* / *proc*(*urator*) *Aug*(*usti*). Traducere: „Lui Hercules augustul, Gaius Sempronius Urbanus, procurator al împăratului, (a închinat acest altar)".

C. Sempronius Urbanus a fost procurator financiar al Daciei Apulensis după anul 181 e.n.

— Altar votiv de marmură descoperit în „Grohotea Tornească" și făcînd, fără îndoială, parte din numerosul lot de inscripții aflate în spațiul dintre clădirile 001 și 002. Inscripția spune: *Fortunae* / *Daciar*(*um*) *C*(*aius*) *Sempron*(*ius*) / *Urbanus* / *proc*(*urator*) *Aug*(*usti*). Traducere: „Fortunei Daciilor, Gaius Sempronius Urbanus, procurator al împăratului, (a închinat acest altar)".

— Altar votiv de marmură descoperit în apropierea edificiului 004, purtînd următoarea inscripție: *Volcano / miti / C(aius) Sempron(ius) / Urbanus / proc(urator) Aug(usti)*. Traducere: „Lui Vulcanus cel blajin, Gaius Sempronius Urbanus, procurator al împăratului, (a închinat acest altar)".

— Altar votiv de marmură descoperit lîngă edificiul 001 (fig. 75). Poartă inscripția: *Genio col(oniae) / Sarmizeget(usae) / Q(uintus) Axius Aelia/nus v(ir) e(gregius) proc(urator) / Aug(usti) n(ostri)*. Traducere: „Geniului coloniei Sarmizegetusa, Quintus Axius Aelianus, bărbat destoinic, procurator al împăratului nostru, (a închinat acest altar)".

Q. Axius Aelianus și-a început misiunea de procurator financiar al Daciei Apulensis în timpul împăraților Maximinus Thrax și Maximus (235—238), dar și-a continuat-o și sub împăratul următor, Gordianus al III-lea.

Panourile de pe peretele vestic prezintă planul clădirilor 001 și 002, precum și aspecte din timpul săpăturilor de la aceste edificii.

Pe peretele de nord, lîngă ieșirea din sală, se află o lespede votivă de marmură (fig. 76), descoperită în templul lui Liber Pater și avînd inscripția: *Libero Patri Aug(usto) sac(rum) / L(ucius) Apul(eius) Marcus dec(urio) quaest(or) porticus cum cubiculis a vi / hostium exustos pecunia / sua ob scribatum restituit / permittente ordine.* Traducere: „Lui Liber Pater augustul închinare. Lucius Apuleius Marcus, decurion, cvestor, a refăcut din banii săi, cu îngăduința ordinului (decurionilor), pentru (că a fost numit) șef al cancelariei, porticele împreună cu cubiculele (templului), incendiate de violența dușmanilor".

Deasupra acestei lespezi se află un panou înfățișînd vestigiile unei clădiri din apropierea forului.

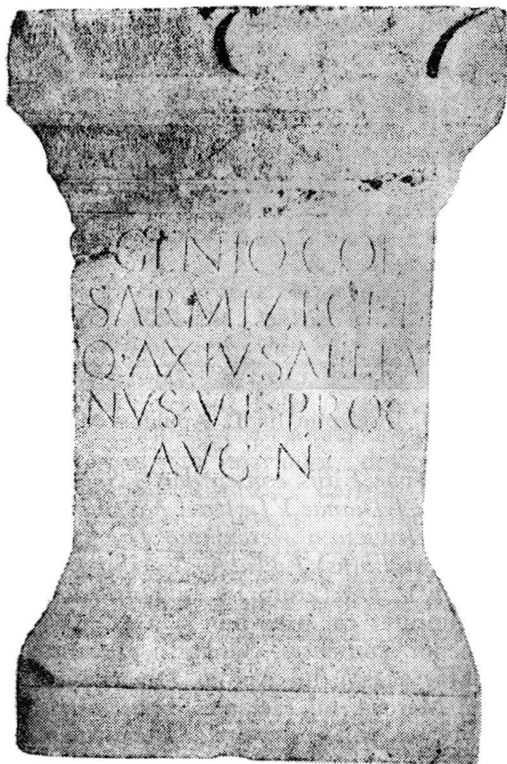


Fig. 75. Inscripție dedicată Geniului coloniei.

O serie de inscripții sînt dispuse pe un soclu, în mijlocul sălii. Pe latura de est a soclului (latura dinspre intrarea în sală) se află următoarele piese:

— Altar votiv de marmură, descoperit în „Grohotea Tornească“, deci în zona clădirilor 001 și 002 (vezi p. 35, fig. 11). Inscripția glăsuiește: *I*(*ovi*)O(*ptimo*) *M*(*aximo*) /

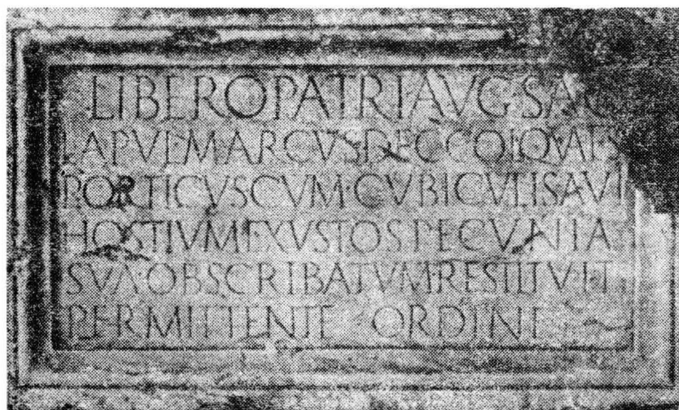


Fig. 76. Inscripția lui L. Apuleius Marcus.

Iunoni [M]inervae / diis consentibus / Saluti Fortunae / Reduci Apollini / Dianae V[ic]trici / Nemesi Me[r]curio / Herculi Soli Invicto / Aesculapio Hygiae diis / deabusq(ue) immortalib(us) / P(ublius) Aelius Hammonius / v(ir) e(gregius) proc(urator) Augg(ustorum). Traducere: „Lui Iuppiter cel prea bun și prea mare, Iunonei, Minervei, zeilor *consentes*, Sănătății, Fortunei care te readuce (teafăr acasă), lui Apollo, Dianei biruitoare, lui Nemesis, lui Mercur, lui Hercules, Soarelui nebiruit, lui Aesculap, Hygiei, zeilor și zeițelor nemuritoare, Publius Aelius Hammonius, bărbat destoinic, procurator al celor doi împărați (a închinat acest altar)".

P. Aelius Hammonius a fost procurator financiar al Daciei Apulensis în prima parte a domniei comune a lui Filip Arabul și a fiului acestuia (244—249).

— Altar votiv de marmură cu inscripția: *Deae Aechatae / pro salutae* (în loc de: *salute*) / *Aeliae Satur- / ninae coniu/gis suae Aeren/nius* (în loc de: *Herennius*) *Gemelli/nus tribunus / statum con/iugis redemit / ex*

visu et / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). Traducere: „Zeiţei Hecate, pentru sănătatea Aeliei Saturnina; soţia sa, Herennius Gemellinus, tribun, a răscumpărat sănătatea soţiei în urma unui vis şi şi-a împlinit făgăduiala bucuros, după merit".

Herennius Gemellinus, tribun, probabil în legiunea a XIII-a *Gemina*, a ajuns mai tîrziu, în vremea domniei comune a împăraţilor Septimius Severus, Caracalla şi Geta (209—211), procurator financiar al Daciei Apulensis.

— Altar votiv de marmură, descoperit în spaţiul dintre edificiile 001 şi 002. Inscripţia sună: *Invicto / Deo / Serapidi / M(arcus) Lucceius / Felix / proc(urator) Aug(usti) / n(ostri).* Traducere: „Nebiruitului zeu Serapis, Marcus Lucceius Felix, procurator al împăratului nostru, (a închinat acest altar)".

— Altar votiv de marmură, descoperit întîmplător în „Grohotea Tornească", desigur în aceeaşi zonă ca şi piesa precedentă. Poartă inscripţia: *[I]nvicto / Deo Sera/pidi / Caesidius / Respectus / proc(urator) Aug(usti) n(ostri) / et Apronilla / eius.* Traducere: „Nebiruitului zeu Serapis, Caesidius Respectus, procurator al împăratului nostru, şi Apronilla, (soţia) sa, (au închinat acest altar)".

Caesidius Respectus a fost procurator financiar al Daciei Apulensis la o dată care nu se poate preciza, probabil în cursul secolului al III-lea e.n.

— Altar votiv de marmură, descoperit lîngă clădirea 001, avînd inscripţia: *Fortunae / Aug(ustae) / Ael(ius) Apolli/naris / proc(urator) Aug(usti).* Traducere: „Fortunei Augusta, Aelius Apollinaris, procurator al împăratului, (a închinat acest altar)".

Aelius Apollinaris a fost procurator financiar al Daciei Apulensis în secolul al III-lea e.n.

Pe latura opusă a soclului din mijlocul sălii sînt expuse următoarele monumente epigrafice:

— Altar votiv de marmură, descoperit în spațiul dintre edificiile 001 și 002. Textul inscripției: *Marti Singili / et Minervae / C(aius) Sempron(ius) / Urbanus / proc(urator) Aug(usti).* Traducere: „Lui Marte Singilis și Minervei, Gaius Sempronius Urbanus, procurator al împăratului, (a închinat acest altar)".

Singilis, epitet insolit pentru zeul Marte, provine, pare-se, de la numele unei localități din Hispania, de unde era, poate, originar acest procurator financiar al Daciei Apulensis.

— Altar votiv de marmură, descoperit în „Grohotea Tornească", fără îndoială în zona în care s-a găsit și inscripția precedentă. Textul epigrafei este următorul: *Iunoni / Reginae / C(aius Sempron(ius) / Urbanus /proc(urator) Aug(usti).* Traducere: „Iunonei Regina, Gaius Sempronius Urbanus, procurator al împăratului, (a închinat acest altar)".

— Altar votiv de marmură, descoperit în aria dintre edificiile 001 și 002, purtînd inscripția: *Appollini/ Granno et / Sironae / C(aius) Sempronius / Urbanus / proc(urator) Aug(usti).* Traducere: „Lui Apollo Grannus și Sironei, Gaius Sempronius Urbanus, procurator al împăratului, (a închinat acest altar)".

— Altar votiv de marmură cu inscripția: *[Di]s immortalib(us) / et Numini sanctissimor(um) / Augustorum / L(ucius) Octavius Felix / proc(urator) promotus / ad ducenariam / provinciae / Delmatiae.* Traducere: „Zeilor nemuritori și puterii divine a prea sacrilor împărați, Lucius Octavius Felix, procurator avansat la (procuratela) ducenară a provinciei Dalmatia, (a închinat acest altar)".

L. Octavius Felix, procurator al Daciei Apulensis în vremea domniei comune a împăraților Septimius Severus și Caracalla (199—208), a fost mutat ca procurator de rang mai înalt, cu o remunerație anuală de 200 000 de sesterți, în provincia Dalmatia.

— Altar votiv de marmură descoperit în zona dintre clădirile 001 și 002. Poartă inscripția: *Invicto / Mithrae / Marti Camulo / Mercurio / Rosmertae / Q(uintus) Axius Aeli/anus v(ir) e(gregius) / proc(urator) Aug(usti) Ioni(us)*. Traducere: „Nebiruitului Mithras, lui Marte Camulus, lui Mercur, Rosmertei, Quintus Axius Aelianus Ionius, bărbat destoinic, procurator al împăratului, (a închinat acest altar)".

Marte Camulus, Mercur și Rosmerta erau divinități deosebit de venerate în lumea gallo-romană; de aceea, e oarecum surprinzătoare asocierea lor cu zeul oriental Mithras.

— Altar votiv de marmură descoperit în zona dintre edificiile 001 și 002. Inscripția glăsuiește: *Aesculapio / Saluti Epionae / Veneri ubique / Neptuno Salaciae / Cupidinibus / Fontibus Aquis / Q(uintus) Axius Aelia-/nus v(ir) e(gregius) proc(urator) Aug(usti) / Ioni(us)*. Traducere: „Lui Aesculap, Sănătății, Epionei, Venerei atotprezente, lui Neptun, Salaciei, Dorințelor, Izvoarelor, Apelor (vindecătoare) Quintus Axius Aelianus Ionius, bărbat destoinic, procurator al împăratului, (a închinat acest altar)".

— Altar votiv de marmură, descoperit în zona dintre clădirile 001 și 002, încastrat într-un zid construit după retragerea aureliană, în prima jumătate a secolului al IV-lea e.n., de populația daco-romană rămasă în oraș. Inscripția glăsuiește: *Appollini/sancto/M(arcus) Lucceius/ Felix proc(urator)/Aug(usti) n(ostri)*. Traducere: „Lui Apollo cel sfînt, Marcus Lucceius Felix, procurator al împăratului nostru, (a închinat acest altar)".

Pe același soclu, în locurile rămase libere între inscripții, sînt expuse capiteluri dorice și corintice.

SALA a III-a prezintă și ea o suită de inscripții alături de cîteva piese anepigrafe. De-a lungul peretelui de vest se înșiră următoarele monumente scrise:

— Stelă funerară de marmură împărţită în două registre. Cel superior prezintă o arcadă în relief, avînd un *torus*-ghirlandă şi o rozetă la mijloc; spaţiul dintre arcadă şi colţurile stelei este umplut cu ornamente vegetale. Registrul inferior conţine inscripţia: *D(is) M(anibus) / Aur(elius) / Volu[sianus?] / tumia catu... /pom tzioi vix(it) an(nis) (sedecim) cum / pietate sua o... / ecia cates... / Timoc[rate]s Aug(usti) / lib(ertus) et Aur(elia) Ireni p(ater) / (et) mater filio p(osuerunt).* Traducere: „Zeilor Mani. Aurelius Volusianus (?)... a trăit 16 ani cu pietatea sa... Timocrates, libert al împăratului, şi Aurelia, (fiica) lui Irenus, tată şi mamă, au pus fiului (epitaful)".

Textul inscripţiei are unele părţi de neînţeles.

— Stelă funerară de marmură, descoperită întîmplător la sud de latura meridională a oraşului antic (fig. 77). Partea superioară prezintă un pseudofronton cu acrotere, avînd în centru un disc. Inscripţia glăsuieşte: *D(is) M(anibus) / L(ucius) Val(erius) Epi/gonus /vixit / an(nos) (quadraginta) / h(ic) s(itus) e(st).* Traducere: „Zeilor Mani, Lucius Valerius Epigonus a trăit 40 de ani. Aici este înmormîntat".

— Placă funerară de marmură cu inscripţia: *D(is) M(anibus) / Aurelia Hygia Iunior / vix(it) an(nis) (septem) mensibus (sex) / Aelia Venusta / neptiae* (în loc de: *nepti*) *fecit.* Traducere: „Zeilor Mani. Aurelia Hygia cea tînără a trăit şapte ani şi şase luni. Aelia Venusta i-a făcut nepoatei (epitaful)".

— Deasupra acestei inscripţii, pe perete, este fixată o stelă funerară cu medalion, fragmentară. În medalion se poate vedea bustul unui bărbat. Din inscripţie se mai poate citi: *D(is) M(anibus) / ... Val(eri) Philini / [vi]xit an(nos) (septuaginta) coll(egium) fa/[brum...].* Traducere: „Zeilor Mani... ai lui Valerius Philinus (care) a trăit 70 de ani. Colegiul faurilor... (a pus monumentul)".

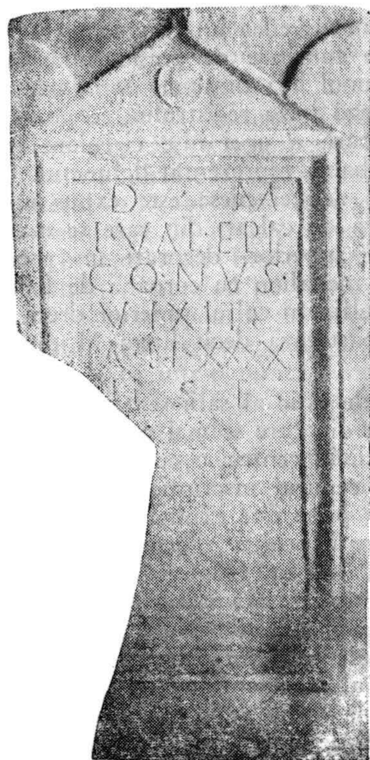


Fig. 77. Stela funerară a lui L. Valerius Epigonus.

— Pe peretele nordic al sălii, între cele două ferestre, este expusă o mare stelă funerară de gresie, terminată la partea superioară cu două acrotere. În registrul superior pare să fi existat o sculptură, acum complet ştearsă. Inscripţia este în limba greacă: 'Ενθάδε / Χρυσοκόμαν / Γετική χθ[ὼν] / ἀ[μφικαλύπτει]. Traducere: „Aici pe Chrysocomas pămîntul getic îl acoperă".

Pe același perete, dar spre colțul nord-estic al încăperii, se poate vedea un fragment (registrul superior) al unei stele funerare de gresie, înfățișînd doi păuni, dintre care unul bea dintr-un *kantharos*. Sub un listel, care marchează baza registrului, se poate distinge marginea superioară a unei nișe circulare (medalion?), în care era, probabil, reprezentat defunctul.

Deasupra acestei piese este expus un fragment de stelă funerară de calcar, din care se mai vede o parte a registrului superior, decorat: un pseudofronton cu acrotere, un medalion cu coroană de frunze și cu două rozete, un delfin în colțul superior drept. Din inscripție nu se mai păstrează decît litera M din formula *D(is) M(anibus)*.

Pe peretele estic al sălii se află o stelă fragmentară de marmură, din care se mai păstrează pseudofrontonul cu acrotere și, în centru, o cunună de lauri și o rozetă, precum și începutul inscripției: *D(is) M(anibus)*. Deasupra acestei piese este expusă partea superioară a unei stele funerare de calcar, decorată cu elemente pseudoarhitectonice. Într-un fronton triunghiular, cu o profilatură elegantă care abundă în ove cordiforme, este înscris medalionul avînd o dublă profilatură și un brîu ornamental alcătuit din frunze stilizate. În colțul superior stîng al fragmentului este reprezentat un triton. Alături, se află un alt fragment de stelă funerară, înfățișînd o cunună de lauri într-un pseudofronton.

Panoul de pe peretele sudic al sălii prezintă planul și imagini ale mausoleului familiei Aurelia (vezi mai sus, p. 76—79). Sub panou se află un mormînt, reconstituit, din acest mausoleu. El aparținea unei fete tinere, probabil o libertă sau o sclavă. Coșciugul de lemn a putrezit; au rămas numai cuiele de fier, care se văd la cap și la picioare. Pe lîngă cîteva resturi de oase, s-au găsit în mormînt, așa cum sînt dispuse acum, vase de lut ars, fiole de sticlă (*balsamaria* și *lacrimaria*), o mo-

nedă emisă de împăratul Traian, o brățară simplă și urmele unei vopsele roșii la picioare (cutiuța de lemn în care fusese a putrezit). Mormîntul este construit din cărămizi și acoperit cu o lespede de marmură.

SALA a IV-a. Chiar la intrarea în sală, pe stînga, este expusă o piesă (fig. XIV) descoperită în mausoleul situat pe malul vestic al pîrîului Drașcov (vezi p. 84—86). Este peretele lateral stîng al unei *aedicula* de gresie, înfățișînd două personaje: în stînga, o femeie care șade pe o *kathedra*, înveșmîntată într-o *tunica manicata* lungă pînă la pămînt și purtînd pe cap un fel de turban semicircular; în brațe poartă un copil în scutece. Alături, în dreapta, este reprezentată altă femeie, în picioare, îmbrăcată și ea într-o tunică lungă cu mîneci, pe umărul drept fiind prinsă o *palla* subțire. Pe creștet are un turban în formă de trapez cu baza mică în jos, care constituie o variantă a unui tip cunoscut de pe monumentele funerare norico-pannonice. În urechi poartă cercei globulari, iar în mîna stîngă un obiect greu de stabilit, poate un măr. Brațul drept este așezat protector pe umărul stîng al femeii cu copilul. Acest personaj pare să fie *Iuno Lucina*, protectoarea nașterilor. De o execuție artistică destul de stîngace, piesa se datează la începutul secolului al III-lea e.n.

În fața acestui monument se află un postament de calcar, pe a cărui față principală sînt reprezentați doi lei funerari adosați și capul Meduzei cu ochi proeminenți și cu părul strîns lipit de față. Pe cele două laturi scurte apare obișnuita reprezentare a unui delfin și, respectiv, aceea a unui *hippocampus* într-un chenar cu profilatură elegantă. Piesa se datează în secolul al II-lea e.n.

Lîngă peretele nordic al sălii, cam la mijlocul lui, este expus un coronament de monument funerar, reprezentînd doi lei adosați și, între ei, un con de pin.

Trei lei funerari se înşiră şi pe peretele de est al sălii. Cel dintîi, de marmură, are capul redat schematic, în formă de triunghi, şi coama realizată prin adîncituri mari; botul este puternic reliefat, iar gura mică, de forma unei fante înguste; pleoapele se unesc deasupra frunţii în genul unui fronton. Cel de-al doilea, tot de marmură, făcea parte dintr-un coronament de monument funerar cu lei adosaţi; leul e orientat spre stînga, cu capul spre privitor, şi ţine sub labele anterioare capul berbecului răpus. Al treilea, aşezat între cei precedenţi, de dimensiuni mici, este lucrat din calcar într-o manieră mai puţin obişnuită. Capul spre dreapta, ridicat spre privitor, cu botul proeminent, este aproape perpendicular pe axa soclului. Laba leului ţine stîngaci un cap de animal.

Către centrul sălii se află plasate cîteva monumente funerare. Cel dintîi este un monument în formă de pilastru, terminat la partea superioară într-un trunchi de piramidă (fig. XVI). Cele patru feţe ale piesei sînt încadrate de cîte două coloane cu capiteluri corintice, care susţin cîte un arc. Feţele formează cîte o nişă: cea mai adîncă (faţa principală) e ocupată de chipurile celor defuncţi (bărbat şi femeie). Feţele laterale îl reprezintă pe Attis, iar pe faţa posterioară se văd un *kantharos* încununat de un vrej de viţă-de-vie şi două păsări (păuni?).

Urmează un grup de trei statui funerare feminine, de marmură (fig. XVII). Două sînt de tipul „La grande Ercolanese", bine cunoscut în iconografia romană: personajul este înveşmîntat într-o *stola* lungă pînă la pămînt, de sub care ies vîrfurile picioarelor, iar pe deasupra poartă o *palla* care e petrecută peste cap, umeri şi spate, trecînd apoi în faţă, peste piept şi braţul drept; două capete ale mantiei sînt ţinute cu mîna dreaptă, formînd un unghi, iar cel de-al treilea cade pe lîn-

gă corp, înfăşurînd braţul stîng. La gîtul uneia din statui se distinge un şirag de mărgele.

Cea de-a treia statuie este de tip „palliata": şi ea este înveşmîntată în *stola* şi *palla*, dar un capăt al acesteia din urmă atîrnă pe spate, iar celălalt cade de-a lungul corpului. Mîna dreaptă e ţinută peste piept, cea stîngă atîrnă.

Revenind la intrarea în sală, în dreapta ei se află o vitrină cu ceramică funerară (căniţe şi văscioare de pomezi), iar deasupra un panou înfăţişînd un mare monument funerar, al cărui original se găseşte în curtea vechiului muzeu (vezi mai jos, p. 215). Chiar în colţul sud-vestic al încăperii este expus un sfinx de marmură cu bust uman, labe de felină şi aripi de pasăre mediocru realizate. În spatele sfinxului se află o colonetă de calcar. Urmează, pe peretele sudic, alte două vitrine cu ceramică funerară (deasupra uneia din ele, un panou înfăţişează planul mausoleului de lîngă pîrîul Draşcov şi o imagine a sarcofagului descoperit acolo); între ele se află o statuie feminină de marmură, acefală, de tip „palliata".

SALA a V-a. Lîngă peretele nordic al sălii, imediat în stînga intrării, sînt aşezate două vitrine cu monede romane descoperite în cuprinsul Sarmizegetusei. Deasupra lor, un panou prezintă imaginea mozaicului din Palatul augustalilor şi aspecte de la *villa rustica* descoperită la Hobiţa (vezi p. 82).

Urmează, de-a lungul peretelui estic, o rîşniţă de gresie formată din cele două piese caracteristice: partea inferioară, fixă (*meta*) şi partea superioară (*catillus*), care se învîrtea zdrobind boabele de grîu; o piuă de marmură; două vitrine în care sînt expuse unelte şi obiecte de uz practic din fier: seceră de vie, cosor, topor, cîrlige, foarfeci, satîre, cuţite, lanţ, linguriţă. Deasupra, pe un panou, se pot vedea planul fermei de la Hobiţa şi imagini ale unor cuptoare de cărămizi, vase

de lut și sticlărie, descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

Fereastra de pe peretele sudic este flancată de două piese provenind de la două rîșnițe diferite: o *meta* de gresie și un *catillus* de tuf vulcanic.

Cele trei vitrine așezate de-a lungul peretelui vestic prezintă vizitatorului o gamă variată de obiecte de uz practic: chei, balamale, zăvoare etc. În prima vitrină, unelte de orfevrerie (ciocănașe, cleștișor, dălțiță) și de dulgherie (sfredele) în cea de-a doua; aici atrage atenția o splendidă și masivă balama de bronz descoperită în templul cel mare. În sfîrșit, în a treia vitrină din acest șir se află un trepied, cuie, piroane, scoabe și fragmente de sticlă. Pe perete, deasupra vitrinelor, două panouri cuprind planurile a două *villae urbanae*, imagini din timpul dezvelirii lor și planul unui cuptor de topit sticlă.

Vizitatorul pătrunde apoi într-un fel de anexă a sălii, unde se află trei vitrine. În cea dintîi, plasată singură în colțul sud-vestic, sînt expuse diverse tipuri de pavaj din ceramică și marmură: piese hexagonale, rombice, piese în forma literei L, piese în formă de pișcot. Panourile de deasupra vitrinei ilustrează cel mai elegant și mai luxos tip de pavaj: mozaicul figurat; sînt reproduse cele două mozaicuri cu scene inspirate din ciclul homeric (vezi mai sus, p. 66). Vitrina din colțul nord-vestic conține țigle și cărămizi stampilate, confecționate în *officinae* atît militare, cît și civile (fig. 78). Se pot vedea piese cu stampilele LEG IIII FF (*Legio quarta Flavia Felix*), PR COS (*Procilius Cosmus* sau *Costio* etc.), C I VAL și CIV (*Gaius Iulius Valerius* sau *Valens*), QAB (*Quintus Aponius Bassus?*), QCC (*Quintus Cornelius Cornelianus*) și altele. Cît privește vitrina din colțul nord-estic, și ea prezintă felurite materiale de construcție: tuburi pentru conductele de aer cald, un olan, un antefix reprezentînd un cap fe-

Fig. 78. Stampile de pe ţigle şi cărămizi.

minin, descoperit în *schola gladiatorum*, şi fragmente de tencuială pictată provenind din *villa rustica* de la Hobiţa.

SALA a VI-a. Chiar de la intrarea în sală, vizitatorul poate admira, în stînga, o vitrină unde numeroase opaiţe (*lucernae*) par îngrămădite la întîmplare. E numai o impresie: neorînduiala aparentă a opaiţelor e menită să sugereze marea bogăţie şi marea varietate

a pieselor de acest gen — peste 1 500 la număr — descoperite la Sarmizegetusa. O privire mai atentă îl face pe vizitator să distingă cu ușurință stampilele atelierelor producătoare: FORTIS, FESTI, CASSI, STROBILLI, IANVARIVS, precum și gama largă de ornamentare a discurilor opaițelor; se văd măști de teatru, ghindă, vultur, chipul lui Iuppiter Amon, al lui Hercules etc. Panoul de deasupra vitrinei prezintă o imagine din zona templelor și alta a sanctuarului lui Aesculap și al Hygiei, unde au și fost descoperite numeroase *lucernae*.

Opaițe sînt expuse și în cele două vitrine de lîngă peretele sudic al sălii. În cea dintîi, se află opaițe paralelipipedice cu 2—9 arzătoare și cu torți în formă de palmetă. Deasupra vitrinei, pe un panou, sînt prezentate planul și vederea axonometrică a templului cel mare. A doua vitrină adăpostește opaițe circulare, semicirculare și digitate, cu 2—13 arzătoare; cele mai multe au torți-palmete, numai două piese avînd torți lamelare (fig. XIX). Panoul de pe perete înfățișează imagini ale templului lui Liber Pater.

De-a lungul peretelui opus se înșiră o serie de vitrine cu ceramică descoperită la Sarmizegetusa (fig. XX). În prima din ele se expun vase de lut ars descoperite în sanctuarul lui Aesculap și al Hygiei, iar pe panoul de deasupra vitrinei pot fi văzute imagini fotografice și o imagine axonometrică ale acestui lăcaș de cult. Urmează apoi o amforă și două vitrine: una cu ceramică roșie, cealaltă cu ceramică cenușie. Panoul din dreptul lor înfățișează vizitatorului planul templului lui Mithras (vezi p. 68—70), planul și reconstituirea marelui templu și o fotografie a altarului din același edificiu sacru.

Mai departe, poate fi văzut un *mortarium* (vas de mari dimensiuni prevăzut cu un deversor) descoperit în *villa rustica* de la Hobița, avînd diametrul exterior

de 78 cm, iar cel interior de 56 cm. Ultima piesă este o amforă descoperită în clădirea din grădina casei parohiale din comună. Pe perete se află un panou cu planul, vederea axonometrică și imagini ale templului lui Silvanus și o fotografie a templului cel mare.

SALA a VII-a adăpostește opere de artă, monumente epigrafice și produse ale meșteșugarilor artistice. Pe primul panou de pe peretele estic se află cîteva piese sculpturale:

— Basorelief de marmură descoperit în templul lui Silvanus (fig. XV). Îl înfățișează, în stînga, pe zeul Silvanus, cu cușma în cap, ținînd în mîna stîngă un *pedum*. Alături de el, către dreapta, sînt reprezentate, în șir, nouă Silvanae, îmbrăcate în *chiton* și mantie, toate ținînd în mîna stîngă cîte o coroniță. Pe chenarul inferior al piesei se poate citi inscripția: *[M(arcus) ? Au]r(elius) Valens dec(urio) col(oniae) ex [v]oto posuit.* Traducere: „Marcus (?) Aurelius Valens, decurion al coloniei, a pus (monumentul) în urma unei făgăduieli".

Prin numărul mare de acolite ale zeului, monumentul pare să fie pînă acum unic în Imperiul Roman. Se datează în secolul al III-lea e.n.

— Basorelief fragmentar de marmură descoperit în colțul sud-vestic al orașului antic. În centrul scenei sînt reprezentați: Liber (stînga) și Libera (dreapta), ambii ținînd în mîna stîngă cîte un *thyrsos*. În mîna dreaptă Liber are un *kantharos* din care toarnă vin în gura unei pantere, iar Libera un ciorchine de struguri. În stînga scenei se vede un silen dansînd și bătînd din *tympanon*, iar în dreapta zeul Pan cu un pahar și corn de băut (?). Piesa se datează în secolul al II-lea e.n.

— Basorelief fragmentar de marmură, descoperit în *aedes augustalium*. Reprezintă un silen șezînd pe o panteră și ținînd în brațe un *kantharos*. În spatele lui,

se distinge un acolit dionysiac care poartă pe umeri un animal pentru jertfă. Databil în secolele II—III.

— Basorelief fragmentar de marmură, descoperit în templul lui Liber Pater. În partea stîngă, singura care s-a păstrat, apare Silvanus însoţit de două Silvanae. Zeul este îmbrăcat cu tunică şi mantie; în picioare poartă cizme, iar pe cap cuşmă. În mîna dreaptă ţine un *pedum*, iar în stînga o seceră pentru vie (*falx vineatica*). Jos, în stînga scenei, se află un cîine, iar în dreapta este reprezentată o Silvană înveşmîntată în *chiton* şi *chlamys*, care ţine în mîna dreaptă o coroniţă de flori. Se mai poate distinge capul altei Silvane. În partea superioară a reliefului se observă o coroniţă şi o palmetă (frunză?). Piesa se datează în secolul al II-lea e.n.

— Basorelief fragmentar de marmură, descoperit în fîntîna pătrată din sanctuarul lui Aesculap şi al Hygiei. În centrul scenei sînt reprezentaţi Aesculap (dreapta) şi Hygia (stînga). Zeul este înveşmîntat într-un *himation* care-i lasă bustul dezvelit aproape în întregime; în mîna dreaptă ţine *patera*, sprijinind-o de bastonul pe care se încolăceşte şarpele. Hygia, înveşmîntată într-un *chiton* dublu, ţine în mîna stîngă un vas, iar în dreapta şarpele pe care-l hrăneşte. Jos, în stînga, rezemat în baston, se află Telesphorus, geniul vindecării. Pe chenarul inferior al piesei se citeşte inscripţia: *Num(ini) Aescul(apii) e[t Hyg(iae)] / U[l]pia Ianu[aria v(otum) l(ibens) p(osuit) ?]*. Traducere: „Puterii divine a lui Aesculap şi a Hygiei, Ulpia Ianuaria a pus bucuros făgăduita (?) (ofrandă)". Piesa se datează în secolul al III-lea e.n.

— Altorelief fragmentar de marmură, descoperit în sanctuarul lui Aesculap şi al Hygiei. Îl înfăţişează pe zeul medicinei, căruia îi lipsesc capul, braţul drept şi partea inferioară a gambelor. Corpul este acoperit par-

ţial de un *himation*. Piesa se datează în secolul al II-lea e.n.

În vitrina din dreptul acestui panou sînt expuse următoarele piese:

— Basorelief fragmentar de marmură, descoperit în templul lui Liber Pater. Cele cinci fragmente păstrate înfăţişează părţi dintr-un şir de Silvanae cu coroniţe în mîini. Se datează în secolul al II-lea e.n.

— Cap de statuetă de marmură, descoperit în sanctuarul lui Aesculap şi al Hygiei. Îl reprezintă pe zeul medicinei. Se datează în secolul al II-lea e.n.

— Relief fragmentar de marmură, descoperit în templul lui Liber Pater. Se păstrează doar laba piciorului zeului (dreapta) şi partea posterioară a panterei (stînga). Pe soclu se văd literele VS. Se datează în secolele II—III.

— Relief fragmentar de marmură, descoperit întîmplător la circa 300 m de colţul nord-vestic al oraşului antic. În dreapta se disting vîrfurile picioarelor lui Aesculap, încălţat cu sandale, capătul inferior al mantiei, coada şarpelui, iar în partea stîngă laba piciorului stîng al Hygiei. Pe chenarul inferior al piesei se află inscripţia: [*Num*]*ini Aesculapio* (în loc de: *Aesculapii*) *et* / [*Hy*]*giae Ulp*(*ius*) *Avill*(*ius*) *Florenti*(*nus*) / *ex voto*. Traducere: „Puterii divine a lui Aesculap şi a Hygiei, Ulpius Avillius Florentinus (a închinat acest monument) în urma unei făgăduieli". Piesa se datează în prima jumătate a secolului al II-lea e.n.

— Fragment statuar de marmură, descoperit în sanctuarul lui Aesculap şi al Hygiei. Reprezintă, probabil, mîna Hygiei ţinînd un obiect alungit (sul de papirus?). Se datează în secolele II—III.

— Basorelief fragmentar de marmură, descoperit în sanctuarul lui Aesculap şi al Hygiei. Îl înfăţişează pe Aesculap înveşmîntat în *himation*. Se datează în secolul al II-lea e.n.

Pe panoul din mijloc de pe acest perete sînt expuse trei monumente votive cu inscripţie:

— Grup statuar fragmentar de marmură, descoperit în sanctuarul lui Aesculap şi al Hygiei. S-au păstrat numai labele picioarelor lui Iuppiter şi o parte din acvila care-l însoţeşte pe zeu. Inscripţia glăsuieşte: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Ulpius Maximianu[s] / b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) v(otum) l(ibens) p(osuit)*. Traducere: „Lui Iuppiter cel prea bun şi prea mare, Ulpius Maximianus, beneficiar al consularului, a pus bucuros (ofranda) făgăduită". Se datează la sfîrşitul secolului al II-lea e.n.

— Placă votivă de marmură (fig. 79), descoperită în sanctuarul lui Aesculap şi al Hygiei. Are sculptate două urechi umane, simbolizînd bunăvoinţa cu care zeii ascultă rugile înălţate către ei. Inscripţia spune: *Aesculapio et / Hygiae / P(ublius) Flaccinius Felix / ex voto.* Traducere: „Lui Aesculap şi Hygiei, Publius Flaccinius

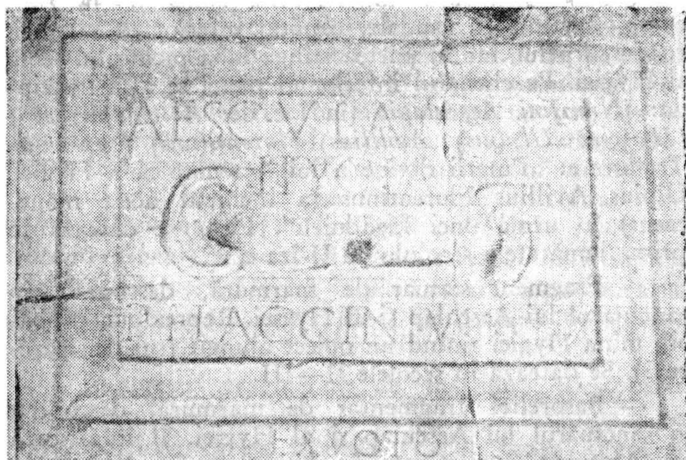


Fig. 79. Placă votivă dedicată zeilor Aesculap şi Hygia.

Felix (a pus această ofrandă) în urma unei făgăduieli". Databilă la sfîrşitul secolului al II-lea e.n.

— Relief fragmentar de marmură, descoperit în templul lui Liber Pater. Din el se păstrează numai partea inferioară, unde se disting, de la stînga la dreapta, picioarele a doi acoliţi, ale Liberei şi ale lui Liber. Pe chenar este incizată inscripţia: *Deo Numini Libero Pa-[tri ex] / voto Cl(audius) Anicetus aug(ustalis) [col(oniae)]*. Traducere: „Zeului Liber Pater şi puterii sale divine, Claudius Anicetus, augustal al coloniei (a pus această ofrandă) în urma unei făgăduieli". Se datează în prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

În cea de-a doua vitrină de lîngă peretele estic al sălii sînt adăpostite următoarele piese:

— Basorelief fragmentar de marmură, descoperit în templul lui Liber Pater. Nu se mai păstrează decît partea inferioară a capului unui personaj masculin. Databil în secolul al III-lea e.n.

— Basorelief fragmentar de marmură, descoperit în templul lui Liber Pater. În centru este reprezentat zeul cu braţul drept ridicat deasupra capului, ţinînd în mînă şarpele; celălalt braţ cuprinde umerii lui Ampelos. Sus, în stînga, într-un copac, se vede un acolit cu cornul de băut, iar jos, un cap de satir. Se datează în secolul al III-lea e.n.

— Basorelief fragmentar de marmură, descoperit în templul lui Liber Pater. S-au păstrat doar capul zeului şi mîna dreaptă ţinînd şarpele. Piesa se datează în secolele II—III.

— Basorelief fragmentar de marmură, descoperit în templul lui Liber Pater. S-au mai păstrat doar capul zeiţei Libera cu *corymbus* pe creştet şi mîna stîngă care ţine un *thyrsos*. Databil în secolele II—III.

— Basorelief fragmentar de marmură, descoperit în templul lui Liber Pater. Se conservă colţul superior

drept, în care se văd o mînă ce ține un *thyrsos* și un ciorchine de strugure. Databil în secolele II—III.

— Cap de statuetă de marmură a zeiței Venus, încununat de o diademă semicirculară. Se datează în secolele II—III.

Vitrina următoare conține următoarele piese:

— Basorelief fragmentar de marmură, descoperit în templul lui Liber Pater și reprezentînd bustul zeului Pan. Piesa se datează în secolul al II-lea e.n.

— Bust de marmură al zeiței Isis. Divinitatea este înveșmîntată într-un *chiton* și poartă pe cap un *velamen;* pe creștet se observă urme de la *polos*. Databil în secolele II—III.

— Statuetă fragmentară de marmură, descoperită în for. Se păstrează torsul unui tînăr, pe al cărui umăr atîrnă două șuvițe de păr. Piesa se datează în secolele II—III.

— Statuetă fragmentară de marmură. Reprezintă torsul lui Iuppiter, acoperit în parte de o *chlamys*. Jos, în dreapta, se observă capul vulturului. Databilă în secolele II—III.

Pe ultimul panou de pe peretele estic al sălii sînt fixate patru piese:

— Basorelief de marmură reprezentîndu-l pe Cavalerul trac, imberb, înveșmîntat în *chiton*, galopînd spre dreapta. Sub cal par să se afle o masă de piatră (?) și două animale (tauri ?) cu capul întors spre privitor. În fața calului sînt înfățișați o femeie, care parcă ar vrea să-l prindă de hățuri, și un copac, iar în spatele animalului — un acolit care-l prinde de coadă. Piesa se datează în secolele II—III.

— Relief descoperit în templul lui Mithras. Reprezintă scena sacrificării taurului. Databil în secolele II—III.

— Relief descoperit în templul lui Mithras (fig. XXI). În centrul scenei e reprezentat zeul care

ucide taurul; el este flancat de cei doi dadofori, unul cu facla ridicată în sus, celălalt cu ea aplecată spre pămînt. Lîngă animalul sacrificat se văd cîinele și șarpele; în colțul inferior drept al reliefului se distinge o figură de animal (poate un leu) sau de om. În colțurile superioare ale piesei sînt reprezentați Sol (stînga) și Luna (dreapta). Pe chenarul de jos al reliefului se citește inscripția: *S(oli) I(nvicto) M(ithrae) Cornel(ius) Cornelianus ex v(oto) p(osuit)*. Traducere: „Soarelui nebiruit Mithras, Cornelius Cornelianus a pus (această ofrandă) în urma unei făgăduieli". Piesa se datează în secolele II—III.

— Basorelief de marmură, descoperit pe Dealul Selii (fig. XXII). Scena, mărginită de un chenar simplu, mai lat în partea inferioară, prezintă în centru un cîine alergînd spre dreapta. În stînga se observă un personaj cu părul acoperit, pare-se, de un văl, care ține mîinile deasupra unui obiect paralelipipedic (altar ?). În partea de jos a piesei se citește inscripția: *Euhemer pro salute Antonini / fili(i) sui*. Traducere: „Euhemer pentru sănătatea fiului său Antoninus". Se datează în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n.

În ultima vitrină din acest sector al sălii se găsesc următoarele piese:

— Basorelief fragmentar de marmură. În partea stîngă se păstrează piciorul drept al Cavalerului danubian și partea anterioară a calului, spre dreapta, care calcă un bărbat căzut la pămînt. În fața animalului sînt reprezentați bustul zeiței care ține calul de hățuri și un personaj masculin în picioare, într-un veșmînt lung, ducînd mîna dreaptă la gură. Databil în secolele II—III.

— Basorelief fragmentar de marmură. Din piesă s-a conservat partea superioară stîngă, împărțită în două registre. În primul se vede un obiect ovoidal, flancat de doi șerpi cu capetele ridicate, iar în stînga bustul Se-

lenei. În registrul principal se mai păstrează capetele a patru personaje: în centru, un călăreț cu barbă și cu bonetă frigiană în cap, care ține în mîna dreaptă, ridicată, lancea; în stînga se află doi tineri imberbi, iar în dreapta, lîngă capul calului, o femeie. Piesa se datează în secolele II—III.

— Fragment de relief ajurat de marmură, descoperit în templul lui Mithras. O reprezintă pe zeița Selene (Luna). Se datează în secolele II—III.

— Cap de statuetă de marmură reprezentînd o figură tînără, imberbă, cu părul ridicat în forma unei bonete; marginile prezintă incizii adînci. Databil în secolele II—III.

— Bust de marmură, descoperit în templul lui Mithras și reprezentîndu-l pe Sol. Databil în secolele II—III.

Pe peretele sudic al sălii, fereastra este flancată de două statui. Cea dintîi îl reprezintă pe Cautopates, unul din acoliții zeului Mithras, și poartă inscripția: *Cautopati sac(rum) / Synethus adiut(or) / tabul(arii) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Traducere: „Lui Cautopates închinare, Synethus, ajutor de contabil, și-a împlinit bucuros, după merit, făgăduiala". A doua statuie îl reprezintă pe Cautes, celălalt acolit al lui Mithras, și are incizate numai literele *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Ambele piese se datează în secolele II—III.

Prima vitrină de pe peretele vestic al sălii prezintă cîteva piese de bronz: un coronament de candelabru, clopoței, condeie de scris (*styli*), ace de cusut (cîteva din acestea sînt de fier). Vitrina următoare adăpostește și ea obiecte de bronz: ace de păr, inele cu cheie, inele, instrumente medicale, fragmente de oglinzi, fibule, un pandantiv, o brățară, aplici. În ultima vitrină de pe acest perete se află ținte, elemente de broască, verigi, catarame, cîrlige, un coronament de candelabru, aplici (una din ele emailată), o țintă emailată, trei fragmente din bor-

dura unui scut, diverse piese de armură militară și o plăcuță de bronz în formă de *tabula ansata* cu inscripția: *Eup[r]epes / L(ucii) Val(erii) Eutychi (servus) / Asclepio et Hygiae / d(ono) d(edit)*. Traducere: „Euprepes, sclavul lui Lucius Valerius Eutyches, a dăruit (această placă) lui Aesculap și Hygiei".

Toate piesele din această vitrină se datează în secolele II—III.

Panourile fixate pe același perete, deasupra vitrinelor, prezintă imaginile zeiței Isis, a unui atlet, a unui grifon și a picioarelor unui sfeșnic de bronz (piese ce se află în Muzeul județean din Deva), imagini de la templul lui Silvanus, precum și vederea axonometrică și imaginea de după restaurare a templului închinat zeului Liber Pater.

În continuare, lîngă același perete vestic al sălii, este expusă o statuie fragmentară de marmură reprezentîndu-l pe Iuppiter în ipostaza „Verospi" (*Iuppiter tronans*). Zeul, căruia îi lipsesc capul și brațele, este înveșmîntat într-o mantie, iar în picioare poartă sandale. Piesa se datează în secolul al II-lea e.n.

De cealaltă parte a ferestrei se află un altar votiv de marmură cu inscripția: *Aesculap(io) / et Hygiae / pro salute / Lucilla[e fil(iae)] / P(ublius Flacc(inius) F[el(ix)] / dec(urio) coll(egii) fab(rum) / ex voto*. Traducere: „Lui Aesculap și Hygiei, pentru sănătatea fiicei (sale) Lucilla, Publius Flaccinius Felix, decurion al colegiului faurilor, (a închinat acest altar) în urma unei făgăduieli". Epigrafa se datează la sfîrșitul secolului al II-lea sau în prima jumătate a veacului următor.

Deasupra altarului este fixată în perete o statuie fragmentară de marmură, descoperită în fîntîna pătrată din sanctuarul lui Aesculap și al Hygiei. Piesa, căreia îi lipsesc capul, brațul drept și picioarele, îl înfățișează

pe Aesculap înveşmîntat parţial într-un *himation* şi se datează în prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

Două vitrine sînt dispuse lîngă peretele nordic al sălii. În prima din ele sînt expuse obiecte de os: un răsucitor de frînghii, mînere, ace de păr, jetoane şi zaruri. În cea de-a doua, vizitatorul poate admira un tipar de lut ars pentru confecţionarea de plăcuţe cu imaginea zeiţei Venus, o statuetă de teracotă a aceleiaşi divinităţi, o toartă de vas antropomorfă şi şase opaiţe figurate, ale căror discuri sînt decorate cu următoarele imagini: vultur, cîine alergînd după un iepure, măşti de teatru, Hercules şi *cista.*

Urmează, chiar lîngă ieşire, un fragment dintr-o lungă inscripţie (fig. 80) reprezentînd un *votorum carmen* (legămînt în formule solemne), descoperit întîmplător la sud de sanctuarul lui Aesculap şi al Hygiei. După cît se pare, acest legămînt a fost pronunţat de duumvirii coloniei cu prilejul plecării într-o expediţie a unui împărat care putea fi Traian, Marcus Aurelius sau Caracalla. Scris într-o latină arhaizantă, textul este stereotip şi, de aceea, a putut fi întregit, deşi fragmentul conservat este relativ neînsemnat. El glăsuieşte: [*... astu ea ita faxis, tunc tibi bovem cornibus auro decoratis / v*]*ovem*[*us esse futurum. Iuno Regina, quae in verba I*(*ovi*) *O*(*ptimo*) *M*(*aximo*) *bovem cornibus auro*] / *decorat*[*is vovimus esse futurum, quod hodie vovimus, astu ea ita faxis tunc*] / *tibi in ead*[*em verba bovem cornibus auro decoratis vovemus esse futuram*] / *Minerva, qu*[*ae in verba I*(*ovi*) *O*(*ptimo*) *M*(*aximo*) *bovem cornibus auro decoratis vovimus esse futurum* / *q*]*uod hodie vo*[*vimus, astu ea ita faxis, tunc tibi in eadem verba bovem corni*/*b*]*us auro decorati*[*s vovemus esse futuram. Salus publica p*(*opuli*) *R*(*omani*) *Q*(*uiritium*), *quae in ver*/*b*]*a I*(*ovi*) *O* (*ptimo*) *M*(*aximo*) *bo*[*vem cornibus auro decoratis vovimus esse futurum*/ *q*]*uot hodie vovim*[*us, astu ea ita faxis, tunc tibi in*

ASTVEAITAFAXISTVNCTIBIBOVEMCORNIBVSAVRODECORATIS
VOVEMVSESSEFVTVRVMIVNOREGINAQVAEINVERBA · I · O · M · BOVEMCORNIBVSAVRO
DECORATISVOVIMVSESSEFVTVRVMQVODHODIEVOVIMVSASTVEAITAFAXISTVNC
TIBIINEADEMVERBABOVEMCORNIBVSAVRODECORATISVOVEMVSESSEFVTVRAM
MINERVAQVAEINVERBA · I · O · M · BOVEMCORNIBVSAVRODECORATISVOVIMVSESSEFVTVRVM
QVODHODIEVOVIMVSASTVEAITAFAXISTVNCTIBIINEADEMVERBABOVEMCORNI
BVSAVRODECORATISVOVEMVSESSEFVTVRAMSALVSPVBLICA · P · R · Q · QVAEINVER
BA · I · O · M · BOVEMCORNIBVSAVRODECORATISVOVIMVSESSEFVTVRVM
QVOTHODIEVOVIMVSASTVEAITAFAXISTVNCTIBIINEADEMVERBABO
VEMCORNIBVSAVRODECORATISVOVEMVSESSEFVTVRAMINVICTE
MARSPATERGRADIVEQVAEINVERBA · I · O · M · BOVEMCORNIBVS
AVRODECORA TISVOVIMVSESSEFVTVRVMQVODHODIEVOVIMVSASTVEA
ITAFAXISTVNCTIBIINEADEMVERBATAVRVMCORNIBVSAVRODECORATIS
VOVEMVSESSEFVTVRVMFORTVNAREDVXQVAEINVERBA · I · O · M ·
BOVEMCORNIBVSAVRODECORATISVOVIMVSESSEFVTVRVMQVODHODIE
VOVIMVSASTVEAITAFAXISTVNCTIBIINEADEMVERBABOVEM
CORNIBVSAVRODECORATISVOVEMVSESSEFVTVRAM

Fig. 80. Inscripţie cu textul unui *votorum carmen.*

eadem verba bo[ve]m cornibus auro [decoratis vovemus esse futuram. Invicte (?) | Ma]rs, Pater Gradive, [quae in verba I(ovi) O(ptimo) M(aximo) bovem cornibus | auro] decoratis vov[imus esse futurum, quod hodie vovimus, astu ea | ita fa]xis, tunc tibi in e[adem verba taurum cornibus auro decoratis | vove]mus esse futur[um. Fortuna Redux (?), quae in verba I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | bovem] cornibus au[ro decoratis vovimus esse futurum, quod hodie | vovim]us, astu ea [ita faxis, tunc tibi in eadem verba bovem | cornib]us au[ro decoratis vovemus esse futuram ...]. Traducere: „... iar dacă tu vei face astfel, atunci facem legămînt că îți vom jertfi (vei avea) un bou cu coarnele aurite. Iuno Regina, în termenii în care am făcut legămînt că-i vom jertfi un bou cu coarnele aurite lui Iuppiter celui prea bun și prea mare, care legămînt l-am făcut astăzi, iar tu dacă vei face astfel, atunci facem legămînt că-ți vom jertfi în aceiași termeni o vacă cu coarnele aurite. Minerva, în termenii în care am făcut legămînt că-i vom jertfi un bou cu coarnele aurite lui Iuppiter celui prea bun și prea mare, care legămînt l-am făcut astăzi, iar dacă tu vei face astfel, atunci facem legămînt că-ți vom jertfi în aceiași termeni o vacă cu coarnele aurite. Mîntuire publică a poporului roman al quiriților, în termenii în care am făcut legămînt că-i vom jertfi un bou cu coarnele aurite lui Iuppiter celui prea bun și prea mare, care legămînt l-am făcut astăzi, iar dacă tu vei face astfel, atunci facem legămînt că îți vom jertfi în aceiași termeni o vacă cu coarnele aurite. Nebiruitule (?) Marte, părinte războinic, în termenii în care am făcut legămînt că-i vom jertfi un bou cu coarnele aurite lui Iuppiter celui prea bun și prea mare, care legămînt l-am făcut astăzi, iar dacă tu vei face astfel, atunci facem legămînt că îți vom jertfi în aceiași termeni un taur cu coarnele aurite. Fortuna Redux (?), în termenii în care am făcut legămînt

că-i vom jertfi un bou cu coarnele aurite lui Iuppiter celui prea bun și prea mare, care legămînt l-am făcut astăzi, iar dacă tu vei face astfel, atunci facem legămînt că îți vom jertfi în aceiași termeni o vacă cu coarnele aurite. . ."

Trei vitrine cu piese sculpturale sînt dispuse pe mijlocul sălii. În cea dinspre nord se află următoarele piese:

— Aplică de bronz aurit (fig. XXIII/1), înfățișînd bustul zeului Marte purtînd platoșă și coif cu panaș înalt. Fața e tînără, imberbă și energică. Se datează în secolul al II-lea e.n.

— Statuetă de bronz descoperită în *aedes augustalium*. O reprezintă pe Venus seminudă. Brațul drept și partea inferioară a picioarelor sînt distruse. Divinitatea poartă o *palla* care-i acoperă o parte din spate, picioarele și brațul stîng. Pe cap poartă o diademă semicirculară, iar în regiunea axilei drepte se află o brățară masivă. Databilă în 150—250.

— Medalion de plumb descoperit în amfiteatru. O reprezintă pe Meduza cu fața rotundă și pomeții proeminenți, ochii mari, rotunzi, nasul teșit, gura deschisă cu limba scoasă. Părul e împărțit în șuvițe groase, iar aripioarele sînt conturate schematic deasupra tîmplelor. Pe creștet sînt redate, tot schematic, trei capete de șarpe; cîte o reptilă se zărește și în dreptul pomeților. Piesa se datează în secolul al II-lea e.n.

— Piesă ornamentală de bronz, descoperită în sanctuarul lui Aesculap și al Hygiei. Provenind, probabil, de la un car, piesa înfățișează capul unei antilope. Se datează pe la mijlocul secolului al II-lea e.n.

— Statuetă de bronz (fig. XXIII/2). Reprezintă un soldat roman surprins într-o atitudine plină de dinamism, care sugerează escaladarea unei scări de asalt. Pe cap poartă un coif simplu cu apărătoare pentru urechi, pe corp o *tunica* și un *sagum*, iar în picioare

calcei. Peste mijloc se disting urmele unei centuri. Cu mîna dreaptă prinde teaca unei săbii, prinsă cu o curea ce trece în diagonală peste piept. Se datează în prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

— Statuetă de bronz, descoperită în sanctuarul lui Aesculap și al Hygiei. Piesa îl înfățișează pe Hercules înveșmîntat în blana leului din Nemeea și ținînd măciuca, sprijinită de umăr, în mîna dreaptă. Databilă în secolul al III-lea e.n.

— Aplică de bronz, descoperită în *aedes augustalium.* Personajul reprezentat are forme pline și figura imberbă. Poartă un veșmînt ușor. Părul bogat este ridicat deasupra frunții ca o diademă ce amintește imaginea semilunei și are în mijloc un mic coc. Coafura o amintește pe aceea a Dianei. Piesa se datează la sfîrșitul secolului al II-lea e.n.

Vitrina din mijloc adăpostește piesele:

— Fragment statuar de marmură, descoperit în aripa sud-vestică a Palatului augustalilor. Reprezintă mîna dreaptă a unei statui, care ține în palma îndreptată în sus un glob, simbol al puterii imperiale. Databil în secolul al II-lea e.n.

— Tors de marmură. Îl reprezintă pe Iuppiter. Databil în secolul al III-lea e.n.

— Cap statuar de marmură. Înfățișează figura unui tînăr imberb, cu trăsături regulate și părul scurt. Se datează în secolele II—III.

— Tors de marmură. Înfățișează o femeie înveșmîntată în *chiton* și *palla.* Databil în secolele II—III.

În ultima vitrină, dinspre fereastră, sînt expuse:

—Aplică de bronz aurit (fig. XXV/1), descoperită lîngă incinta sanctuarului lui Aesculap și al Hygiei. O reprezintă pe Meduza, cu fața ovală, ochi mari, migdalați, cu pupilele marcate, nasul lung, ascuțit, cu nările ușor dilatate, gura întredeschisă, dinții mici și regulați, păr bogat în șuvițe care cad liber. Deasupra

tîmplelor se află aripioarele, conturate cu grijă. Databilă în secolul al II-lea e.n. Piesa expusă este o copie.

— Cap statuar de bronz, descoperit întîmplător la vest de amfiteatru. Este capul unei statui în mărime naturală a împăratului Traianus Decius, executat în manieră realistă. Fața este osoasă, fruntea cu cute pronunțate, arcadele puțin dezvoltate, nasul drept, gura mică, mărginită de riduri adînci. Împăratul poartă mustăți și o barbă scurtă, părul scurt. Este o reprezentare foarte veridică a lui Traianus Decius. Piesa poartă numeroase corecturi de turnare. Se datează în anii 249—251. Piesa expusă este o copie după originalul aflat la Muzeul de Istorie al R. S. România (fig. I).

— Fragment de statuie de bronz. Reprezintă laba piciorului stîng al unui personaj purtînd o sanda simplă, cu talpă destul de groasă. Se datează în secolul al II-lea e.n.

— Fragment de statuie de bronz, descoperit în curtea mică a Palatului augustalilor. Piesa, puternic arsă, reprezintă mîna dreaptă a unei statui imperiale. Se datează în secolele II—III.

— Fragment de statuie de bronz. Reprezintă o aripă de vultur. Se datează în secolele II—III.

— Două degete de bronz de la statui databile în secolele II—III.

SALA a VIII-a. Întregul colț sud-vestic al sălii este ocupat de o reconstituire a planșeului unei încăperi din *schola gladiatorum* (fig. 81). Planșeul se sprijină pe pilele unei instalații de *hypocaustum.* El este format dintr-un mozaic din pietricele albe și cenușii-verzui, cu motive geometrice și vegetale: arcuri, ghirlandă și frunze de iederă stilizată. Pe panoul de deasupra sînt înfățișate imagini din aceeași cazarmă a gladiatorilor.

În colțul de nord-vest al sălii este expus un cadran solar de marmură, descoperit în sanctuarul lui Aesculap și al Hygiei. Din el se mai păstrează jumătatea

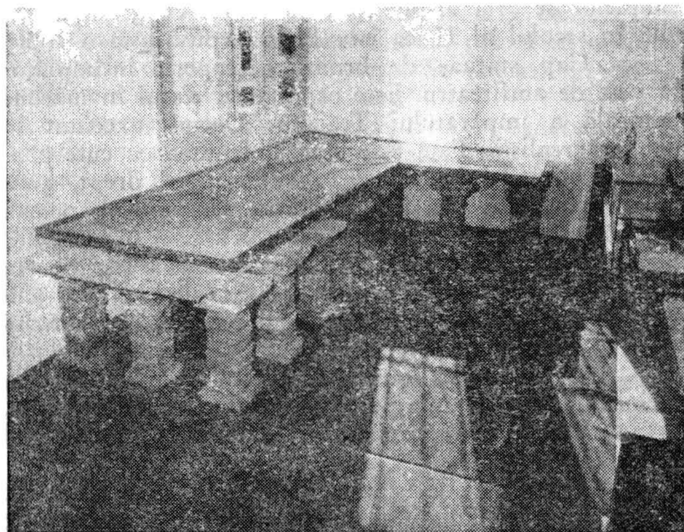


Fig. 81. Planșeu cu mozaic din *Schola gladiatorum* reconstituit în muzeu.

anterioară a semisferei şi o parte din soclul canelat. Deşi piesa este fragmentară, se poate observa că ea n-a fost terminată: semisfera este împărțită numai în 6 sectoare în loc de 12, una din curbele fundamentale este abia schițată etc.

De-a lungul peretelui de nord al sălii se află două vitrine. În cea dintîi sînt expuse proiectile de piatră, bile de praştie, o *dolabra* (topor-tîrnăcop) de fier şi două pumnale de fier. În cealaltă, vizitatorul poate admira ceramică de tip *terra sigillata* (mai multe fragmente şi un vas întreg descoperit într-o anexă a scholei gladiatorilor), precum şi fragmente din vase decorate cu şerpi şi avînd, în genere, o funcție cultuală. Pe panoul de pe perete pot fi văzute planul şi fotografii ale

templului lui Nemesis, imaginea amfiteatrului înainte de restaurare și o fotografie din trecutul săpăturilor de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, înfățișîndu-i pe Constantin Daicoviciu și pe Octavian Floca pe șantierul amfiteatrului.

Urmează, pe același perete nordic, două piese epigrafice:

— Placă votivă de marmură avînd în centrul feței scrise o adîncitură în formă de pișcot pentru fixarea vreunui obiect. Inscripția sună: *Deae Nemesi Reg(inae) / C(aius) Val(erius) Maximus pec/umarius ex visu / posuit.* Traducere: „Zeiței Nemesis Regina, Gaius Valerius Maximus, furnizor de animale, a pus (această ofrandă) în urma unui vis".

— Relief votiv fragmentar de marmură înfățișînd un personaj masculin în picioare și un grifon flancînd un altar. Nemesis, aflată în partea dreaptă a reliefului, astăzi lipsă, ține în mînă o balanță care se poate distinge în partea superioară a piesei. Inscripția glăsuiește: *Nemesi [Reg(inae)] / Aelius Val[erianus ?] / ex vo[to pos(uit)].* Traducere: „Lui Nemesis Regina, Aelius Valerianus (?) a pus (această ofrandă) în urma unei făgăduieli".

Lîngă peretele estic sînt așezate două vitrine. În prima sînt expuse potcoave, pinteni, diverse piese de harnașament, precum și o hipposanda. În cea de-a doua se văd vîrfuri și călcîie de lănci, vîrfuri de sulițe și de săgeți. Deasupra se află un panou pe care sînt prezentate planul și imaginea fotografică ale amfiteatrului.

SALA a IX-a este ultima sală a muzeului. Pe peretele ei vestic, imediat în stînga intrării, sînt expuse trei picioare de marmură de la jilțurile amfiteatrului: cele din margini sînt ornamentate în relief cu cîte un picior de leu, iar cel din mijloc înfățișează un gladiator antrenîndu-se cu coarda. Deasupra acestor piese

se află un panou cu imaginea fotografică a amfiteatrului după restaurare.

Pe același perete, dar în partea dreaptă a intrării, se află o placă fragmentară de marmură (fig. 82), cu un chenar împodobit cu frunze de iederă, descoperită în curtea mică a Palatului augustalilor. Inscripția de pe ea glăsuiește: *Ex permiss[u] spl[e]ndidis/simi ordi[nis c]ol(oniae) Sarmiz(egetusae) / m[e]tr[opo]lis / . . . er aug(ustalis) [co]l(oniae) eiusd(em) / [aedem co]llegarum vetus/[tate dilap]sam s[u]mptib[us] / suis re[s]titu[it].* Traducere: „Cu îngăduința prea strălucitului ordin (al decurionilor) al coloniei Sarmizegetusa metropolis, . . . er, augustal al aceleiași colonii,



Fig. 82. Inscripție atestînd reconstituirea Palatului augustalilor.

templul colegilor (săi), ruinat de vechime, l-a refăcut pe cheltuiala sa".

Dedesubtul acestei plăci, pe un soclu, sînt expuse: un element decorativ de la o friză de gresie din Palatul augustalilor, înfăţişînd un *kantharos* înconjurat de un vrej de viţă-de-vie, şi o colonetă provenind de la acelaşi monument, care are incizată inscripţia: *Ordini / augustalium / P(ublius) Antonius / Super dec(urio) col(oniae) / Sarmiz(egetusae) metro/polis d(ono) d(edit)*. Traducere: „Ordinului augustalilor, Publius Aelius Super, decurion al coloniei Sarmizegetusa metropolis, a dat în dar (acest monument)". Ca şi inscripţia precedentă, această piesă se datează între 222 şi circa 250 e.n.

Lîngă placa epigrafă amintită mai sus, se află alte două. Cea de dedesubt glăsuieşte: *M(arco) Procilio / Iuliano dec(urioni) / col(oniae) eq(uo) publ(ico)*. Traducere: „Lui Marcus Procilius Iulianus, decurion al coloniei, (cavaler) cu cal de la stat". Cea de deasupra spune: *[M(arco)] Procilio / Regulo de[c(urioni)] / col(oniae) eq(uo) pu[bl(ico)]*. Traducere: „Lui Marcus Procilius Regulus, decurion al coloniei, (cavaler) cu cal de la stat". Ambele piese au fost descoperite în săpăturile de la *aedes augustalium;* personajele onorate fac parte din familia Prociliilor, al cărei reprezentant, M. Procilius Niceta, a început construirea Palatului, terminată de fiul său M. Procilius Regulus.

Mergînd de-a lungul peretelui de nord al sălii, vizitatorul poate vedea mai întîi o bază pentru *velarium*, descoperită în amfiteatru. Este o lespede aproximativ pătrată, din andezit de Uroi, avînd la mijloc un orificiu circular; asemenea piese erau fixate în zidul amfiteatrului, iar în orificii intrau parii de lemn care susţineau pînza (*velarium*) ce-i apăra pe spectatori de ploaie sau de arşiţă. Pe piesă e incizată inscripţia



Fig. 83. Vas ornamental de marmură.

P(edes) CCCIX („309 picioare"), care pare să fi avut rostul de a indica circumferința pînzei.

Urmează o vitrină cu obiecte de bronz: un opaiț, o toartă de pateră, o verigă, un cîrlig, un vas globular, o greutate pentru balanță și un lanț cu clopoței. Deasupra se află un panou cu imagini din Palatul augustalilor.

Spre capătul acestui perete este expus un elegant vas ornamental, poate pentru libații; la origine avea două torți cu volute (azi una lipsește), iar baza este ornamentată cu un vrej de viță-de-vie în relief (fig. 83).

În alte două vitrine, de pe peretele opus (sudic) al sălii, sînt expuse fragmentele unei frize de marmură, pe care sînt reprezentate muncile lui Hercules (fig. XVIII). Pe panoul de deasupra se văd planul și fotografii ale Palatului augustalilor.

Vestigiile expuse în cele trei vitrine de pe peretele estic al sălii demonstrează că viața romană n-a încetat la Ulpia Traiana Sarmizegetusa o dată cu retragerea aureliană. În cea dintîi, alături de *lucernae* și vase databile la sfîrșitul secolului al III-lea e.n., este expus micul tezaur monetar de bronz încheiat cu piese bătute sub Valentinianus I (364—375), descoperit într-una din lojile amfiteatrului. A doua vitrină conține ceramică de la sfîrșitul secolului al III-lea și din secolul al IV-lea, inclusiv fundul de vas cu *chrismon* (monogramă creștină) amintit și mai sus (p. 38, 61, 144) și două butoane de capac, avînd cîte o cruce incizată. Alături de ele sînt expuse fibule de la sfîrșitul secolului al III-lea, un inel de tîmplă de bronz cu capete conice (secolele V—VI) și un vîrf de săgeată din veacul al VII-lea e.n. O fibulă digitată din același secol și un vas mic, de factură probabil slavă, se află în cea de-a treia vitrină. Pe panoul de pe acest perete sînt înfățișate zidul tîrziu (secolul al IV-lea e.n.) din basilica vestică a Palatului augustalilor și biserica ortodoxă din Densuș, la construirea căreia, în evul mediu timpuriu, s-au folosit multe monumente romane aduse de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

Cîteva piese sînt expuse și în cerdacul muzeului. Vizitatorul poate vedea aici trei bănci din amfiteatru; literele LT incizate pe spătarul băncii de marmură (fig. 84) și S de pe spătarul unei bănci de gresie reprezintă, probabil, inițialele proprietarului jilțului respectiv, care-și avea astfel asigurat locul la spectacole. A treia piesă, tot de gresie, poartă pe spătar cuvîntul COLONIAE; ea poate fi o parte dintr-o bancă mai

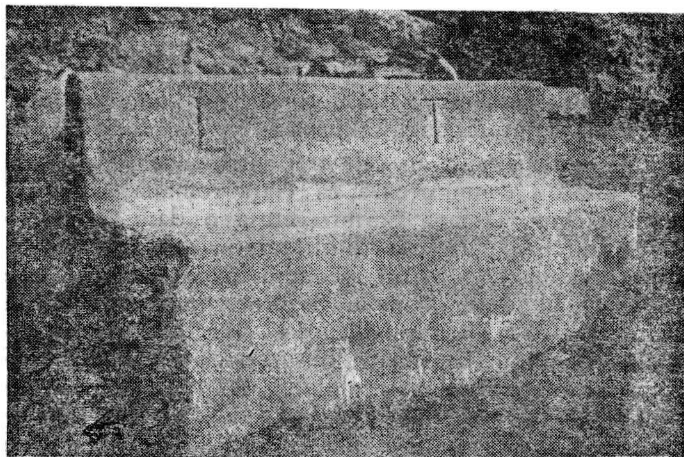


Fig. 84. Bancă de marmură din amfiteatru.

lungă, rezervată unor dregători ai orașului. Mai sînt expuse un picior de bancă de marmură din amfiteatru, ornamentat cu o labă de leu în relief, o placă de gresie decorată cu un cap de leu de la gura vreunei fîntîni, o coloană de marmură cu capitel doric din același material (nu-i aparține) și o placă de marmură (fig. 85). Aceasta îl înfățișează, în partea stîngă, pe Hercules purtînd pe cap și pe umeri blana leului din Nemeea și ținînd măciuca în mîna dreaptă, ridicată; la picioarele eroului se distinge cîinele Cerber. În dreapta piesei este înfățișat Mercurius înveșmîntat în *chlamys* și ținînd în mîini caduceul și punga cu bani; jos se poate distinge un cocoș. Pe balustrada cerdacului sînt expuse două capiteluri corintice de marmură, unul de gresie și un capitel compozit de gresie.

În sfîrșit, în curtea muzeului se află două picioare de bănci de amfiteatru decorate cu cîte o labă de leu,

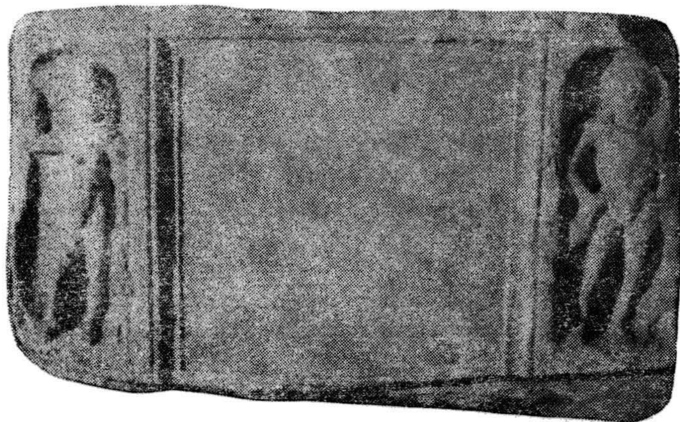


Fig. 85. Placă de marmură cu reprezentările lui Mercur și Hercules.

patru baze de coloane și un postament de altar găsit lîngă clădirea 002.

După cum s-a mai spus, o serie de piese au fost lăsate în curtea și în cerdacul muzeului vechi. Atrage atenția un sarcofag mare de augit-andezit, descoperit la sud de zidul orașului (fig. 86). Capacul lui, imitînd acoperișul de casă, este împodobit cu acrotere la cele patru colțuri. Nu departe de el se află, reconstituit *in situ*, un mormînt descoperit în hotarul satului Breazova, pe o terasă, lîngă o clădire romană. Mormîntul este format dintr-o cutie de marmură încinsă cu un brîu de cărămizi și este acoperit cu o lespede; datează din a doua jumătate a secolului al III-lea e.n.. Alături, se poate vedea un sarcofag mic, fără capac, destinat evident unui copil. Sarcofagul cel mare cu capac fragmentar din aceeași zonă a curții provine din necropola de la vest de pîrîul Drașcov (fig. 87). O coloană de

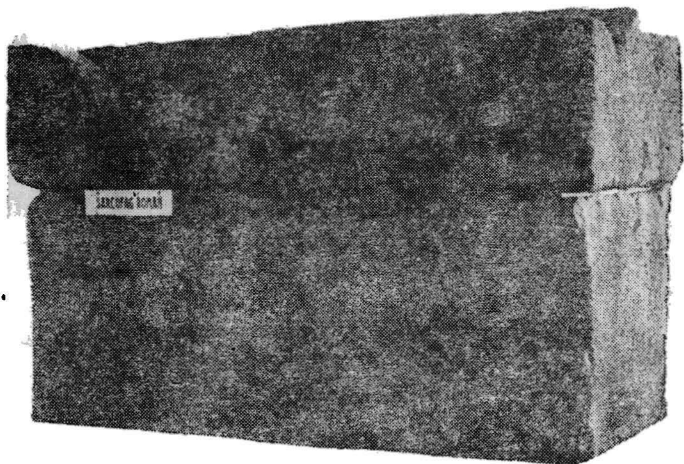


Fig. 86. Sarcofag descoperit la sud de zidul orașului.

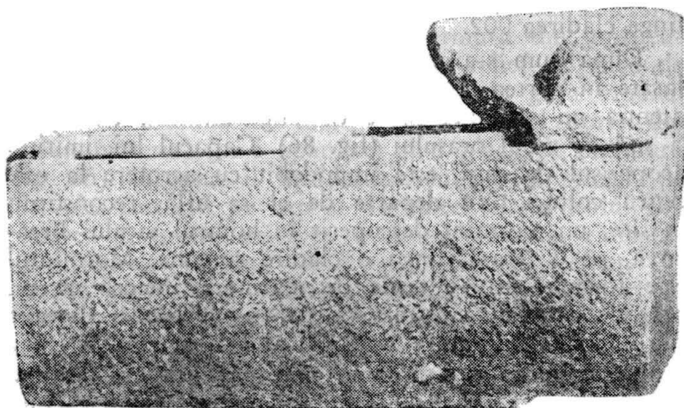


Fig. 87. Sarcofag din mausoleul din necropola vestică a orașului.



Fig. 88. Monumentul funerar al lui Q. Aurelius Tertius.

gresie şi o bancă de amfiteatru completează acest grup de monumente.

În centrul curţii se află un mare altar funerar de marmură (fig. 88), descoperit întîmplător, în 1870, în zona mausoleului familiei Aurelia. Baza şi capitelul au o profilatură elegantă; altarul era încununat de un con de pin care acum este expus alături. Inscripţia de pe

fața principală a monumentului este repetată (cu neînsemnate deosebiri în ceea ce privește abrevierile) pe cele două fețe laterale; ea glăsuiește: *D(is) M(anibus) / Q(uinto) Aurelio Q(uinti) f(ilio) / Pap(iria tribu) Tertio / dec(urioni) et flamin(i) / col(oniae) Sarm(izegetusae) / Q(uintus) Aurelius / Saturninus / aug(ustalis) col(oniae) / et Proshodus / et Logismus / lib(erti) et heredes f(aciendum) c(uraverunt).* Traducere: „Zeilor Mani. Lui Quintus Aurelius Tertius, fiul lui Quintus, din tribul Papiria, decurion și flamen al coloniei Sarmizegetusa, Quintus Aurelius Saturninus, augustal al coloniei, și Proshodus și Logismus, liberți și moștenitori (ai săi), s-au îngrijit să i se facă (acest monument)".

Atît în afara cît și înăuntrul cerdacului sînt expuse: o bancă de amfiteatru, elemente de piatră de la un canal, baze de *velarium*, un mare leu funerar, o stelă anepigrafă cu pseudofronton și acrotere, două altare mici (unul din ele e de marmură), anepigrafe, o *meta* de la o rîșniță și un altar cu următoarea inscripție funerară: *D(is) M(anibus) / P(ublius) Ael(ius) Theime[s] /[v]et(eranus) ex (centurione) c[oh(ortis) / (primae)] Vindel(icorum) et / (duum)vir[al(is)] col(oniae) D[a-c(icae)] / Sar[miz(egetusae)] vixit / ann(os) (octoginta novem) / et P(ublius) Ael(ius) Beric[io] / vix(it) ann(os) (quindecim) .../ et P(ublius) Ael(ius) Zabdibol / vix(it) ann(os) (undecim) et / A[el]ia Pham[enis...] / AI...* Traducere: „Zeilor Mani. Publius Aelius Theimes, veteran, fost centurion în cohorta I de vindelici și fost duumvir al coloniei Dacica Sarmizegetusa, a trăit 89 de ani și Publius Aelius Bericio a trăit 15 ani și Publius Aelius Zabdibol a trăit 11 ani și Aelia Phamenis ..."

VI. PIESE DE LA ULPIA TRAIANA AFLATE ÎN ALTE MUZEE SAU COLECȚII

În mod firesc, piese epigrafice şi sculpturale descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa au ajuns în muzeele care au organizat, mai demult sau mai recent, cercetări arheologice în capitala Daciei romane: Muzeul Judeţean din Deva şi Muzeul de Istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca. Diverse împrejurări, asupra cărora nu e locul să stăruim aici, au făcut însă ca asemenea piese să ajungă şi în alte muzee sau colecţii din ţară sau de peste hotare. Mai jos sînt semnalate numai cîteva din aceste descoperiri pe care vizitatorul Ulpiei Traiane, dornic să-şi completeze cunoştinţele despre metropola Daciei, se va simţi, poate, îndemnat să le caute şi să le vadă. Piesele care vor fi sumar descrise sînt grupate după muzeele sau colecţiile în care se află în prezent.

MUZEUL DE ISTORIE AL R.S. ROMÂNIA, BUCUREŞTI

— Grup statuar fragmentar de marmură. Diana, purtînd veşmintele specifice (*chiton* şi *himation*) şi cizme cu carîmb înalt, stă pe o plintă ovală. Lîngă piciorul stîng se observă o colonetă (trunchi de copac ?) şi doi cîini. Zeiţei îi lipsesc capul şi braţele. Datează din secolul al II-lea e.n.

— Basorelief de marmură. Hecate, în capul gol, are picioarele apropiate și brațele lipite de corp, desfăcîndu-se lateral de la cot. În mîna dreaptă ține un cuțit, iar în stînga un bici (?). Celelalte două imagini ale zeiței triforme sînt abia sugerate. Piesa este datată în secolul al III-lea e.n.

— Basorelief de marmură reprezentîndu-i pe Iuppiter (în stînga) și pe Mercur (în dreapta). Părintele zeilor, seminud, ține în stînga sceptrul, iar în dreapta o pateră deasupra unui mic altar. La picioare se află acvila. Mercur, înveșmîntat în hlamidă, poartă pe cap *petasos;* în mîna stîngă ține caduceul, iar în dreapta punga cu bani. Datat în secolul al II-lea e.n.

— Fronton fragmentar de marmură. În centrul piesei este reprezentat bustul unui personaj masculin, bărbos, cu părul scurt. Figura este înscrisă într-o cunună legată cu o panglică, medalionul fiind flancat și susținut cu mîinile de doi tritoni. Databil în secolele II—III.

— Medalion funerar de calcar. În partea superioară a monumentului se păstrează un rest de con de pin. Partea centrală este o nișă cochiliformă cu *corona* și *taenia,* în care sînt prezentate busturile a patru personaje: sus, o femeie cu un fruct (stînga) și un bărbat cu *volumen* (dreapta); jos, doi băieți așezați pe o balustradă; cel din stînga are în mînă o pasăre (porumbel ?,) iar cel din dreapta un *stylus* și un obiect de formă cubică. Din partea inferioară a piesei se păstrează piciorul care era împlîntat în pămînt. Se datează spre sfîrșitul secolului al II-lea e.n.

— Aplică de bronz (fig. XXIV/1). Piesa îl înfățișează pe Pan nud, cu coarne și picioare de țap. Brațul drept îi atîrnă de-a lungul corpului; stîngul, ridicat, este rupt. Databilă în secolul al II-lea e.n.

— Statuetă de marmură. Înfățișează bustul zeului Serapis plasat pe un mic pilastru. Divinitatea, băr-



Fig. 89. Inscripţie în cinstea lui C. Arrius Antoninus iunior.

boasă, are părul lung, ordonat aranjat. Poartă un veşmînt drapat, larg deschis la gît. Se datează în secolul al II-lea e.n.

— Lespede onorară de marmură (fig. 89) cu inscripţia: *C(aio) Arrio / Antonino fil(io) / C(ai) Arri(i) Anto/nini leg(ati) Aug(usti) / pr(o) pr(aetore) / col(onia) Ulp(ia) Traia(na) / Aug(usta) Dac(ica) Sarm(izegetusa).* Traducere: „Lui Gaius Arrius Antoninus, fiul lui Gaius Arrius Antoninus, guvernator, colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa (a pus acest monument)".

— Statuetă de bronz aurit (fig. XXV/3). Piesa o reprezintă pe Diana cu fața parțial distrusă, brațele și labele picioarelor rupte. Este îmbrăcată în *chiton* și *himation* care parcă flutură în vînt. Părul lung, pieptănat cu cărare la mijloc, este adunat în creștetul capului într-un *krobylos* ce sugerează coarnele lunii. Se datează în secolul al II-lea e.n.

— Piesă ornamentală de bronz aurit. Ornamentul de vas sau de mobilier reprezintă un tînăr satir cu șoldurile acoperite de un șorțuleț. În mîna stîngă ține un ciorchine de struguri. Brațul drept, ridicat, lipsește. Databilă în secolul al II-lea e.n.

— Altar onorific (bază de monument?) de marmură cu chenar elegant, simetric. Inscripția glăsuiește: *Imp(eratori) Caesari / Marco Anton(io) / Gordiano Pio / Felici Aug(usto) pont(ifici) / max(imo) trib(unicia) pot(estate) (quartum) / co(n)s(uli) (iterum) p(atri) p(atriae) proco(n)s(uli) / concilium prov(inciarum) Daciarum (trium) / devoti numini / maiestatique / eius*. Traducere: „Împăratului Caesar Marcus Antonius Gordianus Pius Felix Augustus, mare pontif, învestit pentru a patra oară cu puterea de tribun, consul a doua oară, părinte al patriei, proconsul, conciliul celor trei provincii Dacia, devotat puterii divine și maiestății lui, (i-a ridicat acest monument)". Datează din anul 241 e.n.

— Lespede funerară de marmură. În registrul superior, într-o arcadă, este reprezentată o rozetă. Arcada este flancată de două altare încununate de cîte un con de pin; în spațiul dintre conuri și arcadă se află doi butoni. Cîmpul inscripției este încadrat de un chenar lucrat cu grijă. Inscripția, incizată de altă mînă decît a sculptorului care a cioplit monumentul, are următo-



Fig. 90. Bază de statuie cu inscripție, refolosită în zidul tîrziu din apropierea clădirii 002.

rul text: *D(is) M(anibus) / Liciniae Valenti/nae vixit an(nis) (sexaginta) / et Aureliae Maximi/nae vixit an-(nis) (viginti) / Aurel(ius) Maximus / et Aurel(ius) Pusin/nus / coniugibus dig/nissimis*. Traducere: „Ze-ilor Mani. Liciniei Valentina (care) a trăit 60 de ani

și Aureliei Maximina (care) a trăit 20 de ani. Aurelius Maximus și Aurelius Pusinnus (au pus monumentul) soțiilor foarte vrednice". Se datează în prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

— Bază de statuie de marmură (fig. 90) cu inscripția: *M(arcus) Lucceius Felix / proc(urator) Aug(usti) / n(ostri) conse/cravit.* Traducere: „Marcus Lucceius Felix, procurator al împăratului nostru, a consacrat (acest monument)". Inscripția se datează prin anii 242—245.

— Altar de marmură cu inscripția: *Numinibus prae/sentissimis Apol/lini et Bono Puero M(arcus) Aur(elius) Marcus v(ir) / e(gregius) / proc(urator) Aug(usti) n(ostri) / age(n)s / vice praesidis / Heraclida alumn/[u]s pro salute patro/[ni] sui posuit.* Traducere: „Puterilor divine atotprezente, lui Apollo și lui Bonus Puer, Marcus Aurelius Marcus, bărbat distins, procurator al împăratului nostru ținînd locul guvernatorului, Heraclida, copil găsit, a pus (acest altar) pentru sănătatea patronului său". Piesa se datează în anul 253 e.n.

— Aplică de bronz aurit (fig. XXIII/3). Piesa reprezintă un soldat călare, în galop spre dreapta, înveșmîntat în tunică și mantie fluturînd. În mîna dreaptă ține o sabie. Databilă în secolele II—III.

MUZEUL BANATULUI, TIMIȘOARA

Basorelief trapezoidal de marmură cu reprezentarea lui Mithras omorînd taurul. Afară de scena sacrificiului, mai sînt reprezentați, în cîmpul central, cei doi dadofori (Cautes și Cautopates) care-l flanchează pe zeu; deasupra celui din dreapta se vede Mithras născîndu-se din stîncă; urmează, spre stînga, busturile divinităților Luna și Sol. În registrul inferior, de la stînga la dreapta, se pot vedea: un personaj cu bonetă

frigiană care pune mîna pe capul altuia; două personaje şezînd; o bigă condusă de Sol, avîndu-l la spate pe Mithras.

MUZEUL BRUKENTHAL, SIBIU

Statuetă de marmură. Pe un soclu este reprezentată Hygia (capul lipseşte) cu *chiton* dublu, avînd în mîini şarpele. În dreapta, jos, se vede Telesphorus, îmbrăcat în pelerină cu glugă şi ţinînd în mînă un *volumen* sau o casetă. Databilă în secolul al II-lea e.n.

MUZEUL MUNICIPAL LUGOJ

— Basorelief de marmură înfăţişîndu-l pe Silvanus cu tunică scurtă, mantie şi cuşmă. În mîna dreaptă zeul ţine un cosor de vie, iar în stînga un *pedum*. În dreapta zeului, jos, apare cîinele, iar în extremitatea stîngă a scenei se vede un arbust. Databil în secolele II—III.

— Statuie acefală de marmură. Piesa reprezintă, poate, un militar îmbrăcat într-o tunică pînă la genunchi, pe umeri şi pe spate avînd un *sagum* aruncat peste antebraţul mîinii stîngi (astăzi ruptă). Veşmîntul este strîns peste mijloc cu un *cingulum* lat, cu catarамă rotundă şi rozetă. Un *balteus* prins pe umărul drept susţine o sabie care atîrnă, într-o teacă, pe şoldul stîng al personajului. Picioarele sînt şi ele rupte. Piesa se datează în secolul al II-lea e.n.

MUZEUL MUNICIPAL SIGHIŞOARA

Basorelief de marmură (colţul inferior stîng distrus). Cîmpul sculptural este divizat în trei registre. În cel

superior, Sol și Luna flanchează o acvilă cu aripile deschise. Registrul central înfățișează, în mijloc, o zeiță șezînd pe un tron cu spetează înaltă și avînd în față o *mensa tripes* cu un pește pe ea. În stînga și în dreapta divinității se văd doi cavaleri bărboși, plasați simetric, cu caii în galop (Cavalerii danubieni); ei poartă hlamidă fluturînd și bonetă frigiană. Cavalerul din stînga ține în mîna dreaptă un topor cu tăiș dublu. Sub copitele din față ale cailor se văd două personaje căzute la pămînt, pe spatele celui din stînga aflîndu-se un leu. Registrul inferior prezintă, de la stînga spre dreapta, o pasăre (sau un șarpe mic), un patruped cu capul întors, bustul unui personaj care duce mîna dreaptă la gură și un grup format din alte trei personaje în picioare: două, în prim plan, se prind cu mîinile de umeri, iar al treilea se află între ele, în planul al doilea. Basorelieful se datează în secolele II—III.

MUZEUL JUDEȚEAN HUNEDOARA, DEVA

— Statuie fragmentară de marmură a Hygiei. Zeița este înveșmîntată într-un *chiton* dublu și este încălțată cu sandale. Capul și brațul drept lipsesc. În partea dreaptă, jos, fusese reprezentat alt personaj (probabil Telesphorus), acum aproape complet distrus. Pe soclu se poate citi inscripția: *Aes(culapio) et Hygiae/ P(ublius) Ael(ius) Theimes.* Traducere: „Lui Aesculap și Hygiei Publius Aelius Theimes (a pus acest monument)". Se datează în prima jumătate a secolului al III-lea e. n.

— Basorelief de marmură. O reprezintă pe Diana la vînătoare, îmbrăcată în *chiton* și *himation*. În mîna stîngă zeița ține arcul, iar cu dreapta scoate o săgeată din tolbă. La picioarele ei se află un cîine și un iepure. Databil în secolul al II-lea e. n.

— Basorelief de marmură avînd același subiect. Zeița poartă cizme cu carîmb înalt, iar pe cap are o diademă semicirculară. Este flancată de doi cîini. Databil în secolul al II-lea e. n.

— Statuie de marmură a zeiței Hecate *triformis*. Zeița este înveșmîntată în *chiton* și *himation* lung. Imaginea frontală ține în mînă o făclie, iar cele laterale cîte un bici. Se datează în secolele II—III.

— Statuie de calcar. Piesa îl reprezintă pe Iuppiter în ipostaza „Verospi" (*tronans*). Zeul, căruia îi lipsesc capul și brațele, este îmbrăcat cu o mantie, iar în picioare poartă sandale. Jos, în dreapta, abia schițată, se află acvila. Databilă în secolul al II-lea e.n.

— Basorelief de marmură. În dreapta apare zeul Liber Pater nud, cu o *nebrys* în diagonală peste piept, ținînd în mîna stîngă un *thyrsos*, iar în dreapta un *kantharos* înclinat spre capul înălțat al panterei. În stînga se află Libera, îmbrăcată într-un *chiton* lung; cu mîna stîngă îl cuprinde pe Liber de după umeri, iar în dreapta ține un *thyrsos*. Jos, în stînga, se află Pan, iar în dreapta un silen care bate în *tympanon*. Pe bordura inferioară a piesei se citește inscripția: *Aurel(ius) Annianus Deo Li/bero ex suo dedit*. Traducere: „Aurelius Annianus a dat (această ofrandă) din banii săi zeului Liber (Pater)". Piesa se datează în secolul al II-lea e.n.

— Grup statuar de marmură. Liber Pater, în dreapta, poartă o *nebrys* și are în picioare o încălțăminte cu carîmb înalt și răsfrînt. Cu mîna dreaptă toarnă vin din *kantharos* unei pantere care înalță capul spre stăpînul divin; mîna stîngă este distrusă. Libera, în stînga, este înveșmîntată în *chiton* și *himation*. Pe piedestalul piesei se află inscripția: *T(itus) Fl[avius?] ex voto*. Traducere: „Titus Flavius (?) (a pus această ofrandă) în urma unei făgăduieli". Databil în secolul al II-lea e.n.

— Basorelief de marmură. Este reprezentat Mercur cu hlamidă pe umeri şi *petasos* în cap; în mîna stîngă ţine caduceul, iar în dreapta punga cu bani. Se datează în secolul al II-lea e.n.

— Relief ajurat de marmură. O reprezintă pe zeiţa Nemesis (fără cap), înveşmîntată în *chiton* şi mantie. În mîna dreaptă ţinea, probabil, balanţa. Este încadrată de o roată (stînga) şi de un grifon (dreapta). Pe soclul piesei se citeşte inscripţia: *Deae Nem(esi) Reginae / Caec(ilius) Antoninus ex v(oto) p(osuit)*. Traducere: „Zeiţei Nemesis Regina Caecilius Antoninus i-a pus (această ofrandă) în urma unei făgăduieli". Databil în secolul al II-lea e.n.

— Statuie de marmură. Îl înfăţişează pe Mithras născîndu-se dintr-o stîncă (*Mithras Petrogenitus*) înconjurată de un şarpe uriaş. Zeul poartă bonetă frigiană şi două şuviţe de păr îi cad pe umeri. Databilă în secolele II—III.

— Relief mithriac de marmură. Reprezintă scena sacrificării taurului. Zeul sacrificator este încadrat de dadoforii Cautes şi Cautopates. Jos, lîngă animalul jertfit, se văd şarpele şi cîinele, iar sus, la colţuri, busturile divinităţilor Sol şi Luna. Pe bordura inferioară a piesei se citeşte inscripţia *Aelius Nepos votum ret[ulit]*. Traducere: „Aelius Nepos a împlinit făgăduiala". Se datează în secolele II—III.

— Relief ajurat de marmură cu scena sacrificării taurului. Mithras este flancat de cei doi acoliţi. În spatele celui din stînga se vede o altă reprezentare a zeului, mult distrusă, purtînd taurul doborît; în spatele celui din dreapta se află o reprezentare a lui Mithras Petrogenitus. Se datează în secolele II—III.

— Basorelief de marmură. Piesa îl reprezintă pe Cavalerul trac imberb, înveşmîntat în *chiton*, galopînd spre dreapta. Sub cal se disting greu o masă de piatră (?) şi doi tauri (?) cu capetele întoarse spre pri-

vitor. În fața calului se găsesc o femeie care parcă ar vrea să-l prindă de hățuri și un copac, iar în spatele animalului, un acolit care-l prinde de coadă. Databil în secolele II—III.

— Statuie de marmură. Piesa înfățișează, probabil, un militar căruia îi lipsesc capul și picioarele. Personajul poartă o tunică drapată, lungă pînă la genunchi; spatele și porțiunea superioară a pieptului sînt acoperite de un *paludamentum* prins de umărul drept cu o fibulă mare, rotundă. Mijlocul este încins de un *cingulum*. Brațul drept, lăsat în jos, prinde cu mîna veșmîntul, iar celălalt un *pugio* cu mîner lung, a cărui curea trece în diagonală peste piept. Datată în secolul al II-lea e.n.

— Statuie de marmură. Piesa, cu capul, antebrațul stîng și picioarele rupte, înfățișează, pare-se, un militar. Personajul poartă o armură din plăci circulare și este încins peste mijloc cu un *cingulum* cu *pteryges*. Pieptul și o porțiune din spate sînt acoperite de un *paludamentum* prins de umărul stîng cu o fibulă rotundă. Brațul drept este îndoit. Piesa se datează în secolele II—III.

— Statuie feminină de marmură de tipul „La grande Ercolanese". Reprezintă o matroană romană înveșmîntată în două piese de îmbrăcăminte: o *stola* lungă pînă la pămînt, de sub care ies vîrfurile picioarelor, și deasupra o *palla* petrecută peste cap, umeri și spate, care trece apoi în față peste piept și brațul drept; două capete ale mantiei sînt ținute cu mîna dreaptă, formînd un unghi în V, iar cel de-al treilea cade pe lîngă corp, înfășurînd brațul stîng. Femeia poartă cercei și un colier de mărgele. Aspectul de perucă al părului și cocul personajului seamănă cu coafurile epocii împărătesei Iulia Domna. Piesa se datează în prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

— Statui feminine acefale de marmură, de același tip, databile în secolele II—III.

— Statui acefale de marmură reprezentînd personaje masculine îmbrăcate în togă. Se datează în secolele II—III.

— Capitel compozit de marmură. Pe una din laturi este sculptat capul zeului Amon. Se datează în secolul al III-lea e.n.

— Perete lateral de *aedicula* funerară din calcar. Ambele fețe ale piesei sînt sculptate. Pe una este înfățișat un personaj feminin (?) cu veșmînt lung, avînd peste umeri un șervet, iar în mîna dreaptă un *gutturnium*. În extremitatea stîngă a peretelui se vede o coloană corintică. Pe cealaltă față este reprezentat un călăreț spre dreapta. Monumentul se datează în secolele II—III.

— Medalion funerar de gresie. Într-o nișă cochiliformă, împodobită cu o *corona*, sînt reprezentate busturile a șase personaje: sus, o femeie (stînga) și doi bărbați (mijloc și dreapta); jos, doi băieți care încadrează o fată. Partea inferioară a monumentului este ruptă; la partea superioară se păstrează resturile unui con de pin. Databil în secolul al II-lea e.n.

— Monument funerar de marmură în formă de pilastru. Piesa are trei laturi sculptate: pe fețele laterale apare Attis, iar pe cea centrală este reprezentat un *kantharos* din care se înalță un vrej de viță-de-vie cu ciorchini și frunze. Se datează în secolele II—III.

— Monument funerar de gresie în formă de pilastru terminat în trunchi de piramidă. Cele patru fețe ale monumentului sînt încadrate de coloane corintice care susțin arce. În nișa centrală sînt înfățișate patru personaje: părinții și doi copii. Într-una din nișele laterale este reprezentat Attis. Trunchiul de piramidă care se înalță deasupra arcelor este neornamentat. Se

datează în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n. sau la începutul celui următor.

— Monument funerar de gresie în formă de pilastru terminat în trunchi de piramidă. Fețele pilastrului sînt despărțite de blocul monolit printr-o arhitravă cu fronton semicircular, ornamentată, sprijinită pe cîte o pereche de coloane corintice. În nișa centrală sînt reprezentate patru personaje: un bărbat, o femeie și doi copii; frontonul este decorat cu doi *hippocampi*. Deasupra frontonului, fața trunchiului de piramidă este împodobită cu două vrejuri de viță-de-vie dispuse în X. Pe fețele laterale, mai înguste, sînt reprezentați un bărbat în picioare și, respectiv, un călăreț, frontonul fiind împodobit cu acrotere în primul caz și cu capul Meduzei în cel de-al doilea. Pe fețele laterale ale trunchiului de piramidă se văd vrejuri de viță-de-vie cu ciorchini. Se datează în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n. sau la începutul secolului următor.

— Stelă funerară de marmură. Inscripția este plasată într-o *tabula ansata*. Spațiile libere sînt ornamentate cu rozete formate din frunze de acant și cu delfini. Pe marginea dreaptă a monumentului, singura păstrată integral, este reprezentat Attis. Inscripția spune: *D(is) M(anibus) / Aureliae Victoriae / incomparabili feminae / Fortunatus Aug(usti) lib(ertus) / adiutor tabul(arii) / coniugi karissimae / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)*. Traducere: „Zeilor Mani. Aureliei Victoria, femeie incomparabilă. Fortunatus, libert al împăratului, ajutor de casier, soției prea iubite (a pus monumentul). Acest monument nu intră între bunurile care se cuvin moștenitorului". Databilă în secolele II—III.

— Aplică de bronz aurit (fig. XXV/2). Piesa îl înfățișează pe Marte imberb, cu platoșă și coif cu panaș înalt. Cu brațul drept, adus peste piept, ține scutul care îi acoperă umărul și brațul stîng. Databilă în secolul al II-lea e.n.

— Statuetă de bronz (fig. XXIV/2). O înfățișează pe zeița Isis, îmbrăcată în *chiton* și *himation*. Părul este pieptănat peste urechi, o șuviță căzînd pe umărul drept. Pe creștet are o diademă semicirculară și un *polos* înalt. În mîna dreaptă ține un *sistrum*, iar cu stînga prinde faldurile veșmîntului. Se datează în secolul al II-lea e.n.

— Statuetă de bronz (fig. XXIV/3). Piesa înfățișează un *genius* înaripat, nud, cu părul prins pe creștet într-un mic coc. Piciorul stîng este ușor îndoit, greutatea corpului în mișcare căzînd pe piciorul drept. În mîna stîngă, ridicată, ține restul unei făclii (?), iar în cealaltă, lăsată pe lîngă corp, restul unui *rhyton*. Databilă în secolul al II-lea e.n.

— Opaiț de bronz ornamentat. Pe laturile piesei este înfățișat capul Meduzei. Se datează în secolul al II-lea e.n.

— Statuetă de bronz (fig. XXIV/4). Piesa reprezintă un atlet nud, în mișcare, cu brațul drept la înălțimea șoldului, iar stîngul ridicat. Greutatea corpului cade pe piciorul drept, îndoit din genunchi, stîngul fiind întins spre spate. Personajul, cu figură de efeb, întoarce capul, privind peste umărul stîng. Se datează în secolul al II-lea e.n.

— Piesă ornamentală de bronz. Reprezintă un grifon și este, probabil, un ornament de mobilier. Se datează în secolele II—III.

— Picioare de mobilier de bronz în forma unor picioare de capră. Se datează în secolul al II-lea e.n.

— Toartă mobilă de vas de bronz. Sînt reprezentate două animale fantastice cu cap de panteră și corp de pește, așezate față în față, care țin cu labele anterioare și în bot masca unui personaj grotesc, imberb, cu două cornițe pe creștet (satir ?). Piesa se datează în secolele II—III.

— Statuetă de teracotă. Piesa înfăţişează busturile a două divinităţi, pe tron: în stînga, o zeiţă cu diademă semicirculară, iar în dreapta, un zeu bărbos. Ambele divinităţi poartă la gît cîte un colan gros. Se datează în secolele II—III.

— Statuetă de teracotă. Asemănătoare cu precedenta. Părul (sau diademele) zeităţilor sînt reprezentate prin incizii radiale. Databilă în secolele II—III.

•

MUZEUL NAŢIONAL MAGHIAR, BUDAPESTA

Statuetă de bronz. Reprezintă un centaur cu capul, braţul drept şi picioarele lipsă. Corpul este puţin răsucit, ceea ce duce la presupunerea că în mîna stîngă ţinea un obiect, astăzi pierdut. Se datează în secolul al II-lea e.n.

BIBLIOTECA NAŢIONALĂ AUSTRIACĂ, VIENA

— Lespede onorară de marmură cu inscripţia *Tib(erio) Iul[io] / Flacci[no] / leg(ato) Aug(usti)* [*pr(o) pr(aetore)] / provinc(iae) Dac(iae) Col(onia) Ulp(ia) T[rai(ana)] / Aug(usta) Dac(ica) S[arm(izegetusa)].* Traducere: „Lui Tiberius Iulius Flaccinus, guvernator al provinciei Dacia, colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa (a pus acest monument)". Datează din anii 164—168.

— Lespede funerară de marmură cu inscripţia: *Sex(tus) Pilonius / Sex(ti) f(ilius) Ste(llatina tribu) Mode/stus Benevento / (centurio) leg(ionis) (quartae) F(laviae) F(elicis) (cohortis) (tertiae) hast(atus) / post(erior) ann(orum) (triginta septem) or/dine(m) accepit ex / equite Romano / militavit in leg(ionibus) / (septima) C(laudia p(ia) f(ideli) et (octava) Aug(usta) / (undicesima)*

C(laudia) p(ia) f(ideli) (prima) (Miner(via) p(ia) f(ideli) / stipendi(i)s centurio/nicis (undeviginti) / h(ic) s(itus) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(evis). Traducere: „Sextus Pilonius Modestus din Benevent, fiul lui Sextus, din tribul Stellatina, centurion al legiunii a IV-a Flavia Felix, comandant al centuriei a II-a din manipulul I al cohortei a III-a, de ani 37, numit centurion fiind cavaler roman, a servit în legiunile a VII-a Claudia cea pioasă și fidelă și a VIII-a Augusta, a XI-a Claudia cea pioasă și fidelă, I Minervia cea pioasă și fidelă, cu soldă de centurion timp de 19 ani; aici zace; să-ți fie țărîna ușoară". Databilă în anii 102—118.

— Altar funerar cu inscripția: *D(is) M(anibus) / L(ucio) Ant(onio) Pap(iria tribu) / Prisco vi/xit ann(os) (sexaginta duo) / Antonius Ru/fus dec(urio) col(oniae) /et Antonia / Priscilla / patri*. Traducere: „Zeilor Mani. Lui Lucius Antonius Priscus din tribul Papiria, (care) a trăit 62 de ani. Antonius Rufus, decurion al coloniei, și Antonia Priscilla (au pus acest monument) tatălui (lor)". Databilă în secolul al II-lea e.n.

— Altar funerar de gresie cu inscripția: *D(is) M(anibus) / C(aio) Ant(onio) C(ai) f(ilio) Pap(iria tribu)/ Ursino dec(urioni) / Col(oniae) Dacic(a)e / Sarmiz(egetusae) / vix(it) ann(os) (viginti octo) Terentia Her/mione ma/ter infelicis/sima b(ene) m(erenti) p(osuit)*. Traducere: „Zeilor Mani. Lui Gaius Antonius Ursinus, fiul lui Gaius, din tribul Papiria, decurion al coloniei Dacica Sarmizegetusa, (care) a trăit 28 de ani. Terentia Hermione, mama foarte nefericită, (a pus acest altar) celui care a binemeritat". Databil în secolele II—III.

— Lespede funerară fragmentară de marmură cu inscripția: *D(is) M(anibus) / Castena / Nice vixit / annis (viginti septem) / tes(tamento) poni sibi / iussit arbi(tratu) / Heren(n)iae Maximae. . .* Traducere: „Zeilor Mani. Castena Nice a trăit 27 de ani; prin testament a dispus

să i se pună (epitaful) prin bunăvoința Herenniei Maxima". Databilă în secolele II—III.

— Stelă funerară de marmură, împărțită în două registre. În registrul superior, într-o arcadă deasupra căreia e sculptat un pseudofronton, este reprezentat bustul unui bărbat. Două palmete încadrînd arcada și doi delfini în colțurile superioare ale stelei întregesc decorul monumentului. Registrul inferior cuprinde inscripția: *D(is) M(anibus) / Corneliae / Faustinae / (undeviginti) annos / natae / C(aius) Spedius Clemens / (duum)-vir col(oniae) coniugis / memoriae erga se / dignissimae / fecit*. Traducere: „Zeilor Mani. Corneliei Faustina, de 19 ani născută. Gaius Spedius Clemens, duumvir al coloniei, a făcut (monumentul) în amintirea soției față de el prea vrednice". Databilă în secolul al II-lea e.n.

— Lespede funerară de marmură cu două registre. În registrul de sus se văd o floare cu patru petale înscrisă într-un pseudofronton și un ornament vegetal la colțurile superioare. În registrul de jos e sculptată inscripția: *D(is) M(anibus) / C(aio) Iulio / Marco / ex colleg(io) / fabr(um) / vixit) an(nis) (sexaginta) / coll(egium) s(upra) s(criptum)*. Traducere: „Zeilor Mani. Lui Gaius Iulius Marcus din colegiul faurilor, (care) a trăit 60 de ani, colegiul sus-numit (i-a pus monumentul)". Databilă în secolele II—III.

— Altar funerar de marmură cu inscripția: *D(is) M(anibus) / Quintiniae / Magnillae / vix(it) an(nis) (triginta) / Ant(onius) Rufus / (duum)viral(is) col(oniae) / maritus et / Antonii Pris/cus Rufus / Rufinus dec(uriones) / col(oniae) filii*. Traducere: „Zeilor Mani. Quintiniei Magnilla, (care) a trăit 30 de ani. Antonius Rufus, fost duumvir al coloniei, soț, și Antonii Priscus, Rufus, Rufinus, decurioni ai coloniei, fii, (au pus acest monument)". Databil în secolele II—III.

VII. OBIECTIVE DE INTERES CULTURAL-TURISTIC ÎN ÎMPREJURIMILE ULPIEI TRAIANE

Pentru turistul care se hotărăşte să poposească două-trei zile la Sarmizegetusa, oraşul antic nu reprezintă singurul punct de interes cultural-turistic. Destul de repede şi cu destul de puţină osteneală se mai pot vizita şi alte monumente istorice situate în împrejurimi Pe cele mai importante le semnalăm mai jos.

1. Cetatea Colţ. De la Sarmizegetusa, prin Rîu de Mori şi prin Suseni, se ajunge, urcînd pe valea Rîuşorului, la cetatea Colţ, situată pe coasta unui deal cu pante prăpăstioase, la 726 m deasupra mării. Construită în secolul al XV-lea, cetatea constituia o reşedinţă cnezială fortificată.

Planul cetăţii este vag triunghiular. Două din laturi — de nord şi de est — sînt formate din ziduri puternice; pe cea de-a treia latură prăpastia adîncă făcea inutilă ridicarea vreunui zid. Zidurile s-au păstrat pînă la 7—8 m înălţime.

Intrarea în cetate se făcea prin poarta de pe latura nordică, păzită de un turn poligonal cu două etaje, aflat pe latura de răsărit.

În interiorul incintei se află un turn-donjon de plan pătrat (cu latura de 7,50 m), construit mai devreme decît incinta; turnul, care ocupă partea cea mai înaltă a stîncii, are la parter o încăpere fără ferestre, care servea drept depozit; primul etaj putea servi ca locuinţă, iar al doilea era rezervat apărătorilor cetăţii.

Datorită poziţiei sale fericit alese şi elementelor puternice de fortificaţie, cetatea Colţ era aproape inexpugnabilă.

Pe malul opus al Rîuşorului (malul stîng), în faţa cetăţii, se află ruinele bisericii Colţ. Era o biserică întărită: turnul care se ridică deasupra altarului avea menirea să apere panta dinspre răsărit, mai uşor accesibilă. Data construirii bisericii nu se cunoaşte, dar pictura naivă din interior aparţine secolului al XVII-lea.

2. Cetatea de la Mălăieşti. Situată la est de cetatea Colţ, cetatea de la Mălăieşti ocupă extremitatea unui platou triunghiular care se ridică în marginea satului actual. Faza cea mai veche este reprezentată şi aici de un turn-donjon (6,70 × 6,60 m) cu ziduri groase de 1,35 — 1,50 m, care s-au păstrat pînă la înălţimea de peste 12 m. În jurul lui se află o incintă aproximativ circulară (diametrele: 22×20 m), cu ziduri groase de 1,20 m, prezentînd două faze de construcţie. Pe partea dinspre nord-est a incintei se mai disting urmele unui turn exterior.

3. Biserica din Densuş (fig. 91). Situat la nord de Sarmizegetusa, satul Densuş se mîndreşte cu unul din cele mai importante monumente istorice din Ţara Haţegului: o biserică zidită în secolele XII—XIII, în parte cu monumente romane aduse de la Ulpia Traiana.

Construcţia, orientată aproximativ S—N, constă dintr-o navă rectangulară şi o încăpere absidată pentru altar. Deasupra navei se înalţă o turlă susţinută, pe mijlocul navei, de patru stîlpi formaţi din cîte două monumente funerare romane. În interiorul turlei se găseşte o cupolă suspendată. În vîrf, turla se termină într-un trunchi de piramidă cu frontoane mult prelungite.

Zidurile bisericii sînt simple; pe latura de nord-vest, zidul este susţinut de două contraforturi.

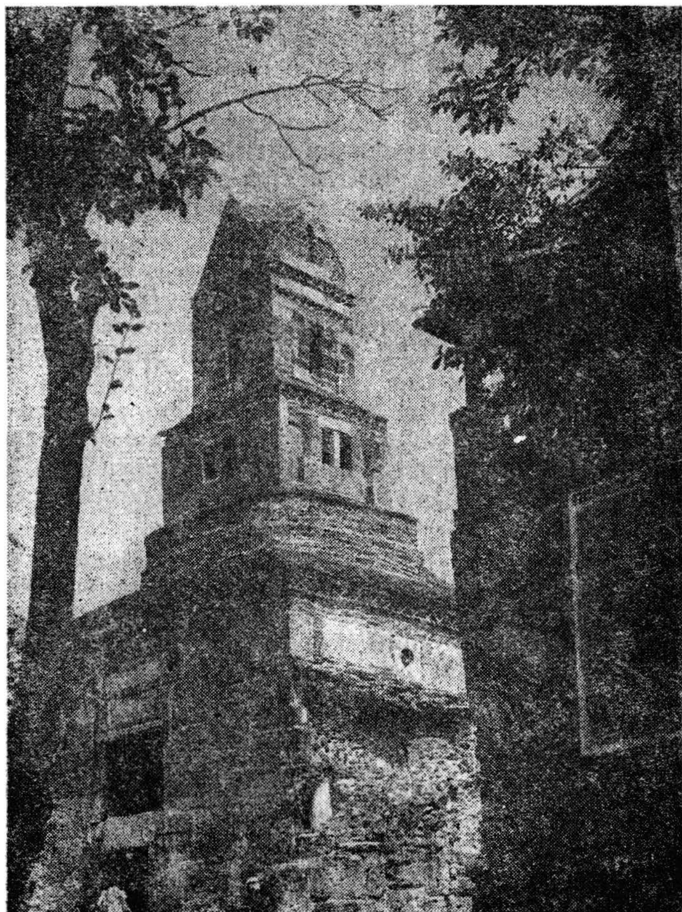


Fig. 91. Biserica — monument istoric de la Densuş.

Nava are cinci ferestre: trei, în arc frînt, pe latura de nord-vest şi cîte una mică, rotundă, pe laturile de sud-est şi sud-vest. Absida are două ferestre terminate la partea superioară în unghi ascuţit.

Zidurile şi bolţile sînt tencuite în interior. Între absidă şi navă se află un iconostas pictat la 1789 de „popa Simion zugravu".

Pavimentul bisericii e din cărămizi romane.

4. **Cetatea de la Răchitova.** La nord-vest de Densuş se află satul Răchitova, al cărui centru este dominat de un pinten de deal, pe care se mai văd ruinele unei cetăţi. Aceasta se compune dintr-o incintă de pămînt ovală (diametre: 45×35 m), mărginită, pe direcţia de acces, de un şanţ de apărare. În partea de est a cetăţii se ridică un turn-donjon de piatră (8,40 ×8,40 m), cu ziduri groase de aproape 2 m. Turnul avea iniţial trei sau patru niveluri deasupra unei pivniţe-depozit. Ca şi cetăţile Colţ şi Mălăieşti, cu care este mai mult sau mai puţin contemporană, cetatea de la Răchitova era o reşedinţă cnezială.

5. **Cetatea de la Haţeg.** Cetatea se ridică pe ultima dintre culmile care formează limita de nord a Ţării Haţegului. Ea domină întreaga depresiune, permiţînd, în acelaşi timp, supravegherea cursului inferior al Streiului, pînă la Mureş. Din cetate se mai văd astăzi numai porţiuni de zidărie înconjurate pe trei laturi de un şanţ adînc de apărare. Se pare că ea a avut şi un turn-donjon central, din care s-a păstrat fragmentul de zid înalt de circa 6 m vizibil şi astăzi.

Cetatea de la Haţeg, cetate regală cu rosturi pur militare, este sigur atestată documentar pe la mijlocul secolului al XIV-lea, dar ea a fost construită, probabil, pe la începutul acelui veac.

6. **Subcetate.** În spatele gării Subcetate, pe dealul Orlea, se află ruinele unui turn medieval cu circumferinţa de 50 m, construit din piatră şi cărămizi ro-

mane; rolul său era de a supraveghea şi apăra drumul care trecea pe valea Streiului.

La vest de Orlea, pe dealul Pietriş, se pot distinge valurile unei fortificaţii hallstattiene.

7. Biserica din Strei. Şoseaua Haţeg-Simeria trece prin satul Strei, unde se află una din cele mai vechi biserici româneşti din întreaga zonă (secolul al XIV-lea). Planul ei cuprinde un turn cu trei etaje, o navă rectangulară acoperită cu o boltă longitudinală şi o absidă acoperită cu o boltă în ogive. Nava are trei ferestre pe latura de sud, iar absida una singură, spre est. Trecerea din navă în absidă se face prin trei uşi.

Biserica a fost zidită din piatră nefasonată. În ziduri au fost încastrate însă şi cîteva monumente romane, desigur de la Ulpia Traiana sau de la Călan.

Interiorul bisericii este pictat.

Glosar

Acest glosar cuprinde o serie de termeni folosiţi în textul ghidului, pe care cititorul nefamiliarizat cu terminologia de specialitate ar putea să nu-i înţeleagă. Nu sînt explicaţi aici termenii al căror sens reiese limpede din pasajul în care au fost folosiţi.

A

Accize. Taxe de consumaţie, de barieră şi vamale.

Acroteră. Ornament plasat la extremităţile frontoanelor.

Aedicula. Monument funerar de forma unui mic edificiu, deschis la partea anterioară (avînd, aşadar, trei pereţi).

Agger. Terasamentul adosat zidului unei fortificaţii şi susţinînd drumul de rond.

Ambulatoriu. Culoar, cerdac.

Antefix. Ornament de teracotă fixat la marginea cornişei pentru a masca ţiglele.

Apparitores. Denumire generică dată mai multor categorii de funcţionari inferiori.

Arhitravă. Partea inferioară a antablamentului, care se sprijină direct pe capitelurile coloanelor.

B

Balsamarium. Văscior de sticlă sau de lut ars servind pentru păstrarea parfumurilor.

Balteus. Centură de piele purtată în diagonală peste platoşă; servea la atîrnarea sabiei, a scutului sau a tolbei.

Bermă. Drum îngust între baza zidului unei fortificaţii şi şanţul de apărare.

C

Caduceu. Baghetă de mesager. Atribut al zeului Mercur, compus dintr-o ramură de laur încununată de aripi, în jurul căreia se încolăcesc simetric doi şerpi.

Calceus. Gheată care acoperea laba piciorului, uneori şi o parte din pulpă.

Capitel. Partea superioară a unei coloane sau a unui pilastru.

Cella. Încăperea principală a unui templu roman, în care era aşezată statuia divinităţii.

Cenotaf. Mormînt gol, de caracter comemorativ, amenajat în memoria unei persoane înmormîntate în altă parte sau al cărei corp n-a mai fost găsit.

Chiton. Piesă de costum grecesc clasic constînd dintr-o bucată de stofă dreptunghiulară, drapată în jurul corpului, prinsă pe laturi şi pe umeri cu fibule şi încinsă cu un cordon.

Chlamys. Hlamidă: manta scurtă, despicată şi prinsă cu o fibulă pe umărul drept.

Chrismon. Monogramă a numelui lui Hristos, compusă din îmbinarea literelor greceşti X şi P.

Cingulum. Centiron.

Cista. Coş de răchită de formă cilindrică, cu capac, folosit în ceremoniile religioase.

Cornişă. Partea superioară, ieşită în afară, a unui antablament sau a unui zid, destinată să apere de ploaie elementele subiacente.

Corona. Cunună.

Corymbus. Ciorchine, mănunchi.

Crux monogrammatica. Vezi *chrismon.*

Cubicul. La casa romană: dormitor; la temple: încăpere în partea posterioară a edificiului.

Curia. Edificiul în care își ținea ședințele ordinul decurionilor.

D

Dadofor. Purtător de făclie.

Damnatio memoriae. Condamnarea memoriei: pedeapsă care comporta, printre altele, distrugerea imaginilor celui condamnat și martelarea numelui său din inscripții.

G

Genius. Divinitate arhaică din Latium. Existau, în religia romană, mai multe genii cu funcții diverse.

Gutturnium. Vas cu gît îngust, toartă și cioc.

H

Hecate triformis. Triplă reprezentare a zeiței Hecate.

Himation. Mantie.

Hippocampus. Cal de mare.

Hipposanda. Un fel de încălțăminte pentru cai.

Hypocaustum. Sistem de încălzire a edificiilor cu aer cald care circula pe sub podeaua încăperilor susținută de stîlpi (pile).

I

Iupiter tronas. Ipostază a zeului, în care acesta e reprezentat șezînd pe tron.

K

Kantharos. Vas cu picior scurt și două torți supraînălțate, servind la amestecarea vinului cu apa.

Kathedra. Jilţ cu spătar înalt.

Krobylos. Coafură constînd din ridicarea părului la spate şi înnodarea lui pe creştet.

L

Lacrimarium. Tip de vas de sticlă sau ceramică, avînd formă sferică sau tronconică, gît cilindric, lung şi îngust şi buza îngroşată.

Libert. Sclav eliberat.

Librarius. Contabil.

Listel. În arhitectură: mică mulură plată separînd muluri cu profil concav sau convex.

M

Mensa tripes. Masă cu trei picioare.

N

Naos. Parte a unui templu situată între pronaos şi *cella*.

Nebrys. Blană de ied pe care zeul Liber Pater o purta încinsă peste tors.

O

Officina. Atelier meşteşugăresc.

Opus caementicium. Beton constînd din mortar de var, nisip şi pietricele. Se turna fie între două paramente, fie în cofraj.

Opus incertum. Zid din pietre necioplite sau cioplite sumar, legate cu mortar sau cu pămînt.

Ovă. Ornament sculptat în formă de jumătate de ou.

P

Palla. Mantie constînd dintr-o singură fîşie dreptunghiulară de stofă, drapată în jurul corpului, peste *chiton.*

Paludamentum. Mantie amplă de purpură pe care generalii romani o purtau prinsă pe umărul drept.

Patera. Vas ritual foarte plat, cu mîner.

Pedum. Cîrjă lungă şi încovoiată.

Peribol. Spaţiu decorat cu statui şi monumente votive, care înconjoară un templu.

Petasos. Pălărie cu bordură largă. Zeul Mercur purta un *petasos* împodobit cu două aripi.

Polos. Ornament purtat pe creştet de zeiţa Isis.

Pompa. Procesiune, defilare.

Portic. Galerie deschisă, cu coloane care-i susţin bolta sau tavanul.

Praeco. Crainic, vestitor.

Praefurnium. Gură de cuptor.

Pronaos. Partea anterioară a unui templu.

Pteryges. Fîşii de piele cu lame de metal decorînd partea inferioară a unei armuri.

Pugio. Pumnal.

R

Rhyton. Vas ritual de ceramică sau metal, în formă de corn, terminat la un capăt în protomă de animal.

S

Sagum. Manta militară.

Scriba. Scrib, copist.

Silen. 1. Personaj mitologic care l-a crescut pe zeul Dionysos. 2. Nume generic pentru satirii bătrîni din cultul dionysiac.

Sistrum. Morişcă de lemn utilizată pentru a produce zgomot.

Stola. Rochie lungă purtată de matroanele romane.

T

Tabula ansata. Tip de ancadrament avînd forma unui dreptunghi cu două ataşe trapezoidale pe laturile scurte.

Taenia. Panglică.

Tegula mammata. Ţiglă avînd cîte o proeminenţă la cele patru colţuri. Între perete şi ţigla fixată pe el prin proeminenţele amintite rămînea astfel un spaţiu prin care circula aerul cald.

Temenos. Incintă sacră.

Terra sigillata. Ceramică romană de lux, caracterizată prin fineţea pastei, prin pelicula lucioasă de culoare roşie aplicată pe suprafaţa vaselor şi, de obicei, prin decorul în relief realizat cu ajutorul tiparelor.

Thyrsos. Lance învelită cu vreji de viţă-de-vie.

Torus. Mulură la baza unei coloane.

Triton. Divinitate marină. În artă: personificare a valurilor.

Tunica manicata. Tunică cu mîneci.

Tympanon. Tobă.

V

Velamen. Rochie, văl.

Vestibulum. Vestibul, anticameră.

Viator. Drumeţ, mesager, crainic.

Vicar. Sclav, proprietate a altui sclav, care-l înlocuieşte sau îl secondează pe acela într-o funcţie.

Villa suburbana. Casă particulară de lux situată în apropierea unui oraş.

Villa urbana. Casă particulară de lux situată în oraş.

Volumen. Sul (de papirus, de pergament).



POSTFAȚĂ

In timp ce această carte își urma drumul firesc spre apariție, inima profesorului Hadrian Daicoviciu a încetat să mai bată.

Născut la Cluj-Napoca, la 11 octombrie 1932, Hadrian Daicoviciu și-a petrecut verile, de mic copil, însoțindu-l pe ilustrul său părinte, Constantin Daicoviciu, la Grădiștea Muncelului și la Sarmizegetusa, jucîndu-se printre monumentele pe care mai tîrziu avea să le judece și să le analizeze cu ochiul cercetătorului.

După ce a absolvit în mod strălucit, în anul 1955, Facultatea de Istorie a Universității clujene, și-a îndreptat întreaga atenție spre cunoașterea tainelor cetă-

ților dacice și ale așezărilor romane din Dacia. A intrat, din anul 1962, în colectivul de cercetare al șantierului arheologic de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, coordonat de Constantin Daicoviciu, iar din 1973, Hadrian Daicoviciu a devenit el însuși coordonatorul acestui șantier-școală, de care s-a preocupat pînă în ultimele sale clipe și unde s-a interesat permanent de educarea și instruirea studenților și tinerilor cercetători în spiritul rigurozității și acribiei științifice. Prezent mereu pe șantier, Hadrian Daicoviciu, prin erudiție și experiență, prin inteligența sa sclipitoare, prin intuiția istorică inegalabilă privind fenomenele unei lumi de mult apuse, găsea întotdeauna soluțiile cele mai corecte în interpretarea informațiilor, nu rareori oferite cu zgîrcenie de ruinele în curs de dezvelire.

Numeroasele sale preocupări impuse de calitatea de profesor la Universitatea din Cluj-Napoca, de funcția de director al Muzeului de Istorie al Transilvaniei, de activitatea neobosită de militant în slujba apropierii oamenilor de istoria patriei, nu l-au oprit să devină cel mai de seamă cercetător al Ulpiei Traiane.

Acest ghid cuprinde chintesența gîndurilor și cercetărilor sale asupra capitalei Daciei Romane. I-au rămas pe masa de lucru, în curs de pregătire pentru tipar, volumele monografiei complete a Ulpiei Traiane, rod al celor 12 campanii de săpături arheologice pe care le-a condus cu înaltă competență. Este o datorie de onoare a colectivului de cercetători pe care l-a coordonat, să definitiveze această operă, în folosul științei și al tuturor celor interesați să descifreze sensurile ansamblului istoric ce-l reprezintă metropola antică; va fi și un omagiu adus celui care i-a îndrumat cu pricepere și pasiune și care a conceput planul de desfășurare pe mai departe a cercetărilor în capitala Daciei Romane.

DORIN ALICU

CUPRINS

Cuvînt înainte 5

I. Așezarea 7

II. Istoria și viața orașului antic . 12

III. Istoricul cercetărilor . . . 62

IV. Monumentele 87

A. Edificii *extra muros*

1. Amfiteatrul 87
2. Cazarma gladiatorilor (*Schola gladiatorum*) . 100
3. Templul zeiței Nemesis 107
4. Templul lui Liber Pater 109
5. Sanctuarul zeilor Aesculap și Hygia . . . 116
6. Templul mare 123
7. Templul lui Silvanus 127
8. Atelierul de sticlărie 130

B. Edificii *intra muros*

1. Clădirea 001 133
2. Clădirea 002 134
3. Clădirea 004 144
4. Palatul augustalilor (*Aedes augustalium*) . . 145
5. Forul (*Forum*) 159

V. Muzeul arheologic 165

VI. Piese de la Ulpia Traiana aflate în alte muzee sau colecții 217

VII. Obiective de interes cultural-turistic în împrejurimile Ulpiei Traiane 234

Glosar 239

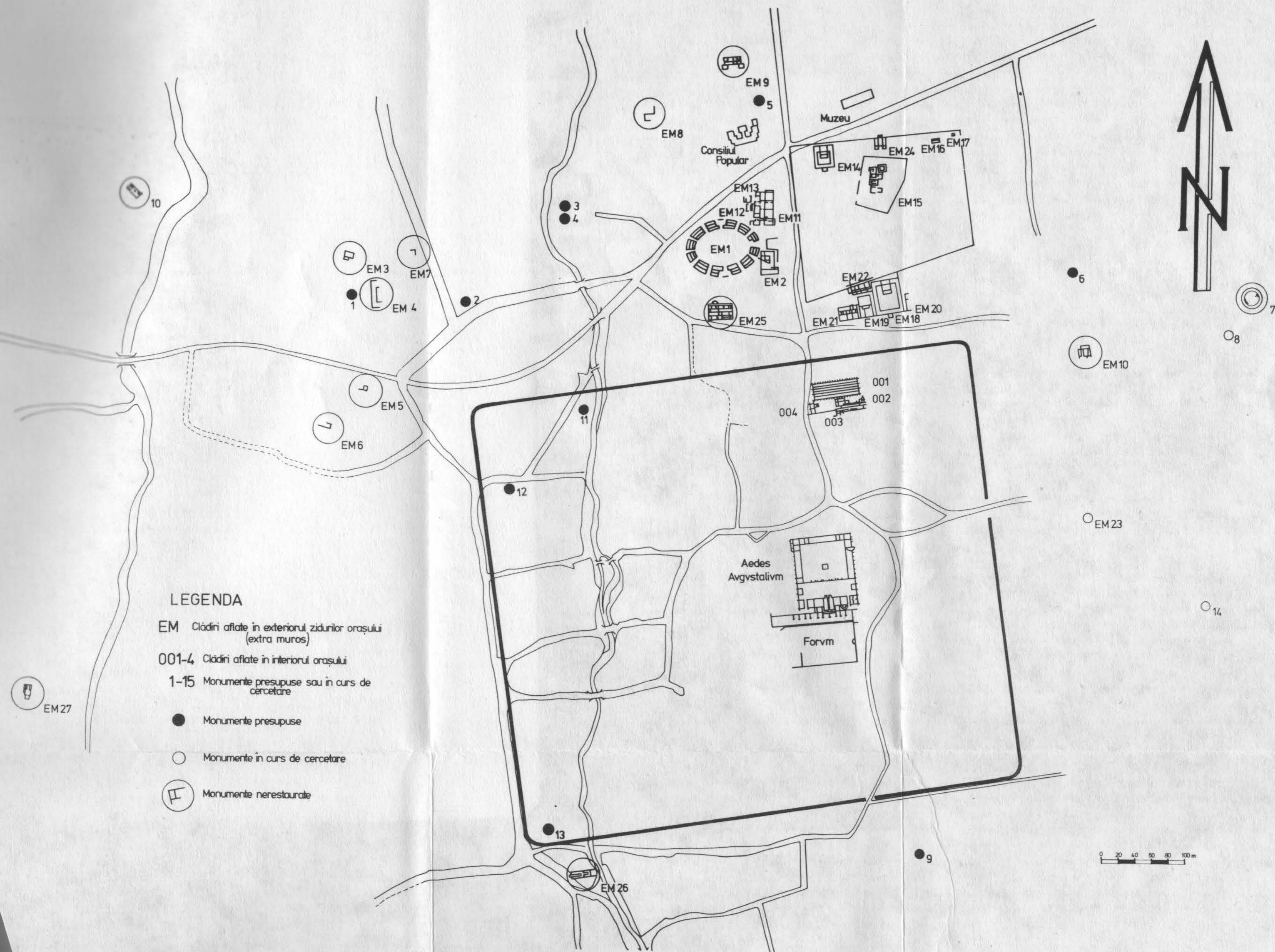
Postfață 245

Redactor: ANDREI ARICESCU
Tehnoredactor: MIHAIL CÂRCIOG

Bun de tipar: 10 noiembrie 1984
Coli de tipar: 7,75 + 16 pag. planşe + 1 planşă

Lucrarea executată sub comanda 115
la Întreprinderea poligrafică Sibiu
Şos. Alba Iulia nr. 40
Republica Socialistă România





Planul general al Ulpiei Traiane: EM 1. Amfiteatrul; EM 2. Templul zeiței Nemesis; EM 3 — EM 8. Clădiri diverse; EM 9. Clădirea săpată de Oct. Floca în 1936; EM 10. Clădirea săpată de C. Daicoviciu în 1924; EM 11. Schola gladiatorum; EM 12 — EM 13. Clădiri-anexe ale cazărmii gladiatorilor; EM 14. Templul zeului Liber Pater; EM 15. Sanctuarul zeilor Aesculap și Hygia; EM 16 — EM 17. Edificii de cult; EM 18. Templul mare; EM 19. Templul zeului Silvanus; EM 20, EM 22 — EM 23. Edificii în curs de cercetare; EM 21. Atelierul de sticlărie; EM 24. Templu; EM 25. Termele; EM 26. Templul lui Mithras; EM 27. Templul zeilor palmyrieni; 1. Templul zeiței Caelestis Virgo; 2. Clădirea cu mozaicurile homerice; 3—6. Clădiri diverse; 7. Mausoleul Aureliilor; 8—9. Morminte; 10. Mausoleul din necropola apuseană; 11. Clădire cu mozaic; 12. Templu (?); 13. Templul lui Iuppiter Dolichenus; 14. Cuptoare de ars ceramică; 15. Cuptoare de țigle și cărămizi.